

TARTALOM

Összefoglalások

- Kónya Péter (társszerzőkkel): A Magyar Királyság története a honfoglalástól Trianonig (*Bíró Lukovics Anikó*) 3
Maurizio Tani: Itália története. I. kötet (*Takács Bálint*) 9
Zsuzsanna Csikós (szerk.): Útkeresztveződések. Tanulmányok a magyar–spanyol kapcsolatok történetéről (*Gregosits Gábor*) 13

Historiográfia

- Sz. B. Krih – O. V. Metyel: Két paradigma a modern oroszországi történetírásban (*Kurunczi Jenő*) 19

Művelődéstörténet

- Brad Frenette: A „Csillagközi romboló” filmsorozat az „Aeneis” újramesélése lenne? (*Várhegyi László*) 22

Fejezetek Közép-Európa történetéből

- Antonin Kalous: Egy magyar király uralma Csehországban: Hunyadi Mátyás (1443–1490) magyar és cseh király (*Novák Ádám*) 25
Peter Švorc – Harald Heppner (szerk.): Közép-európai városok az első világháború után (1918–1929) (*Vesztróczy Zsolt*) 30
Jacek Gzella: A lengyel–magyar kapcsolatokat érintő elképzelések a vilnai Słowo hasábjain (1922–1939) (*Mester Attila*) 36

Ókor

- Paul Zimansky: Asszírok és urartuiak. Újabb fejezetek az Urartu-kutatás történetéből (*Buhály Attila*) 42
R. R. R. Smith: Az aphrodisziaszi Szebaszteion (*Gesztelyi Tamás*) 51
Rebecca J. Sweetman (szerk.): Római coloniák az alapításukat követő első évszázadban (*Lehrer Nándor*) 54

Középkor

- Jón Vidar Sigurdsson és Timothy Bolton szerk.: Kelta–skandináv együttélés az Ír-tengeren, 800–1200 (*Katona Csete*) 60
- Hannele Klemettilä: A középkori konyha. Társadalomtörténet receptekkel (*Kohári Gabriella*) 63

Újkor

- Sanja Perovic: A francia forradalom kalendárium (Fodor Mihályné) 72
- Ulrike Hermann: A tőke győzelme (*Eperjesi Zoltán*) 81

Jelenkor

- Jesús Ángel Redondo Cardeñoso: 1904. Lázadás Kasztília- és Léonban (*Kovács Dániel*) 88
- Nina Jevgenyevna Bisztrova: Szovjet-Oroszország nyugati hatalmak oldaláról való elismerésének kérdése és az intervenció (*Jóni Eszter*) 97
- Masao Nishikawa: Szocialisták és internacionalisták, akciók a békéért, 1914–1923 (*† Jemnitz János*) 101
- Rolf Wörsdörfer: „A keleti határ”. az Adria-térség antropológiája és mikrotörténete (*Hamerli Petra*) 110
- Sean L. Malloy: „Egy nagyon kellemes módja a halálnak”: a sugárzás hatása és döntés az atombomba Japán elleni használatáról (*Bihari Bernadett*) 115
- Oscar Sanguinetti: X. Pius, az antimodernizmus pápája (*Madarász Imre*) 123
- In memoriam Jemnitz János 127

ÖSSZEFOGLALÁSOK

A Magyar Királyság története a honfoglalástól Trianonig

A cím fordításánál az Uhorsko kifejezés visszaadása okozott problémát, mivel nincs igazán magyar megfelelője, ugyanis ez a terminológia sokkal többet jelent Magyarországnál. Ebben az egy szóban benne rejlik az is, hogy ez egy többnemzetiségű állam, ahol nem csak magyarok éltek. A honfoglalástól Trianonig használja a szlovák és cseh történetírás ezt a kifejezést.

E könyv több szerző munkája (*Peter Kónya, Vladimír Segeš, Annamária Kónyová, Ivan Mrva, Peter Chrastina*, valamint *Miroslav Kamenický*), kik Szlovákia különböző egyetemlein dolgoznak. A kötet megírásában orosz-lánrészt Peter Kónya vállalt. Terjedelmes műről beszélünk, 760 oldalnyi törzsszöveg, ezenfelül térképmelléklet és különféle jegyzékek, felsorolások gazdagítják, például uralkodók, nádorok és kormányfők listája. A honfoglalástól (kis kitérével az azt megelőző időszakról) Trianonig tekinti át a Kárpát-medence eseményeit.

Külön pozitívként említem a színes térképeket, melyek könnyebben átláthatóak, mint a máshol fellelhető fekete-fehér társaik, így jobban segítik az ismeretanyagban való elmélyülést. Több színes és fekete-fehér illusztráció is található benne. Ezek segítségével vizuálisan is elmélyülhet az olvasó az adott korban. A könyv stílusa egységes, nem zavaró az, hogy több szerző műve. Nyelvezete gördülékeny, egy nem anyanyelvi olvasó számára is viszonylag könnyen érthető. A fejezetek között nincs igazán átfedés a mohácsi csata és hatásainak leírásától eltekintve, amit olvashatunk Vladimír Segeštől, majd a következő nagy fejezet kezdetén Peter Kónyától is. A könyv egységét hivatott növelni az is, hogy a helységnevek írásánál ugyanazt a sémát alkalmazták: az eredeti szlovák nevet, ha nem volt ilyen, akkor a magyar, vagy német változatot választották. Így lett például Prešpork Pozsony és Pát'kostolie Pécs. Különféle fogalmaknál, vezetékneveknél, ha nem a közismert magyar vagy szlovák alakot használták a szerzők, akkor gyakran zárójelben mellé került a magyar, latin vagy szlovák rokon értelmű kifejezés, ez az értelmezést is megkönnyítette. A keresztneveket egységesen szlovák formájukban alkalmazták.

A könyv nagy részben a magyar szakirodalomra támaszkodik a szlovák, cseh, latin és német nyelvű mellett. Éppen ezért gyakran azt a hatást kelti, mintha egy magyar nyelvű hasonló témájú kötetet lapoznánk. Ezt figyelembe véve sokkal inkább a különféle értelmezések és nézőpontok közötti különbségek az érdekesek. Ezek többségét maguk a szerzők is kiemelték. Írásom nagyobb részében megpróbálok ezekre a nézőpontbeli különbségekre figyelni, ez egy kissé azt a látszatot keltheti, mintha ezek túl nagy hangsúlyt kaptak volna a könyvben, pedig ez nem jellemző. Itt olyan véleményütköztetésekre gondolok, mint ami például Annamária Kónyová írásában is fellelhető; honfoglaló őseink általunk kalandozó hadjáratoknak nevezett akcióiról megemlíti, hogy kemény rabló hadjáratok voltak, melyek akár komoly áldozatokat is követelhettek, és csupán a korábbi időszakok magyar történései nevezték el romantikusan kalandozásoknak. (39–41.). Ki kell emelni, hogy a könyv inkább a szlovák történetírás tradíciói ellen foglal állást, és nem a magyar történetírással szemben fogalmaz meg nem helyénvaló kritikát. A magyar történelemről való kevés és eltorzult ismeret inspirálta a szerzőket e tankönyv megírásában, ugyanis a szlovákok többsége számára a Morva Birodalom és a nemzetetbredés között csak elnyomás és sötét kor van. (7–9.) A könyv már csak ezért is főleg politikátörténet, amit megpróbálnak az egyes korszakábrázolások végén némileg árnyalni gazdaságtörténettel és társadalomábrázolással, egy kis vallás- és művészettörténettel, de ezek igazán hangsúlyosan a dualizmus kori időszak tárgyalásánál jelennek meg.

A kötet a témáját kronologikus rendben tárgyalja, négy fejezetre osztva. Az elsőt a Kárpát-medence kerül a középpontba, Augustus császár korától egészen a magyarok államalapításáig. Itt kap helyet a Morva és Nyitrai Fejedelemség bemutatása is, amit együttesen a szlovák és cseh historiográfiában tradicionálisan Nagy-Morva Birodalomnak neveznek. Vladimír Segeš felhívja a figyelmet arra is, hogy ami nekünk, magyaroknak honfoglalás, az nekik a Kárpát-medence elfoglalása. (27.) Olvashatunk arról is, hogy Pannónia nem volt lakatlan a nomád magyarok bejövetelekor, hanem a szláv jelenlét folyamatos volt, főleg a mai Szlovákia területén. Ez régészetiileg is alátámasztható, sőt kimutatható az is, hogy a X. század vége felé elkezdődik a két népcsoport összeolvadása is (29.). Géza nagyfejedelemmel kapcsolatban kerül először elő, de több utalás is történik rá a későbbiekben is, hogy a bejövő magyarok nagyfokú toleranciát tanúsítottak a különféle népcsoportok iránt. Ugyanis a fejedelmi udvarban nemcsak magyarok kaptak helyet, hanem szlávok, bajorok, svábok is, csupán a harci ügyesség és a hűség számított.

Annamária Kónyovánek köszönhetően megismerkedhetünk a magyar őshazával, Etelközzel, a törzsszövetséggel, a magyarok bejövetelével, Géza

fejedelemmel és az államalapítás rögzös útjának kezdeteivel is. A Svätopluk és a fehér ló közmiszt történetének hátterét is megvilágítja. Egy egyszerű nomád szokás volt a ló adományozása, melyhez csupán a XVIII. században társították a haza eladását is (40.).

A következő nagy fejezet a *Fél évezred Európában* címet viseli, Vladimír Segeš munkája, és az eseményeket az államalapítástól Mohácsig veszi sorra. Megismerteti az olvasót István királlyal, trónöröklési gondjaival, különféle korai és későbbi hatalmi harcokkal, a Szent Korona eredetével, és a hozzá fűződő hagyományokkal is, az Árpád-ház kihalásával, majd az Anjoukkal, Luxemburgi Zsigmonddal, az oszmán ellenes harcok kezdetével stb. Mátyás királyról nagyon jó véleménnyel van a szerző. Olvasói számára elmagyarázza azt is, hogy milyen értelemben tekinthető ő „hazai” királynak. Hangsúlyozza, hogy Mátyás idején teljesen mást jelentett a nemzetiség, mint a XIX. századtól kezdve, és ha az akkori nemzetiségi fogalmat vesszük alapul, akkor ő egyformán magyar, havasalföldi, szlovák, horvát, ruszin, német, latin, de akár még zsidó is lehetett (143.).

Vladimír Segeš gyakran magyaráz el eseményeket, és azok következményeit, rövid és hosszú távú hatásait, segítve a könnyebb megértést. Ilyet tapasztalhatunk az Aranybulla leírásánál is. Sok korabeli forrást, idézetet használ, többször jelenik meg így egy-egy személy, esemény leírása is. A korabeli urbanizációval kapcsolatban kiemeli, hogy a németek és a magyarok mellett a szlovákság a leginkább város lakó a középkorban. A szlovákság városiasulását Ján Jiskra huszita hadvezér nagyban elősegítette: az általa megszállt városokból gyakran menekültek el a németek, és költöztek be a szlovákok (173–176.). Kiemeli például azt is, hogy a XV. században nem csak a magyar nyelv jelenik meg különféle formában, hanem a cseh nyelv is. Összesen 230 publikált levél és hivatali feljegyzés ismert a mai Szlovákia területéről egyfajta szlovákosított cseh nyelven (180–181.).

A harmadik nagy fejezet *Bécs és Isztambul között* címet viseli, és Peter Kónya munkásságát dicséri, aki 1526-tól 1790-ig tekinti át az eseményeket. Foglalkozik az ország két, majd három részre szakadásával és ennek okaival is. A Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György harcaira koncentrálnak a részeknél, valamint Zrínyi Miklós, a költő török ellenes harcainál nagy mennyiségű adatot közöl, ami körültekintőbb olvasást igényel. Pontosan tudósít I. Lipót 1673-as és 1674-es rekatolizációs akciójáról, valamint az eperjesi vérbíróságról is.

Ebben a fejezetben különféle események és időszakok kapcsán, de gyakran előkerül a Magyarország nemzetiségi szerkezetében végbement drasztikus változás, melynek következtében kisebbségbe kerültek a magyarok.

Ez a török időszaknak, valamint a felszabadító háborúnak is köszönhető volt, ekkor ugyanis teljes területek néptelenedtek el. A királyság minden népe megszenvedte ezt az időszakot, de főleg a magyar ajkúak számára volt pótolhatatlan a veszteség, ugyanis önerőből már nem voltak képesek az elnéptelenedett területeket benépesíteni. Ez is az oka annak, hogy önkéntes és szervezett betelepülésekre került sor szerbek, románok és németek részéről. Főleg Erdély esetében értékelte a szerző jelentősnek a románok beszívargását. Peter Kónya megemlíti azt is, hogy néhány északi város a németeket ért veszteség következtében elszlovákosodott, például Kisszeben. Míg Kassa, Pozsony, Nagyszombat esetében a magyar ajkúak erősödtek meg (360–379.).

Külön részt szentel a korai újkori iskolarendszer kialakulásának, ahol a barokk elterjedése is helyet kapott. Mária Terézia és II. József reformjait és azok hatásait nem csak a Magyar Királyság területén mutatja be, hanem a Cseh Királyság és az örökös tartományokban is, összehasonlító jelleggel. II. József jobbágyrendeletéről kiemeli, hogy nem volt olyan nagy jelentőségű, mint ahogy azt a szlovák történetírók tévesen állítják cseh írók hatására. Ennek oka, hogy a birodalom nyugati felében, így a cseh területeken is forradalminak számított, ugyanis a jobbágyterhek magasabbak voltak, mint Magyarországon, ahol ez a rendelet tulajdonképpen a már korábban létező állapotokat legitimálja, körülbelül a jobbágyok 10–20 százalékát érintette (437.). Elavultnak tekinti azt a magyar történészek körében még gyakran megjelenő nézetet, hogy a Habsburg-uralom egyértelműen negatív lett volna az ország fejlődésére nézve. A gazdasági és a politikai fejlődés ettől árnyaltabb képet mutat, bár az igaz, hogy az abszolutista uralkodók Magyarország agrár jellegét erősítették, de ez hagyományai és földrajzi adottságainak is köszönhető volt. (443.)

A magyar nemzetébredést is figyelemmel kíséri a felvilágosodás időszejében. Majd hozzáteszi, hogy ezzel szinte párhuzamosan indult meg a többi nemzetnél is ugyanez a folyamat. A szlovák nemzetébredésnél a katolikus papok játszottak nagy szerepet, például Anton Bernolák. A románoknál is az egyházi értelmiség dominált. Ebben az időszakban jelentek meg az első történelmi művek is, melyekben az írók saját népük eredetével foglalkoztak. A szlovákok a Nagy-Morva Birodalom lakóinak leszármazottaiként tekintettek magukra, míg a románok a dákoromán kontinuitás elméletét alkották meg. Kulturálisan a Magyar Királyságban a legműveltebb nemzetiségnek a szerbeket, míg a legelmaradottnak a románokat tartja a szerző. Továbbá kifejti, hogy egyedül a szászoknak és a sváboknak nem volt igényük arra, hogy önálló nemzetet alkossanak. Peter Kónya nem törekszik arra, hogy a

szlovákok nemzetébredését aránytalanul kiemelve, sőt a magyar mellett a román kap nagy hangsúlyt (475–478.)

Az utolsó fejezet a *Felelkezés és bukás a „hosszú XIX. században”* címet viseli, mely Peter Kónya és Ivan Mrva közös alkotása. 1790-től 1918-ig kíséri végig az eseményeket. Kimerítően beszél a II. József utáni időszakról, a reformkorról, 1848/49-ről, majd az azt követő megtorlásról, a dualizmus időszakáról és berendezkedéséről stb. Itt kapnak igazán hangsúlyt a magyarok és a többi nemzetiségek viszonyai és a modern nemzet formálódásának hatásai. A szerzők kifejtik, hogy a nemzetiségi felszűréség mindig is jelen volt a Magyar Királyságban, azonban sokáig csak helyi szinten, és háttérben gazdasági, társadalmi érdekek húzódtak meg. Megjegyzik, hogy a modern magyar nemzet kialakításának – mely a kisebbségek magyar nemzetbe történő beolvasztására törekedett – szükségszerűen kudarccal kellett végződnie, mivel mind politikailag, mind kulturálisan túl nagyok voltak a különbségek. (512.) Egyedül a ruszinok voltak azok, kik nem fogalmaztak meg politikai követeléseket, csak nyelvhasználati és kulturális jogokat szerettek volna. A reformmozgalom alatt egy olyan polgári társadalom képe alakult ki, melyben csak egy nemzet és egy nyelv létezett. A magyar vezetők úgy gondolták, a nemzetiségi kérdés megoldódik magától is, ha megtörténik a jobbágyfelszabadítás, és mindenki egyenjogú lesz. A nemzetiségek többsége – különféle követeléseik ellenére – elfogadta a liberálisok programját, sőt többen is voltak, akik szimpátiájukat úgy fejezték ki, hogy magyarul kezdtek beszélni.

A nemzetiségekkel kapcsolatos 1848-as eseményeket külön alfejezet tárgyalja. Tárgyilagosan fejt ki az egyes csoportok motivációját, beleértve Bécs politikáját is. Az eseményeket megpróbálja elmagyarázni, közérthetővé tenni érzelmi töltet nélkül.

A magyarok számarányának jelentős növekedését az 1910-es népszámlálásnál az írók több okra vezetik vissza, és hozzáteszik, csupán természetes szaporulatból nem származhatott. Az okok között szerepelt a természetes asszimiláció, melyre a zsidók és németek mellett a szlovákság volt a legnagyobb arányban hajlandó, továbbá a nem magyar ajkúak jelentősebb mértékben vándoroltak ki az USA-ba, valamint az erőszakos asszimiláció is jelentős szerepet játszott (693.). A magyarosítási törekvésekről megjegyzik, hogy a XX. század elejére sem hozta meg a kívánt hatást, az előbb említett népszámláláson a lakosság majdnem 40 százaléka nem beszélt a hivatalos nyelvet. Viszont komoly mértéket értek el az ország destabilizálásában és a nemzetiségi különbségek elmélyítésében is. A háború alatti időszokról elmondják, hogy a monarchia nemzetiségeinek többsége hűséges volt orszá-

gához, ezt jól tükrözi az is, hogy az orosz fogságba esett szlovák katonáknak csupán mintegy 10%-a csatlakozott csak a csehszlovák hadsereghez.

A monarchián kívüli élet alternatívája felmerülésének okait a szerzők a következőkben látják: az országvezetés addigi politikája, az elhúzódó háború, katonai sikertelenségek, az ország nehéz gazdasági helyzete és a föderációs törekvések kudarca. Kiválási igénnyel elsőként a viszonylag nagy szabadságjogokkal rendelkező horvátok álltak elő 1915-ben (742.). Későbbiekben kifejtik Tomáš G. Masaryk, E. Beneš és M. R. Štefánik szerepét az önálló csehszlovák állam megteremtésében, valamint annak a képnek az elterjesztésében, mely a monarchiát a népek börtönének szándékozott beállítani, ami a valóságot eltúlozta, azonban a mai napig él a szlovák köztudatban. Nincsenek jó véleménnyel Károlyi Mihály és kormányának naiv és hozzá nem értő politikájáról, mely nagyban hozzájárult, hogy színmagyar területek birtokába jutottak az új államok, ahelyett, hogy a nyelvhatárokat vették volna figyelembe (753–757.).

A könyvről összességében elmondható, hogy a bevezetőben megfogalmazott célkitűzéseknek a lehető legjobban megfelelt: átfogó, érthető, és objektív (már amennyire ez lehetséges) művet olvashat az érdeklődő. A szerzők kétszer nyilvánítanak véleményt: egyszer a dualizmus kori nemesi elit hataloméhségét és nemzetiségekkel szembeni politikáját hibáztatják, valamint az erőszakos asszimilációt ítélik el, mint helytelen nemzetépítő eszközt. Másodszor pedig sajnálják, hogy az új államok vezetői ezt a helytelen nemzetiségi politikát tanulták el korábbi államuktól, és a későbbiekben ezt tökéletesítették saját kisebbségeikkel szemben.

E szakirodalom nagy előnye a magyarul olvashatókkal szemben, hogy a magyarok mellett az összes többi kisebbséget is kimerítően tárgyalja. Képet alkot a nemzetiségek társadalomban elfoglalt helyéről, vallásáról, asszimilációs hajlandóságáról, kultúrájáról. Tudatosítja az olvasóban a Magyar Királyság sokszínűségét, melyet úgy értékel, ami által az ország több és nem kevesebb. Többek között ezért is olyan ez a könyv, hogy képes az olvasót elgondolkodtatni, és az arra hajlandót arra készíteni, hogy valós, vagy annak vélt tudását átgondolja, tekintet nélkül nyelvi hovatartozására.

A könyv rámutat arra is, hogy Magyarország történetét túlzó mértékű nacionalizmus nélkül is meg lehet írni.

Peter Kónya a kol.: Dejiny Uhorska (1000–1918), Prešovská univerzita, Prešov. 2013. 788 + 16 o. kép és térkép.

Bíró Lukovics Anikó

Itália története, 1. kötet

Újabb könyv áll az olasz történelem iránt érdeklődők rendelkezésére. Ez a mű, jellegében bár didaktikus, az olasz történelem kutatói számára is hasznos lehet, mivel rendszerezetten és átfogóan mutatja be Itália történetét az őskortól kezdve és tartalmazza az összes olyan tényt és adatot, amely alapvetőnek számít Itália történelmében.

Ez a munka *Maurizio Tani* tollából származik, aki jelenleg olasz nyelvet és kultúrát oktat az Izlandi Egyetemen (*Háskóli Íslands*). Egyszerre nyelvész és történész, számos tanulmánya és könyve született már mindkét területen. Történelmi könyvei közül meg kell említeni egy másik szintetikus munkát, abban szintén a kezdetektől a tridenti zsinatig (1563) mutatja be Itália történelmét (*Storia d'Italia dalle origini al Concilio di Trento (1563). Alle origini delle odierne specificità italianemore*). Ő a szerzője a *La rinascita culturale del '700 ungherese: le arti figurative nella grande committenza ecclesiastica* című könyvnek, melynek témája a XVIII. századi magyar barokk és művészetpártolás; nem mellesleg a szerző félig magyar származású.

Eme munkáját a szerző 3 kötetesre tervezte, az első már ki is adta 2011-ben az *Aracne* kiadó, címe: *Storia d'Italia, Volume 1*. Már az alcíme fontos kérdésre utal az olasz történelemmel kapcsolatosan: Mikor is kezdődik az pontosan? Erre vonatkozóan több álláspont létezik.¹ Nem mindegy ugyanis, hogy ha egy szintetikus olasz történelmi munka születik, az mit hivatott bemutatni: Olaszország vagy Itália történetét, hiszen e kettő nem mindig fedi egymást – miközben *Italia* olaszul mindkettőt jelöli. Az egyik álláspont szerint Olaszországról csak 1861-től, vagy inkább '71-től beszélhetünk, azaz az egységes Olaszország megszületésétől, ennek kezdete tehát a *Risorgimento*; ezt az álláspontot képviseli például *Benedetto Croce*. Egy másik nézőpont azonban az érett középkorba, a X–XII. század idejére teszi az olasz történelem kezdetét (a városköztársaságok létrejötté), s előzményének a 476 utáni történelmet tekinti. Maurizio Tani megemlíti könyve bevezető-

1 Vö. Pete László: *Olasz történelmi enciklopédia (XIX–XX. század)*. In: Klio 2001/2. 24–27.

jében, hogy ő is a Comunák kialakulásától „számítja” az olasz történelmet, de rögzíti, hogy eme munkája Itália történelmét hivatott bemutatni és ezért visszamegy benne egészen az ókorba, sőt az őskorba, amint a könyv alcíme is mondja: *Preistoria, età antica e storia medievale della regione italiana fino al secolo XI D.C.*

Maurizio Tani e könyvével tovább bővült az Itália történelmét bemutató művek kínálata. A Magyarországon kiadottak között találjuk a *Giuliano Procacci*, a római *La Sapienza* egyetem tanárának kétkötetes *Storia degli italiani* című művéből készített olasz nyelvű válogatást, *Luigi Salvatorelli* szintén kétkötetes *Olaszország története* című könyvét és *Harry Hearder* rövidebb, egykötetes munkáját, melynek címe: *Olaszország rövid története*. Kiss Aladár 1975-ben publikálta *Olaszország története. 1748–1968* című könyvét, *Agostino Savelli* pedig a két világháború között írta *Itália története. A birodalom bukásától a birodalom megalapításáig* című könyvét, a két birodalom alatt a római, illetve a fasiszta rendszert értette.

Tani e munka elkészítése során olyan egészen „friss” szakirodalmat vett segítségül, mint *Antonio Brusa* kétkötetes *L’atlante delle storie* (2010), valamint *Franco Cardini* és *Maria Montesano*: *Storia medievale* (2006) című munkája. Alapvető forrásként jelöli meg továbbá *Mauro Liverani*, *Augusto Frascchetti* és *Rinaldo Comba* kétkötetes *Dal villaggio all’impero* című művét, amely az ókori Róma történetét mutatja be az őstörténettől a birodalom bukásáig; és hivatkozik még többek között *Giovanni Vitolo*: *Medioevo. I caratteri di un’età di transizione* című munkájára is.

Tani 7 nagyobb fejezetre osztotta a *Storia d’Italia* 1. kötetét, ezek pedig további alfejezetekből tevődnek össze.

A kezdetek (*Le origini*) című fejezetben itáliai őstörténettel foglalkozik. Bemutatja a különféle népeket, amelyek a félszigeten éltek. Az etruszokon és az itálikus népeken kívül szól a görögökről és a föníciaiakról, bemutatva őket egy-egy alfejezetben, de ugyanígy külön alfejezetet szán az ókori kelet, konkrétan Mezopotámia bemutatására. Azért döntött úgy, hogy tesz egy ilyen – egyébként nem hosszú – kitérőt, mert fontosnak tartja, hogy bemutassa az ókori kelet hatását a római történelemre; a történelem motorjának nevezi az ókori keletet (*L’Oriente, motore della storia*). Ebben a fejezetben írja le továbbá Róma megalapítását, a gallokkal való konfliktusát, a köztársaságkori államrendszerét és Itália római meghódítását.

A második fejezetben a Közel-Kelet és a mediterrán világ egyesítési törekvéseiről ír (*L’unificazione del Vicino Oriente e delle regioni circum-mediterranee*). Ebben olvashatunk többek között a perzsa birodalom születéséről, a görög-perzsa háborúról, Nagy Sándorról és Róma háborúiról

(a Pyrrhos elleni és a pun háborúk, valamint a Mediterraneum római meghódítása). Itt is tesz tehát kitérőket, közvetlenül természetesen nem tartozik Itália történetébe például Nagy Kürosz államalapító tevékenységének bemutatása, de szükség van rá ahhoz, hogy könnyebben megértsük annak későbbi, közvetett vonatkozásait a római történelemben.

A harmadik fejezetben már nem található a fentiekhez hasonló kitérő, egy az egyben római, konkrétabban: római köztársaságkori történelemről szól ez a fejezet: Róma a hellenisztikus világ vezetője (*Roma guida del mondo ellenistico*). A gazdaság-, társadalom- és városigazgatási történettel foglalkozó alfejezeteken kívül (*Il latifondo, gli schiavi e i coloni; La colonizzazione della Gallia cisalpina e del Veneto*) ebben a fejezetben mutatja be a Kr. e. I. század válságának híres politikusait: a Gracchusokat, Sullát, Caesart, Crassust, Pompeiust és Octavianust. Belevette továbbá szintén ebbe a fejezetbe a császárkor kezdetét (Augustus birodalomszervező tevékenységét), a végén pedig bemutatja a római vallást és a római várost egy-egy alfejezetben.

A negyedik nagyobb egység címe: Róma „univerzális” birodalma (*L'impero „universale” di Roma*). Ez szól a római császárkorról: a szerző bemutatja néhány császár uralkodását (Traianus, Hadrianus, Marcus Aurelius, Septimius Severus, Maximinus Thrax, Decius, Aurelianus és Diocletianus, Constantinus) és szól a császárkori társadalomról, hadseregről és a barbár népekről. Ezenkívül több alfejezetet is szentel a kereszténység történetének (kialakulása, üldöztetések, államvallássá válása, az egyházszervezet formája).

Az ötödik fejezet már a késő antikvitásról szól, a római birodalom bukásáról, a középkor hagyományosan vett kezdetéről, címe: A római egység megtörése és az Itália ellenőrzése feletti viszály (*La rottura dell'unità romana e la contesa per il controllo dell'Italia*). Ez a könyv leghosszabb fejezete. Több gazdaság- és társadalomtörténeti alfejezet is van benne (V–VII. századi válság, a nyugatrómai birodalom válsága). Bemutatja, hogyan osztja szét Theodosius császár a római birodalmat; hogyan, kiknek a vezetésével vív háborút a birodalom a hunok ellen és hogyan kerül át a hatalom a barbárok kezébe. Kitérésnek számítanak az iszlám vallást bemutató alfejezetek (a vallás születése, elterjedése a Mediterraneumban, az Ibériai-félszigeten). Ezek után következnek ugyanezen a fejezeten belül a kora középkori itáliai kérdésekkel (ha nem is mind közvetlenül) foglalkozó alfejezetek: a Karoling-dinasztia megalapítása, a frank hódítások, bencés szerzetesség Itáliában, iszlám térnyerés Sziciliában, a longobárd királyság vége, a Pápai Állam kialakítása, képrombolás Rómában.

A hatodik fejezetben az immár megosztott Itália kora középkori történelmét mutatja be, címe: Egy többközpontú Itália az új évezred küszöbén

(*Un'Italia policentrica alle soglie dell'anno mille*). Bemutatja a Pápai Állam megerősödését (a Constantinus adománylevél kérdése), a Német-Római Birodalom létrehozását, a beneventói longobárd fejedelemséget, a szaracénok befolyását Dél-Itáliában, valamint Jámor Lajos és Lothár uralkodását, a frank birodalom szétesését és a Constantinopolisi Birodalmat.

Végül a hetedik fejezetben Itália X–XI. századi történelmével zárja e kötetet. A fejezet címe: Az újjáéledő városok és kereskedelem Itáliája (*L'Italia della rinascita dei commerci e delle città*). Szó van benne ugyanis a városok funkciójáról, a demográfiai növekedésről, a mezőgazdaság fejlődéséről és a kereskedelem újjáéledéséről. A politikatörténeti alfejezetek természetesen nem hiányozhatnak, ezek Nagy Ottó és III. Ottó császárságát, valamint Teophanu és Adelaide császárnék szerepét mutatják be. Kiemeli továbbá a dél-itáliai normann hódítást, a milánói „Patáriát”, az 1054-es szizmát, az 1122. évi wormszi konkordátumot és ismét megvizsgálja Constantinopolis hatását Itália történetére.

Tani a második kötetben 1789-ig – a nagy francia forradalom kezdetéig, mely hagyományosan az újkor kezdetének számít – tervezi bemutatni Itália történelmét, majd pedig a harmadik kötetben 1789-től egészen napjainkig. Kíváncsian várjuk a folytatást. A *Storia d'Italia Volume I* ugyanis több egy olasz vagy itáliai történelemkönyvnél, mivel több helyen kilép a „csizmából”, szélesebb horizonton mutatva be a történelmet, hogy átfogó ismeretekkel lássa el az érdeklődőket. *Tani* ugyan nem készített kronológiai gyűjteményt e könyvéhez, de a bibliográfiája igen bőséges és így minden bizonnyal segítségére tud lenni a kutatóknak.

Maurizio Tani: *Storia d'Italia. Volume I. (Itália története, 1. kötet) Preistoria, età antica e storia medievale della regione italiana fino al secolo XI D. C.* Roma, Aracne editrice, 2011. 182 o.

Takács Bálint

Útkereszteződések. Tanulmányok a magyar–spanyol kapcsolatok történetéről

2011-ben az Huelvai Egyetemen Magyar Tanulmányi Központ jött létre. Az egyetemközi együttműködés kiindulópontja María Dolores Ferrero Blanco és Anderle Ádám korábbi szakmai majd ERASMUS-kapcsolata volt. E gazdagodó kapcsolat eredménye az a tanulmánykötet, amelyet *Csikós Zsuzsanna* docens, a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszékének tanszékvezető-helyettese szerkesztett. A kötet a spanyol–magyar kapcsolatok találkozási pontjait tárgyaló tanulmányokat tartalmaz.

Az SZTE Történettudományi Doktori Iskolájában a hispán világ története alprogram egyik célkitűzése a magyar–spanyol kapcsolatok kutatása. Ebből ad válogatást a könyv. *Anderle Ádám* a Szent Jakab útján zarándokoló magyarok történetéről írt. Szent Jakab apostol már a XI. században több magyarországi templom-zarándokszállás védőszentje volt. *Bálint Sándor* Szent László alakját Szent Jakabéhoz hasonlítja. Valószínűleg a XV. század a magyar zarándoklatok csúcspontja. A XVI. századtól csak szórványos adatokkal rendelkezünk. 1989 után lett újra népszerű Magyarországon a Camino de Santiago, írja Anderle.

A következő történelmi tanulmányokat a szegedi doktori iskola kutatói írták.

Palkovics Andrea tanulmánya Luis López de la Torre Ayllon személyére koncentrál, aki 1858-tól 1868-ig állt a bécsi spanyol külképviselői élén. Ayllon elsősorban a *Wiener Zeitung* című felhivatalos napilapot olvasta. Ferenc József koronázása volt az egyetlen hivatalos magyarországi esemény, amelyen részt vett. Jelentéseiben a magyar politikusokat többnyire személycseréi alkalmával vagy elhalálozáskor említi röviden. 1861-ben a jószemű diplomata megemlíti a Határozati Párt és Felirati Párt egyes politikusainak a nevét.¹ 1865 után pedig egyre több információt közöl Deák Ferencről. A korabeli sajtóban a magyarországi történések akkor kerültek előtérbe, amikor máshonnan nem tudtak fontosabb híreket közölni. A kiegészítés előkészítése

¹ Deák Ferenc, Eötvös József, Teleki László, Nyáry Pál.

helyett a porosz–osztrák háború és az amerikai polgárháború került előtérbe. A követjelentésekben több udvarhú politikus neve szerepelt, a sajtóban nem találkozunk ezzel az aránytalansággal.

Zalai Anita tanulmányából megtudhatjuk, hogyan jelent meg a trianoni békeszerződés revíziójának kérdése a spanyol diplomáciai jelentésekben a második köztársaság idején. A magyar politikusokat nyugtalanította a Spanyol Köztársaság kikiáltása, mert XIII. Alfonztól a revíziós törekvések támogatását remélték. 1933 áprilisáig Tomás Maycas volt a budapesti ügyvivő. Maycas csak röviden foglalkozott a revízió kérdésével. Utóda, Carlos Arcos y Cuadra nyíltan támogatta a magyar revízió ügyét, majd 1937-től már Franco táborát képviselte Budapesten.

A spanyol polgárháború következményei nemcsak a diplomácia területén befolyásolták a két ország kapcsolatát. Spanyol kommunista emigránsok magyarországi tartózkodásának 1951 és 1956 közti történetét mutatja be *Pethő Szilvia* spanyol és magyar levéltári forrásokra támaszkodó tanulmánya. 1951-ben Dolores Ibárruri, az SKP főtitkára menedéket kért a lengyel, csehszlovák és magyar vezetőktől a Korzikára és Algériába deportált spanyol kommunisták számára. Az első csoport 1951 júliusában érkezett Magyarországra. A magyarországi csoport vezetésére Vicente Arroyo újságíró, az SKP alapító tagja kapott megbízást, de a kelet-közép-európai országokban élő spanyol kommunista emigránsok életét Enrique Líster tábornok, az SKP Politikai Bizottságának tagja felügyelte és ellenőrizte, írja Pethő. Prágából irányította. Többségük a nehéziparban helyezkedett el, a legmegbízhatóbbak a rádiónál kaptak munkát. A spanyol diákok szüleiktől távol közép- vagy felsőfokú oktatásban részesülhettek, így jobban megismerték a magyar valóságot. Rendszeres politikai oktatás is folyt, az MDP és az SKP ellenőrzése mellett. 1956 után megszűnt a spanyol kommunisták ellenőrzése, az 1960-as évek végére a legtöbben elhagyták Magyarországot. Történetüket 1977-ig kevesen ismerték.

Magyar emigránsok már a II. világháború alatt is voltak Spanyolországban. *Lénárt András* tanulmányában a magyar–spanyol filmkapcsolatokhoz szolgál adalékokkal. Luis García Berlanga² sokszor említi filmjeiben az Osztrák–Magyar Monarchiát, függetlenül az aktuális témától. Muráti Lili színésznő 1946 óta élt Madridban férjével, Vaszary Jánossal. Spanyolországban élt Elisabeth Szél író is. A szerző kiemeli, hogy Franco diktatúrája alatt a futball jelentős szerepet játszott a spanyol filmgyártásban. A legnagyobb sikert Arturo Ruiz-Castillo 1954-ben forgatott *Los*

2 Valencia, 1921 – Madrid, 2010, rendező, forgatókönyvíró.

*ases buscan la paz*³ című nagyjátékfilmje aratta, melyben Kubala László önmagát alakítja. A film bemutatja Kubala életének viszontagságait. Lénárt forrásokat közöl, amelyekből kitűnik, hogy a magyar titkosrendőrség be akarta szervezni a játékost, aki ezt visszautasította, és ezért családjával előbb Olaszországba, majd Spanyolországba menekült. Az eredeti mérkőzésrészletek mellett a filmben fontos szerepet játszik a magyar népzene. A budapesti utcai feliratok eredetinek hatnak, ugyanakkor a magyar nyelvű sportújság nyelvi hibáktól hemzseg. A filmben a futballista két fia is játszik.

Samuel Bronston producer az Egyesült Államokban élő Márton Endrét bízta meg az *El Valle de los Caídos*⁴ című dokumentumfilm rendezésével (1964). Az elkészült filmet az amerikai forgalmazó cég túl nacionalistának találta, ezért nem terjesztette a nemzetközi piacon. A rendező személye miatt említést érdemel a *Die Mahnung*⁵ című film (1982). A kommunista nézeteit Franco diktatúrája alatt is nyíltan vállaló Juan Antonio Bardem Georgi Dimitrov 1932 és 1935 közötti tevékenységét filmesítette meg. Bécs megjelenítésére Szegedet találták ideális helyszínnek, míg Berlin szerepét Budapest „alakította”. Luis Oliveros 2011-es *El Ángel de Budapest*⁶ című tévéfilmje Ángel Sanz Briz budapesti zsidómentő tevékenységéről szól. A filmet Magyarországon forgatták.

A magyar filmművészetet Spanyolországban kevesen ismerik. A filmhez értő közönség legfeljebb Jancsó Miklós, Szabó István és Tarr Béla rendezők nevét tudja felidézni. Spanyol témák ritkán fordulnak elő a magyar filmekben, az egyetlen kivétel Forgács Péter 2005-ös dokumentumfilmje (*A fekete kutya – Történetek a spanyol polgárháborúból*). A szocializmus alatt Buñuel több filmjét bemutatták Magyarországon, egyrészt a rendező nemzetközi hírneve, másrészt antiklerikalizmusa miatt. Azt is figyelembe kell venni, hogy a cenzorok sokszor nem értették ezeket a filmeket.

A spanyol–magyar filmkapcsolatok csúcspontját Lénárt szerint *Vajda László* (1906–1965) működése jelenti. Vajda saját stílussal nem rendelkezett, filmjeivel kijelölt feladatokat végzett el, célja a közönség szórakoztatása volt. Ugyanakkor a filmkészítés minden technikai részletét ismerte. Zsidó származása miatt először Franciaországba, majd Olaszországba emigrált. Itt legnagyobb hatást *La congiura dei Pazzi* (*Giuliano de' Medici*)⁷ című alkotása váltotta ki (1941). A Lorenzo de' Medici és

3 Az ászok békére törekszenek.

4 Az Elesettek Völgye.

5 Az intés.

6 Budapest angyala.

7 A Pazzi-ösztökeskűvés (Giuliano de' Medici).

Benito Mussolini alakja közti feltűnő hasonlóság miatt Vajda 1942-ben kénytelen volt elhagyni Olaszországot. Spanyolországi letelepedését olyan színészek segítették, akikkel ebben a filmben dolgozott együtt. Filmjein az 1950-es évek elejéig érezhető az olasz neorealizmus hatása. Nyíltan propagandacélú filmet nem készített. Legnépszerűbb alkotása a spanyol–olasz koprodukcióban készült *Marcelino pan y vino*⁸ (1955), Pablito Calvo főszereplésével. A film külföldön is hatalmas sikert aratott, illegálisan Magyarországra is eljutott. Vajda már 1954-ben megkapta a spanyol állampolgárságot. Életművének monografikus feldolgozása még várat magára.⁹

Tóth Tihamér (1889-1939) veszprémi püspök alakjával foglalkozik *Posztós Ildikó Piroška* tanulmánya. Tóth soha nem járt Spanyolországban, de eredetileg fiúk számára írt, az erkölcsös magatartást taglaló művei annyira népszerűek voltak (húsznál több könyvét adták ki, van, amely tíz kiadást is megért), hogy Maria Rosa Vilahur Bellestar lányok számára adaptálta őket. Összes művét ugyanaz a személy, Antoni Sancho Nebot fordította spanyolra. Nebot a mallorcai szeminárium tanára volt, Tóth Tihamér 1929-ben kérte fel műveinek spanyolra fordítására. Tóth Tihamér I. világháborús élményei hatására döntött úgy, hogy a tudomány helyett az ifjúság nevelésének szenteli az életét. 1919-ben *A tiszta férfiság* című könyve országos ismertséget hozott neki. 1920-ban elutasította a felkérést Ottó trónörökös nevelői feladatainak az ellátására. 1926-ban Európában elsőként mondott rádiós szentbeszédet. 1939-ben veszprémi megyéspüspök lett. Boldoggá avatási pere 1947-ben kezdődött, de megszakadt. Művei a Franco-rendszer oktatáspolitikájának alapjául szolgáltak. Tóth Tihamér neve Magyarországon feledésbe merült, 1975 után népszerűsége Spanyolországban is csökkent, de a század végén még néhány könyve új kiadásban megjelent.

A spanyol történészek egyre jobban érdeklődnek a XX. századi magyar történelem iránt. A kötetben három olyan történész írása kapott helyet, akik a szegedi történészekkel régi jó szakmai kapcsolatokat ápolnak.

María Dolores Ferrero Blanco tanulmányában az 1956-os magyar forradalom spanyolországi hatásával foglalkozik. A forradalom kitörése után az első lépés a humanitárius segítség megszervezése volt. Franco rendszere – a párizsi emigráns köztársasági kormányhoz hasonlóan – szabad választások tartását követelte Magyarországon. (!) A magyar forradalom lehetővé tette a

⁸ Marcelino, kenyér és bor.

⁹ Vajda László spanyolországi működésének tágabb összefüggéséről is olvashatunk Lénárt András doktori értekezésében: *Ideológia és propaganda a Franco-diktatúra filmpolitikájában*, Szeged. 2013, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1775/1/Disszertacio%20%28Lenart_Andras%29.pdf, 2013. április 12-ei megtekintés.

spanyol közvélemény számára, hogy egységesen álljon ki egy ügy mellett.¹⁰ A tanulmány Marosy Ferenc (1893–1986) kiadatlan emlékiratait is idézi.¹¹ Az ENSZ-ben zajló vita egyik főszereplője is Spanyolország volt.

Matilde Eiroa San Francisco tanulmánya viszont a polgárháború utáni spanyolországi Magyarország-képről szól. A két legfontosabb, Kelet-Közép-Európával foglalkozó sajtóorgánus a *Radio Nacional de España* és az *Oriente Europeo* című folyóirat. Az *Oriente Europeo*-t a *Centro de Estudios Orientales* adta ki, amelynek igazgatója Santiago Morillo, a Szent Jakab Apostol Egyetemi Kollégium¹² lelkesze volt. A folyóirat 1957/27-es száma Magyarországgal foglalkozott. 1969-ben Franco kereskedelmi kapcsolatokat létesített Magyarországgal, ezzel egyidejűleg megszüntette az együttműködést a magyar emigráns szervezetekkel. A magyar kormány 1971-től kezdte terjeszteni Spanyolországban az *Hungria* című évkönyvet. A közeledés 1977-ben, a diplomáciai kapcsolatok felvételével érte el a csúcspontját. A spanyolországi magyar újságírók közül is a legjelentősebb Révész Andor és Rónai Zoltán tevékenysége.¹³ Révész az *ABC* című napilap külpolitikai szerkesztője volt, míg Rónai főleg az emigráns sajtóban fejtette ki tevékenységét.

Ángeles Egidio León arról ír, hogyan jelenik meg Spanyolország a XX. századi magyar történetírásban. A szerző Anderle Ádám pályáját méltatja és megemlíti Harsányi Iván, Fischer Ferenc és Szilágyi István nevét is.

Az első két irodalmi tanulmány tárgya Cervantes világhírű regénye. *Kiss Tamás Zoltán* tanulmányából megtudjuk, hogy a *Don Quijote* spanyol eredetiből készült teljes magyar fordítását már a reformkorban célul tűzték ki, de a fordítást csak 1876-ban készítette el Győry Vilmos. *Rákosi Marianna* tanulmánya a *Don Quijote* 57 magyar kiadását veszi sorra.

Katona Eszter Federico García Lorca műveinek magyarországi recepciójáról közöl tanulmányt. A kutatás előzménye Péter László és Tolnai Gábor 1960-as években végzett munkája. Lorca első magyar fordítója valószínű-

10 María Dolores Ferrero Blanco: *La Revolución Húngara de 1956* (Az 1956-os magyar forradalom). Universidad de Huelva, Huelva, 2002. A kötet konklúziója szerint a magyar forradalom mellett való kiállással Spanyolország kitört a nemzetközi elszigeteltségből és ez hozzájárult a rendszer tartós fennmaradásához. A monográfiáról Anderle Ádám írt recenziót a *Klió* 2004/3. számában.

11 Marosy Ferenc: *A Madridi magyar királyi követség az emigrációban, 1949–1969*. 124 gépelt oldal, 1981-es madridi dátummal.

12 Colegio Mayor Santiago Apóstol. Az 1946-tól 1969-ig működő kollégium lakói kelet-közép-európai diákok voltak.

13 Matilde Eiroa: *Las relaciones de Franco con Europa Centro-Oriental (1939–1955)* [Franco kapcsolatai Középkelet-Európával, (1939–1955)]. Editorial Ariel S. A. Barcelona, 2001. A kötetet Harsányi Iván recenzálta a *Klió* 2001/3. számában.

leg Brachfeld Olivér volt. A bibliográfiai kutatás 23 kötetet tárt fel. Ezen kívül 133 kiadvány tartalmazza Lorca műveit is. Magyarországon Lorca legjátszottabb darabja a *Bernarda Alba háza*.

A két utolsó tanulmány a Magyarországon egyre terjedő spanyolnyelv-oktatás kérdéseivel foglalkozik. *Berta Tibor* magyar középiskolai diákok dolgozataiban előforduló spanyol névszói rendszerrel kapcsolatos interférenca-problémákról ír. *Ábrahám Szilvia* a magyar diákok lehetséges spanyoltanulási nehézségeit veszi sorra.

A kötethez *Manuel José de Lara Ródenas*, az Huelvai Egyetem nemzetközi kapcsolatokért felelős rektorhelyettese és *Berta Tibor*, a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszékének vezetője írt előszót. A kiadást a madridi magyar nagykövetség is támogatta. A látszólag nagy földrajzi távolság ellenére a kapcsolódási pontokra koncentráló együttműködés kölcsönösen gazdagíthatja a két ország tudományos életét. Ennek dokumentuma e kötet.

Zsuzsanna Csikós (ed.): *Encucijadas. Estudios sobre la historia de las relaciones húngaro-españolas* (Útkereszteződések. Tanulmányok a magyar–spanyol kapcsolatok történetéről). Universidad de Huelva, Huelva, 2013, 244 o.

Gregosits Gábor

HISTORIOGRÁFIA

Két paradigma a modern oroszországi történetírásban

A történettudomány históriája, mint arra írásukban *Sz. B. Krih* és *O. V. Metyel* rámutatnak, egyre fontosabb helyet foglal el a modern társadalomtudományokban. Különösen az 1990-es évektől nőtt meg a historiográfiának mint egyfajta önreflexiónak a szerepe a tudományos életben. A kibontakozott folyamatban, ahogy a szerzők hangsúlyozzák, a viták elősegítik az elmélyültebb szakmai munkát. A jelenlegi oroszországi történetírás fejlődése két egymással konkuráló paradigmával, az antropológiaival és a konceptuálissal összefüggésben megy végbe. A szovjet historiográfiában kevesebb figyelem jutott a történész személyiségének, így a posztszovjet időszakban erre reflektáltak.

Az antropológiai megközelítésben a szakemberek az ismeretek tanulmányozása helyett azok kialakulási folyamatára és a tudósok tevékenységének vizsgálatára összpontosítanak. Krih és Metyel bevezetőként néhány nagy nyugati társadalomtudós antropológiai alaptételeit ismerteti. Így a tudománytörténész és filozófus *T. Kuhn* a tudományos forradalmakkal kapcsolatban kiemelte a tudományos közösségek szerepét. Ebben a felfogásban a megismerés tárgya mintegy feloldódik a szubjektum tudományos tevékenységében. *B. Latour* és *S. Woolgar* műveiben a tudományos ténykedés mikroszintű vizsgálata a tudományos műhelyek működésének elemzésében ölt testet. Az amerikai tudományfilozófus *P. Feyerabend* episztemiológiai anarchizmusa szerint a tudományos racionalitás kritériumait és a módszertani előírásokat olyan absztrakcióknak tartja, amelyek nem hatnak közvetlenül és egyértelműen a kutatási gyakorlatra.

A historiográfiában az antropológiai elvekkel a tudományos műhelyek és a tudósok életpályája került a figyelem középpontjába. A szerzők szerint az antropológiai megközelítés segíthet leküzdeni a szovjet korszak egyoldalúságait, és új eszmékkel és módszertani gyakorlattal gazdagítva az orosz történettudományt, így könnyebben jut a világ tudományos közéletébe. Ugyanakkor hangsúlyozzák azt is, hogy az antropológiai paradigma kompromisszumos jellegéből sokszor túl általános és szerfelett homályos

irányelvek fakadnak. A legszembetűnőbb hiányosságnak nem is azt tartják, hogy az antropológiai paradigma lehetővé teszi különböző és nem mindig összehangolt kutatási módszerek használatát, hanem azt, hogy nem készítet a saját metodológia elemzésére és csak a „józan ész” deklaratív követelményére korlátozódik. Így a paradigma jegyében megjelenő művekben csak korlátozott módon feldolgozott archív anyagokat alkalmaznak. A szerzők úgy vélik, hogy miközben a történészek levelezése a szakmai és személyes életút vizsgálatának fontos forrása, legalább annyira meghatározó a levelek kiválogatása, elemzése és kommentárokkal való ellátása.

Természetesen bármelyik tudományos irányzatban feltűnhetnek kevésbé eredeti alkotások, a kérdés inkább az, hogy a paradigmán belül működnek-e az önkritika mechanizmusai. Ha nem, akkor módszertani stagnálás következik be. A másik fontos probléma, amire az antropológiai paradigmában eddig nem válaszoltak, hogy mi a kutatás tárgya. Amennyiben a historiográfiában ez az emberek története, a szakemberek életpályája, akkor viszont, mivel a személyiség olyan sokrétű és többféleképp jelenik meg, fennáll a reális lehetőség arra, hogy a kutató ebben a sokféleségben módszertanilag tévútra tér. Ha nem léteznek és hatnak a szakmai és morális–etikai imperatívuszok és a kutatói munka önmagáért folyik, akkor inkább antikváriusságról és nem korszerű historiográfiáról beszélhetünk. A szerzők rámutatnak, hogy még egy nagy nemzetközi történészkonferencián is (Cseljabinszk, 2011. november) feltűnt az antropológiai paradigma szerinti elméleti, tematikai strukturális zavar és szegregáció. A szerzők úgy vélik, hogy ez a paradigma nem szolgálja a tudományos kutatások egyesítését. A legfőbb hibája, hogy figyelmen kívül hagyja a szakmaiság követelményeit. A történettudós azért választotta hivatását, hogy az igazság feltárását előmozdító tudományos munkát végezzen. Ezt elsősorban a történetírás fejlődését elősegítő szaktudományos munkássága eredményességével mérhetjük le, nem a kollegiális kapcsolatokkal. Az antropológiai paradigma atyja, T. Kuhn későbbi műveiben maga is érzékelte a paradigmával kapcsolatos elméleti és metodikai problémákat.

A modern konceptuális paradigma, amit gyakran „eszmetörténetinek” neveznek, szűk instrumentális céllal jött létre. Ez a modell azonban már korábban is létezett mind a világ tudományában, mind a forradalom előtti orosz és a szovjet tudományban. A mai oroszországi tudománybeli újdonsága az antropológiai megközelítéssel való szembenállásában és a klasszikustól eltérő kutatás-módszertani újításában rejlik. A modern eszmetörténetben az alkotóról a hangsúly áttevődik a tudományos tevékenység produktumára, mivel a történész világával szemben a paradigma szerint az

„eszmévelág” bizonyos önállósággal és autonómiával rendelkezik. További alaptétel, hogy az eszmék objektíven léteznek és képesek hatni a kutatókra. A tudomány nem egyszerűen a tudósok tevékenységének terméke, hanem egy bonyolult rendszer, amelyben megvannak az önszabályozás elemei, a hatásmechanizmus kétirányú, nemcsak a kutatói közösség felől érvényesül, hanem megfordítva a tudományos művek eszmeisége felől is. A tudomány alapfunkciója az igazság feltárása, amit azonban nem lehet elérni csak a kutatók közötti konvenciókkal, mert így elvész a tudományos tevékenység specifikuma.

A konceptuális paradigmában a kutatók a tudományos művek szövegében megtestesülő eszmékre összpontosítanak. Arra, miként alakul a tudósok alapelvei szerint a tudományos munkák szövege, mi marad aktuális, mi lesz időszertülden és a történeti művek közül melyek hatnak leginkább a tudomány világában. A szakemberek hangsúlyozzák, hogy nemcsak a tudósok alakítják alkotásaikat, hanem fordítva, a létrejött művek szövegének is megvan a fejlődési logikája és ez is hat a történészekre. A konceptuális paradigmának, az „új eszmetörténetnek” nem célja a metanarratívák trónfosztása, fontosabb, hogy megértsék őket, bizonyos értelemben azonban kész arra, hogy a historiográfiában saját metanarratívákkal álljon elő. A konceptuális paradigmában szigorú anyagválogatással segítik elő a tudományos feladatok megvalósítását. Az egyes elemek pozíciója változhat: egyszer a középpontban vannak, máskor viszont a perifériára kerülhetnek. Nagy jelentőségű, hogy amennyire ez lehetséges, a historiográfiai elemzésből megkíséreljék kizárni a szubjektív elemeket. A szerzők úgy vélik, hogy a legnagyobb veszély abban rejlik, ha az „új eszmetörténet” önreflexiók nélküli „tudományos divattá” válik. Hangsúlyozzák azt is, hogy a jelenlegi oroszországi tudományos életből hiányzik a különböző világnézetű és generációjú történészek szakmai vitája. A két szerző kiemeli, hogy nem akarják az írásukban elemzett paradigmákat egymással mereven szembeállítani. Szerintük a két paradigma együttes jelenléte biztosítja fejlődésüket. Ehhez azonban fel kell ismerni hibáikat és értékeiket, és növelni a tudományos közéletben betöltött szerepüket. Mindezt akkor lehet elérni, ha szakítanak a „módszertani közömbösséggel” és széleskörű és mélyreható elméleti vitákat folytatnak a történettudomány megértésének módjairól.

Sz. B. Krih, O. V. Metyel: Dve paradigmi v szovremennoj otyecsesztvennoj isztoriografii. (Két paradigma a modern oroszországi történetírásban). Voproszi Isztorii. 2014/1. 159–166. o.

Kurunczi Jenő

A „Csillagközi Romboló” filmsorozat az „Aeneis” újramesélése lenne? (A menekülés és új otthonra találás mítosza)

Egy új elgondolás szerint a „Csillagközi Romboló” filmsorozat¹ alapjai Vergilius „Aeneis”-én nyugszanak (1). Peggy Heller, a Halifax-i King’s College Egyetem Foundation Year Programme² igazgatója további kapcsolatot talált a „Csillagközi Romboló” és Mary Shelley „Frankensteinje” között. (2) Mindkét műben megtalálható, hogy hogyan fordulhat valami az ember ellen. A „Csillagközi Romboló”-ban, emberek egy csoportja kimenekül az űrbe az őket gyötrő és üldöző, de általuk teremtetett gépek³ elől. Az „Aeneis”-ben, túlélők kis csoportja menekül az égő Trójából, Héra haragjával a nyomában. A „Frankenstein”-ben, egy tudós, embert akarván teremteni, egy szörnyet teremt, ami ellene fordul. Heller észrevette a kapcsolatot az ókori és a modern mítoszok között a sorozatban, mely sorozat szerint komplex, alapos, ugyanakkor egyszerre több kérdést is felvető. Valószínűleg – véli – minden sci-fi sorozatban megtalálható az a kérdés, hogy mit jelent embernek lenni a gépek és a technológia világában; mi a jövőnk; mit jelent olyan helyen lakni, ami vélhetően nemsokára eltűnik azáltal, hogy mi elpusztítjuk. Régen, a bolygó megsemmisülése elképzelhetetlen volt, nem úgy, mint napjainkban. A televízió, és kiváltképp a sorozatok, a modern kor

1 A történet röviden: csaknem 40 év telt már el azóta, hogy az emberiség tizenkét kolóniája először találta magát szemben a cylonokkal (a továbbiakban: különokkal). Az akkori harcok során sikerült megszabadulni tőlük, ám most visszatértek, hogy kegyetlen tervüket végrehajtsák. Elűzték az embereket otthonaikból, és bolygóról bolygóra portyáznak a túlélők után, nyomukban halál és pusztulás jár. A Galaktika csillaghajó és maroknyi űrflottájának utasai az elpusztított civilizáció utolsó túlélői, akik egy legendából ismert bolygót keresnek, ahol letelepedhetnek és ahol új esélyt kaphat fajuk a fennmaradásra. A legendás bolygó neve: Föld. Útjuk során azonban tartaniuk kell attól, hogy a különok ismét rajtuk ütnek (Wikipédia).

2 Az egyetem legismertebb programja a Foundation Year Programme, ami az elsőéves hallgatók átfogó tanulmányait jelenti a nyugati filozófia történetében.

3 különok: az emberiség által épített robotok, melyek addig fejlődtek, míg végül már a készítőiket fenyegették, és hamarosan kitört a háború köztük és az emberek között (Wikipédia).

kifejező eszközei a szociális-morális dolgok fejtegetésére. A jelen kor sci-fije tudatosan vagy tudatlanul, de az ókori hagyományokon, problémákon, kérdéseken alapul (még ha ez nem is mindig nyilvánvaló).

Charlotte Higgins, a *Guardian* művészeti részlegének vezetője is osztja Heller véleményét a művek kapcsolatáról. (3) Érdekességként említendő, hogy a harcoló robotok, a cylonok/különok neve megtalálható a történelemben is: Cylon/Külön előkelő athéni férfi volt, aki Kr. e. 640-ben Olympiában győzött, s apósa segítségével Athénben kezébe akarta keríteni a főhatalmat. Egy rosszul értelmezett jóslat miatt viszont a nemesség s parasztság ellenállt a hatalomátvételnek. Külön és testvére megszöktek, párthíveit a pürtaniusok Kr. e. 636 körül örökre száműzték.⁴ A művek közti kapcsolatokról: egy megmaradt vezér elhagyja civilizációjának romjait (Caprica-Trója); melyet lerombolt és kifosztott egy inváziós sereg (különok-görögök); a vezérrel együtt menekül Adama (mint Aeneas), és Apollo (mint Ascanius); Adamának, mint Aeneasnak is⁵, szüksége volt kezdeti vonakodása, hitetlensége miatt a különféle jelenésekre, hogy meggyőződik arról, hogy a kijelölt új otthon felé kell haladni, amíg azt el nem éri; a sikertelen New Capricán való maradás emlékeztethet minket a Krétán talált városra⁶, vagy az utazásokba belefáradt társak városalapítására Sziciliában⁷.

David Meadows felhasználva *Charlotte Higgins* észrevételeit, újabakkal szolgál: kapcsolatot lát a sorozat és az „Odüsszeia”, a sorozat és a mormon vallás között is. A különböző ókori utalásokra már a nevek is utal(hat)nak véleménye szerint. Csak példaként említi: a különok látszólag békével jönnek, de a flottájukat elrejtik, melyet Apollo felfedez, és elmondja apjának, így mikor a harc kitör, csak a *Galactica*⁸ menekül meg; majd a második epizódban Apollo elveszíti második feleségét, Serinát.

Chris Jones (5) vitába száll ezzel a nézettel: bár látszólag a „Csillagközi Romboló” és az „Aeneis” egyező felépítésűek, de a bonyodalmak akkor kezdődnek, amikor ez a hasonlóság merev sablonná válik, és minden részletet össze akarnak hasonlítani az eredeti művel. *Charlotte Higgins* észrevételeit a hasonlóságokra elutasítja, mivel szerinte nem vette figyelembe mindazokat a körülményeket, amik a szereplők és az események körül vannak. Véleménye szerint az eredeti sorozat görög nevei (akár személy, akár istennevek voltak) lehetnek akár a görög-római eredetre utalás jelzői

4 <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/2224.html>

5 Vergilius: Aeneis, II. ének.

6 Vergilius: Aeneis, III. ének.

7 Vergilius: Aeneis, V. ének.

8 A sorozat angol neve is innen ered: Battlestar Galactica.

is, de inkább a kor (a sorozat készítésének kora) névadási módszere, az ún. „quick&dirty” (gyors és galád), mely szerint a „jó hangzású, ismert” nevek azonnal egyfajta hősiességet adnak a szereplőknek. Az új sorozatban már nem is használnak ilyen neveket⁹. A sorozat kezdetét, mely szerint egy hős néhány túlélőt kivezet a zűrzavarból és pusztulásból, éppen lehet az „Aeneis”-szel azonosítani, de inkább arról lehet szó, hogy így megteremtődött annak a lehetősége, hogy akár hetente újabb és újabb bolygókra (és így újabb eseményekhez) juthassanak el. A TV-sorozatok írói újra felfedezik a régi történeteket, viszont semmi szükség arra, hogy a nyilvánvaló párhuzamokon és utalásokon túl különféle elméleteket gyártsunk a hasonlóságokra.

Ezen vélemény ellenére az eseményekben van három nyilvánvaló hasonlóság (6): – mindkét történet erőszakkal, harcokkal és pusztulással kezdődik, amiből csak néhány túlélő tud kimenekülni, mely túlélők a későbbi történet szereplői lesznek; – mindkét történet egy végső ütközethez vezet, melynek végén békére lelnek, noha előtte mindkét fél hatalmas vérontásokat rendezett, és a kezdeti vérontás (hovatovább fajirtás) éles ellentétben áll a végső békével; – mindkét történet végkimenetele egy halált is legyőző hősnő múlik, aki által elnyert tudás is szükséges a nép végetének elkerüléséhez.

- (1) Brad Frenette: Is Battlestar Galactica a retelling of The Aeneid? (A Csillagközi Romboló filmsorozat az Aeneis újramesélése lenne?) National Post, The Ampersand (a blog azóta elköltözött) <http://network.nationalpost.com/np/blogs/theampersand/archive/2009/02/27/is-battlestar-galactica-a-retelling-of-the-aeneid.aspx>
- (2) Richard Woodbury: Lecture explores Battlestar themes (Egy előadó feltárja a Csillagközi Romboló témáit). Metro Canada <http://metronews.ca/news/151926/lecture-explores-battlestar-themes/>
- (3) Charlotte Higgins: Battlestar Galactica revealed as the new Virgil's Aeneid (A Csillagközi Romboló bemutatása mint az új Aeneis) Guardian, Charlotte Higgins Onculture Blog <http://www.guardian.co.uk/culture/charlottehigginsblog/2009/feb/24/classics-classics>
- (4) David Meadows: Battlestar Galactica and the Aeneid (A Csillagközi Romboló és az Aeneis) Rogueclassicism <http://rogueclassicism.com/2009/02/28/battlestar-galactica-and-the-aeneid/>
- (5) Chris Jones: Battlestar Galactica and the Aeneid? (A Csillagközi Romboló és az Aeneis?) LatinLanguage.us http://www.latinlanguage.us/blog/index.php?blog=2&title=battlestar_galactica_and_the_aeneid&more=1&c=1&tb=1&pb=1
- (6) Paul Levy: Begin in Fire: More on Battlestar Galactica, the Aeneid, and Alchemy (A tüzzel kezdődött: több minden a Csillagközi Rombolóról, az Aeneisről és az alkímiáról) Worldpress.com <http://egregores.wordpress.com/2010/02/01/begin-in-fire-more-on-battlestar-galactica-the-aeneid-and-alchemy/>

Várhegyi László

⁹ Három sorozat készült: 1978, 1980, 2004.

FEJEZETEK KÖZÉP-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Egy magyar király uralma Csehországban: Hunyadi Mátyás (1443–1490)

2012 januárjában harmadik alkalommal adták át a Kubinyi András-díjat, ezúttal *Antonín Kalousnak*. A neves külföldi középkorász a középkortudomány terén nyújtott teljesítményével érdemelte ki a díjat, ezek közül pedig kiemelten a *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)* című monográfiájáért [Pápai legátusok és nunciusok Közép-Európában a késő középkorban (1450–1526)]. Egyetemi diplomáját az olmtüzi Palacký Egyetemen és Budapesten a Central European University-n szerezte, a fenti témában írott PhD-értekezését pedig Olmtüztben védte meg 2005-ben. Másik fő kutatási területe Hunyadi Mátyáshoz kapcsolódik. E területen írt számos cikkét 2009-ben egy monográfiában jelentette meg, melynek címe *Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král. [Hunyadi Mátyás (1443–1490). Magyar és cseh király]*.

A címben megtalálható a kötet talán legfontosabb mondanivalója, amit Kalous korábbi tanulmányaiban is igyekezett hangsúlyozni: Hunyadi Mátyás magyar és cseh király. Véleménye szerint a 21 éven keresztül a „cseh trónon ülő” Mátyást a nemzeti történetírás eleddig méltatlanul kihagyta a cseh királyok panteonjából.¹ A korszakkal legtöbbet foglalkozó *František Palacký* a nemzet ellenségeként, mint Podjebrád György és Jagelló Ulászló ellenkirályáról írt róla. Holott Mátyás a cseh királyság egy jelentős része felett tényleges uralmat gyakorolt. E kötetben is erre próbálja meg felhívni a figyelmet, és a XIX–XX. század uralkodó cseh történeti szemléletével szemben egy modernebb, nemzeti érzellel kevésbé fűtött nézetet vonultat fel: Mátyás Morvaország és Szilézia, a cseh királyság tartományainak választott királya volt, így meghatározó szerepe van a cseh történelemben. Művében ebből az irányból közelíti meg a király alakját – bár saját beval-

1 *Matthias Corvinus (Hunyadi) in Czech Historiography*. In: Matthias and his legacy: Cultural and Political Encounters between East and West, ed. Attila Bárány – Attila Györkös. Debrecen, Department of History, University of Debrecen, 2009, 31–40. (*Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai* 1.)

lása szerint ez nem tipikus életrajzi mű,² hanem inkább Mátyás cseh királyi politikáját vizsgálja, cseh szemmel.

A valamivel több mint háromszáz oldal hat fejezetre oszlik. A Hunyadi család eredetéről, történetéről és Mátyásnak a magyar trónig vezető útját röviden összefoglaló bevezető fejezetet követően Mátyás magyar kormányzatáról, reformjairól és alattvalóiról szól a következő szerkezeti egység. A szerző célja az volt, hogy képet alkosson a késő középkori uralkodóról politikai módszerei, reformjai szemszögéből. Ebből a fejezetből Kalous Mátyás városi politikájáról szóló elemzését emelném ki. A szerző gondolatmenetét a magyarországi városok csoportosításával kezdi, miszerint megkülönböztethetünk királyi, királynéi, tárnoki és bányavárosokat. Rámutat, hogy a szabad királyi városok nem voltak elég erősek és befolyásosak politikai szempontból ahhoz, hogy a nemességhez hasonlóan, vagy éppen azzal szemben a mindenkor uralkodók támaszai legyenek. Kalous kutatásai szerint Mátyás ezen igyekezett változtatni, illetve kihasználni a városokban rejlő gazdasági, katonai és politikai potenciált is. A városok politikai mozgásterét az 1440-50-es években nőtt meg, amikor az országgyűlésekre követségeket küldhettek. Mátyás uralkodásának kezdetén a fő és közrendek ellensúlyozásaként tovább folytatta ezt a gyakorlatot, de hatalmának megerősödését követően az országgyűlések megrikulásával a városok politikai súlya is elveszett. Tudjuk, hogy a '70-es, '80-as években a városok gazdasági erejét Mátyás jövedelmei növelésére nem tudta felhasználni, csupán annak kiegészítéséhez járultak hozzá évi 20-22 ezer magyar aranyforinttal. A városok mint pénzügyi források nem elsősorban a bevétel mennyisége, inkább annak a felhasználhatósága tekintetében voltak jelentősek; képesek voltak rövid időn belül a meghatározott pénzüsszeget rendelkezésre bocsátani (88–89.). Ennek a gazdasági erőnek a megőrzése érdekében Mátyás sorra erősítette meg a városok privilégiumait, kereskedelmi jogait, valamint a kancelláriára, sőt a királyi tanácsba is emelt be tehetséges polgárokat a városokból (90.).

Az olvasó számára ez a fejezet segíti elő a magyar és morva viszonyok összehasonlítását, mivel a későbbi fejezetekben Mátyás cseh kormányzatát és a morva városokat ugyanezen szempontok szerint vizsgálja a szerző. Párhuzamot von a magyar és a morva városok között, melynek során bizonyítást nyer, hogy Mátyás következetes volt a városokkal való bánásmódban, hiszen miután a morva városok fölött is megszerezte az uralkodás jogát,

2 „A közép-európai nemzeti történetek összekapcsolására törekszem” Beszélgetés Antonín Kalous (Olomouc, Csehország) történéssel. In: Aetas 2011. 3. szám, 145–150. (A beszélgetést készítette: Réthelyi Orsolya és Végh András, Továbbiakban: Interjú)

ugyanazokat a módszereket alkalmazta céljai eléréséhez. Tette mindezt annak ellenére, hogy a két ország sajátos gazdasági és társadalmi szerkezetéből kifolyólag eltérő volt a városok szerepe, hiszen a morva városok sokkal jelentősebb iparral rendelkeztek, lélekszámuk átlagosan magasabb volt, és a polgárok kiforrott városi szervezetei nagyobb befolyással bírtak, nem csak a város falain belül, de az adott régióban is.

Mátyás reformjai lehetővé tették az aktív és expanzív külpolitikát. Kalous ezzel magyarázza a harmadik fejezetben vizsgált katonai vállalkozásait. Kimutatja, hogy a királyi jogon szedett adók bővítése és emelése biztosította Mátyás számára, hogy professzionális zsoldoshadsereget állítson fel és tartson fenn. A rendelkezésre álló anyagi források azt azonban már nem fedették volna, hogy ezt a sereget folyamatosan élélmezze az egymást követő háborúkban, ezért külön figyelmet fordított arra, hogy hadmozdulatait mindig ellenséges területen vigye végbe, és a hadsereg a megszállt területről élélmezze magát. A szerző állítása szerint az uralkodó ezt tette a Moldva ellen viselt háborúban, és a morvaországi hadmozdulatok alkalmával is. Hadviselésének stílusa rányomta bélyegét a cseh területek lakosságának Mátyáshoz fűződő viszonyára. Kalous véleménye szerint a nemzeti cseh történeti megítélés elsősorban ezért érvel amellett, hogy Mátyás megszálló uralkodóként volt jelen a cseh történelemben.

A katonai jelenlét a Mátyás kormányzásának első éveiben is megmutatkozik, melyet a szerző a negyedik fejezetben fejt ki. Meglátásom szerint ez az egész mű legfontosabb része, hiszen ebben olvashatunk a kormányzás módjáról. Egy megválasztott király számára fontos volt a legitimitás hangsúlyozása. Ennek vizsgálatát Kalous két oldalról igyekezett elvégezni, nemzetközi és cseh szemszögből, mindeközben összehasonlította Mátyás megítélését Ulászlóéval.

A korabeli nemzetközi diplomáciai viszonyok alapján Európa közepén ugyanis nem uralkodhatott olyan cseh király, akit a Német–Római Birodalom és a pápa nem ismer el. Podjebrád György eretnek volta Mátyás számára II. Pál pápa egyértelmű támogatását eredményezte, aki haláláig kitartott Mátyás cseh királysága mellett, Ulászlót csak VIII. Ince pápa ismerte el, mint cseh királyt. Habár Ulászló III. Frigyes német–római császár és IV. Kázmér lengyel király támogatását is élvezte, pápai támogatás nélkül nem kerülhetett nemzetközi téren Mátyás fölébe. Annál is inkább, mivel katonai szempontból is alulmaradt, 1474-ben Boroszlónál vereséget szenvedett. (168–169.).

Emellett természetesen fontos volt a cseh rendek szava is. A tényleges hatalmi viszonyokat ugyanis egyértelműen ez határozta meg. A cseh

korona országai közül Csehországban mindvégig Ulászló-pártiak maradtak, a katolikus városok és a nemesek is őt támogatták, valamint Prágát is Ulászló uralta. Ennek ellenére Mátyásnak ebben az országrészben is voltak támogatói – közülük kiemelhető a Rožmberk, a Švamberk, és a Hradeci nemzetségek képviselői –, csak úgy, mint Morvaországban ellenzői. Mindkét királyt megválasztott királyként tartották számon, Ulászlót elsősorban a csehországi rendek, Mátyást pedig a morvaországi és sziléziai katolikus nemesek és városok, mint Plzeň és České Budějovice. Így ez lett a hatalmi status quo, vagyis Ulászló ténylegesen Csehország fölött uralkodhatott, Mátyás pedig Morvaország, később Szilézia fölött. A Cseh Királyság ezzel a kormányzat szempontjából is széttagolttá vált, ami ugyan nem új keletű, de ennyire erőteljesen először mutatkozott. A két fél közötti háború tehát a másik kiszorítására és a területek egyesítésére irányult, melyet egyik félnek sem sikerült elérnie.

Kalous a kialakult hatalmi viszonyok tükrében vizsgálja meg Mátyás kormányzati tevékenységét az általa uralt területeken. Külön fejezetben vizsgálja Morvaországot, Sziléziát és Luzsícét. Számára a legitimitás egyik legfontosabb sarokköve az, hogy Mátyás nem mint magyar, hanem mint törvényes cseh király uralkodik a cseh területek fölött, s ez nem buzdítja egy hódító idegennel való szembenállásra a lakosságot. Ezt Mátyás azzal is hangsúlyozta, hogy a cseh országlási tradíciónak megfelelően viszonylag nagyobb autonómiát biztosított a tartományoknak. Morvaországban bár az 1470-es évek második feléig katonai kormányzók álltak az egyes kerületek élén, mégsem voltak összetűzések a morva rendek és Mátyás között. Előbbiek a béke megőrzését vélték a gazdasági fejlődés alapjának, Mátyás pedig az adó gond nélküli beszedését kívánta elérni. Ezt elsősorban az biztosította, hogy a városi központokkal (Plzeň, Cheb, České Budějovice) rendelkező régiók kormányzói között szép számmal találjuk a morva nemesség tagjait, mint például Zdeněk ze Šternberka, Makvart z Rakovic, vagy Bohuslav z Švamberka, utóbbi halmozta is a kormányzati posztokat, ami arra enged következtetni, hogy mind az uralkodónál, mind az egyes régiókban is nagy népszerűségnek örvendett. Magyar származású katonák is töltöttek be kormányzói tiszteket, Kalous az általa feltárt háborús levelezésekből Csupor Miklóst és Magyar Balázst emelte ki. A hadiesemények Sziléziába történő áthelyeződésével a katonai igazgatás lassan elvesztette a szerepét, a rendi gyűlés átvette a hivatalnokok feladatait. 1477-ben pedig Mátyás kiváltságlevélben engedélyezte a morva rendeknek, hogy önálló külpolitikát folytathassanak. Természetesen ezt nem ingyen tette, hasonlóan más középkori uralkodóhoz rendszeres évi járadékért cserében írta alá ezt a privilégiumot.

Szilézia korábbi igazgatási rendszere miatt más kormányzást követelt. A csaknem külön fejedelemségekre tagolt tartomány katolikus voltának ellenére fenntartásokkal fogadta Mátyást, aki egységes igazgatást kívánt kialakítani. Az egyesítésre irányuló első igazgatási reformja a Szilézia fő-kormányzója tisztség felállítása volt, melyet először 1473-ban a harcokban vitézségükkel tekintélyt kivívott katonákkal akart betölteni, mint Frantisek z Háje-vel, majd később egy sziléziai fejedelmet, Friedrich I. Lenický-t igyekezett elfogadtatni a gyűléseken, ám a rendek egyiküket sem szavazták meg. 1474-ben azonban Mátyás tárgyalói pozíciója a cseh–lengyel seregek fölött aratott győzelemmel oly mértékben változott, hogy az év végére összehívott vratislavi területi gyűlésen Szapolyai István szepesi grófot sikerült megválasztatni főkormányzónak. A hadiszerencse és a diplomáciai viszonyok folyamatos változása sokszor adott módot a sziléziai rendek ellenállására, de Kalous kutatásai alapján elmondható, hogy Mátyás uralkodásának végére sajátos területi és politikai egység jellemezte Sziléziát. A fejedelmek függetlenségre való törekvése mellett folyamatos ellentéteket szült Mátyás seregének Sziléziában történő állomásoztatása, ami a terület gazdaságát hosszú éveken át megterhelte annak ellenére, hogy a cseh korona egyik leg-gazdagabb területének számított.

Külön alfejezetet szentel az író az Ulászló és Mátyás közötti béketárgyalásoknak. Joggal, hiszen mindkét megválasztott uralkodónak a békeszerződés szövegétől függött a cseh királyi legitimációja. Fontos volt ugyanis Mátyásnak az, hogy örökös királyi címet szerezzen magának, amivel elérheti, hogy utóda is öröklje az általa megszerzett tartományok fölötti uralmat. A béketárgyalásra Olmützben került sor 1479 nyarán, amelyről a kortárs történetírók, mint Peter Eschenloer vagy Bonfini, hosszas leírást hagytak meg. Kalous a történetírók munkájából az ide vonatkozó részleteket csaknem két oldalon át idézi, ezek alapján egyértelműen vitathatatlan-ná válik, hogy a kortársak döntően hangsúlyozni kívánták a béketárgyalás cseh és nemzetközi diplomáciai jelentőségét. A békeszerződés eredményeképpen mindkét uralkodó megkapta az örökös cseh királyi címet, az-zal a kitétellel, hogy a trónt csak Ulászló öröközheti. A békeszerződésnek köszönhetően a további 11 évben a cseh területek fölött megosztva uralkodtak. A békeszerződés betartásának, utóéletének is szentelt a szerző egy külön alfejezetet, melyben felhívja a figyelmet a szerződés megszegésére mind Mátyás, mind Ulászló részéről. A probléma gyökere természetesen a Mátyás által bírt morva és sziléziai területek öröközése körül keresendő. Mátyás törvénytelen gyermekének, Corvin Jánosnak az öröklését nem sikerült biztosítania a békeszerződésben, ennek ellenére az uralma alatt álló

cseh tartományokban külön-külön igyekezett még életében biztosítani fia hatalmát. Kalous kiemelve Mátyás utódlási problémáját, Corvin János további sorsának az ötödik fejezetben külön alfejezetet biztosít, itt a cseh tartományok örökítését helyezi középpontba. Ulászló szerződösszegései nem saját életében jártak következményekkel, hiszen magyar királlyá történt megválasztása után az összes cseh tartomány fölött megszerezte az uralkodói jogot, és így nem került tisztázásra a hűbérjog. Kalous ebben a fejezetben Mátyást nem békességet és egyetértést hozó királyként ábrázolja, de rámutat, hogy mégsem a nemzet ellenségeként kell emlegetni, hiszen esetében választott uralkodóról beszélhetünk, és nem elnyomó külső monarcháról.

Az ötödik fejezetben a szerző Mátyás közép-európai politikájával foglalkozik, az egyes témáknak külön alfejezeteket szentelve, mint például a Német-római Birodalommal, vagy az Oszmán Birodalommal folytatott diplomáciai kapcsolatoknak. Elemzése során az egyik legbefolyásosabb közép európai uralkodóként beszél Mátyásról. A megállapítás helyes, hiszen Mátyás magyar és cseh király, uralkodásának végén osztrák herceg és Közép-Európa legerősebb keresztény haderejének parancsnoka volt. Az itáliai politikáról szóló részben a szerző rámutat, hogy a pápa és az észak itáliai városok támogatására több síkon is szüksége volt Mátyásnak, mind diplomáciai, mind katonai tekintetben az oszmánok és a husziták ellen.

Zárásként a trónutódlás problémájáról és Mátyás udvarának kultúrájáról szól a szerző, bár észlelhető, hogy a koncepciónak megfelelően nem ezek a témák kaptak nagyobb hangsúlyt. Magyar szempontból sokkal fontosabb ugyanis az utódlás problémája, ám Corvin János cseh királynak történő elfogadásának még annál is kevesebb esély adódott, mint hogy a magyar rendek elfogadják uralkodójuknak. Kalous természetesen szentelt egy-egy fejezetet a Mátyás-kori humanizmusnak, és a corvináknak, de ez nem túl számottevő.

A csaknem negyven oldalra rúgó bibliográfia az olvasók számára remek kiindulópontot jelent ahhoz, hogy széleskörű szakirodalomról szerezhesen tudomást, mondhatjuk ezt mind a terjedelem, mind a különböző nyelvű munkák terén. Fontos kiemelnünk, hogy Kalous nemcsak cseh, német, angol, francia szakirodalmat használt, hanem természetesen magyar nyelven megjelent műveket is. Bár egyértelmű, hogy egy elsősorban magyar király életéről nem lehet a magyar szakirodalom nélkül írni, mégis kiemelendő, hogy magyar nyelvtudása révén Antonín Kalous otthonosan mozog a magyar szakirodalomban, és azokat nem fordításban olvasta.

Nagy problémája ugyanis a közép-európai nemzetek történetírásának, hogy a nemzeti nyelveket leszámítva elvétve jelennek meg angol, német vagy francia nyelvű írások, fordítások. Pedig a régió történetével foglalkozó középkorászoknak szükséges ismerniük a környező országok nyelvét ahhoz, hogy a történelmüket vizsgálni tudják, hiszen szoros kapcsolatot tartottak fenn egymással. A szerzővel már korábban említett interjún hangzott el a kötetben is markánsan jelenlévő nézet, miszerint: *„Amióta elkezdtünk valamennyien elsősorban csehül, illetve elsősorban magyarul írni, a kommunikáció egyre nehezebbé vált. (...) A nyelvi akadály manapság már lassan eltűnőben van, de a sztereotípiák, melyeket a nacionalista historiográfikák és egymás nyelvének nem ismerete alakított ki, még mindig nagymértékben meghatározzák a történeti kutatást és a népszerűsítő történeti irodalmat.”*³

Közép-Európa középkori történelme egy egészként kezelendő. Különösen igaz ez a középkori magyar történelemre. Igaz, a középkorban a Kárpát-medencében egy állam, a Magyar Királyság létezett, és ez az állam mindig is soknemzetiségű volt, mégis nehéz a modern történetírásban nemzeti középkor-történetet írni. A régi nézetek levetkőzésének útján az első lépések között szerepel egymás munkáinak, majd később egymás nyelvének megismerése is. Antonín Kalous eddigi munkássága remek példa lehet erre, a fentebb ismertetett mű pedig többek közt ezt hivatott hirdetni.

Antonín Kalous: Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král. – [Hunyadi Mátyás (1443–1490). Magyar és cseh király.] České Budejovice, Bohumír Němec, Vedita, 2009. 512 o.

Novák Ádám

3 Interjú: 146.

Közép-európai városok az első világháború után (1918–1929)

Az első világháborút követően az Osztrák-Magyar Monarchia egykori városai új, nem egyszer egymással szembenálló országok területén találták magukat. Mindez gyökeresen átalakította hagyományos, több évszázadra visszanyúló politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatrendszerüket, a nemzetiségi összetételükről nem is beszélve, ami számtalan új konfliktus kiindulópontjává vált. Ennek a nagy témakörnek szentelt egy tanulmánykötetet az Universum Kiadó, mely „Nagy idő kis területen. Töréspontok a közép-európai térség városaiban és ezek következményei (1918–1929)” címmel, melyben egy soknemzetiségű szerzőgárda segítségével több szempontból is megvizsgálta a világháborút követő évtizedben lezajlott változásokat.

Bár az Osztrák–Magyar Monarchia időszakára az utókor egyfajta aranykorként emlékezik vissza, a kortársak számára már nem volt ennyire pozitív ez a mérleg. A korszak egyik oldalról a gyors gazdasági fejlődést és a polgárosodás folyamatának kiteljesedését hozta. Másik oldalról viszont számtalan olyan politikai, gazdasági és etnikai ellentét feszült a birodalom különféle országai és népei között, amire az adott keretek között nem lehetett megoldást találni. Ráadásul az ekkor tapasztalható fejlődés is eltérő hatást gyakorolt a birodalom különböző részein fekvő településekre és régiókra, nem egyszer tovább növelve a közöttük lévő különbségeket. A birodalom sorsát végül az első világháborút lezáró békerendszer döntötte el, melynek következtében a Monarchia megszűnt, egykori területén pedig hét új állam jött létre.

Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése több szempontból is gyökeres változásokat hozott a térség számára. Az egykori birodalom romjain egymással vetélkedő új államok alakultak addig nem létező, mesterséges határokkal. A térséget korábban jellemző szabad áru- és tőkeforgalom, munkaerő-áramlás ezzel megszűnt, az addig meglévő, gyakran több évszázadra visszanyúló gazdasági kapcsolatok pedig többségükben visszaestek vagy elsorvadtak. Mindez a korabeli politikai, gazdasági és kulturális súly-

pontok áthelyeződését is jelentette, ami városok esetében szintén komoly változásokkal járt. Ezzel az átrendeződéssel párhuzamosan megindult egy politikai-kulturális őrsekváltás is, az asszimiláció pedig ettől kezdve, az addig nemzetiségi szempontból privilegizált helyzetben lévő magyarokat és németeket sújtotta leginkább.

Maga a könyv kilenc fejezetből áll. Az elsőben a szerzők legtöbbje az egykori felső-magyarországi szlovák régióval és annak keleti felével foglalkozik a kérdéses időszakban, míg egy másik írás a szlovén városokat veszi górcső alá. Ezen a fejezeten belül a legfőbb vizsgálati szempontot a nemzetiségi arányok átalakulása jelenti. Itt elsősorban *Roman Holec* tanulmányát kell kiemelni, aki az egykori felső-magyarországi szlovák régió, majd a Szlovákia területén található városokat vizsgálja etnikai szempontból 1880 és az 1930 közötti fél évszázadban. A szerző mikrotörténeti síkra is kiterjeszti a vizsgálatot, és egy konkrét város, Kassa példáján keresi a választ arra, hogy mi okozta a világháború előtt, illetve után született nemzetiségi statisztikák közötti hatalmas eltérést. *Peter Švorc* tanulmányában pedig politikátörténeti szempontból mutatja be az impériumváltást a kelet-szlovákiai területeken, ahol 1918–1919-ben erre több alkalommal is sor került.

A következő két fejezetben szereplő tanulmányok szerzői konkrét városokat vizsgálnak az egykori monarchia keleti és nyugati feléből. Az írások tematikailag alapvetően két nagy csoportba sorolhatók. A szerzők többsége az egyes városok politikai átalakulását vizsgálja az átmeneti időszakban (pl.: Pozsony, Eperjes, Ungvár vagy a szlovén városok). Kisebbségük szociológiai szempontból elemzi az adott település nemzetiségi és foglalkozási viszonyainak átalakulását (Klagenfurt, Munkács). Komolyabb tematikai eltérést ettől a két nagy csoporttól csak a magyar *Halász Iván* és a cseh *Vladimír Goněc* tanulmányai mutatnak. Az első ugyanis a Budapesten maradt szlovák közösséget vizsgálja, míg a másik, az addig számos szállal Bécshez kötődő morvaországi Brno városa kapcsán a kontinuitás és diszkontinuitás kérdését.

A következő négy fejezetben szereplő tíz tanulmány a sajtó helyzetével, a kulturális élettel, az oktatásüggyel és az egyházakkal foglalkozik különféle nézőpontokból. Itt többek között olyan témák kerülnek napirendre, mint az utcanévek változásai Prágában és Pozsonyban, a közép-európai városok felsőoktatásának helyzete iskolatípusonkénti áttekintésben, vagy a protestáns teológiai képzés komparatív összehasonlítása Prága, Pozsony, Sopron és Bécs példáján keresztül. Kicsit eltér ezektől az írásoktól *Juliane Brandt* sajtótörténeti tanulmánya, aki kisebbségi szempontból, alapvetően szepesi német lapok alapján vizsgálja az új, csehszlovák parlament működését.

Ezekben a részeken belül a szerkesztők kiemelt figyelmet szenteltek két város, Eperjes és Brno történetének. Ez utóbbi 1918 előtt sok szállal kötődött a birodalom fővárosához, Bécshez, de az új határoknak köszönhetően ez a kapcsolat alapjaiban rendült meg. Az itt szereplő két tanulmány egyike éppen ezt a kérdést vizsgálja az adott időszakban a brnoi német kisebbség színházi életén és az osztrák testvérintézményekhez fűződő kapcsolatán keresztül. A másik a morva-német kulturális viszonyt elemzi a helyi múzeumok működése tükrében.

A másik, különös hangsúllyal szereplő város az egykori sárosi megyeszékhely, Eperjes. A szóban forgó négy fejezetben szereplő tanulmányoknak csaknem a fele az államfordulatot követően ott lezajlott politikai és társadalmi változásokkal foglalkozik. Eperjes több tényezőnek köszönhetően magyar többségűvé vált a századfordulót követően, de különböző mértékben továbbra is jelen volt a német, szlovák és ruszin népesség. Az 1918-as államfordulatot követően ez a folyamat megfordult, és ettől kezdve a szlovákok kezdtek megerősödni a magyarok rovására, ami leginkább a választójog, a sajtó és az oktatásügy területén hozott döntő változásokat. A helyzetet tovább bonyolította, hogy 1919-ben ismét magyar csapatok szállták meg a várost, majd ez lett a Szlovák Tanácsköztársaság központja is egy rövid időre, ami újabb államfordulatokat jelentett.

Az Eperjessel foglalkozó tanulmányok közül kettő éppen az 1918–20-as átmenet éveivel foglalkozik. Az egyik az egykori Sáros megyei középfokú oktatás átalakulását, az új képzési rendszert és annak megindulását mutatja be Eperjesre vonatkozóan, míg a másik a magyarokról és a velük szövetséges zsidóságról alkotott szlovák sajtóképet. A további két írás már a húszas évek végéig tekinti át a helyi görög-katolikus egyház helyzetét, valamint az eperjesi kulturális és egyesületi élet átalakulását.

A nyolcadik fejezetben a városok szerepét gazdasági szempontból vizsgálják a cseh fürdőváros, Poděbrad és a szintén csehországi Zlín példáján keresztül. Ez utóbbi esetében egy konkrét cég, a híres, Baťa-féle cipőgyártó vállalat felfutását és a városban betöltött, meghatározó szerepét mutatja be, főként a cég alkalmazottainak politika- és mentalitástörténeti jellemzőinek segítségével.

Az utolsó fejezetben szereplő két tanulmányban a zsidóság szerepét vizsgálják a világháború utáni Galíciában társadalom- és identitástörténeti szempontból. A harmadik pedig az antiszemitizmus jelenségével foglalkozik a régió városaiban 1918 folyamán, bár az írás súlypontja a világháborút követő hónapokra esik. Az év utolsó harmadában zsidóellenes zavargásokra került sor, ami főként Lembergben járt komolyabb áldozatokkal. Hatására

egyfajta disszimilációs folyamat indult meg, ami a zsidóságnak a lengyelektől való eltávolodását jelentette. Sajnos itt a szerkesztők kizárólag lengyel–zsidó relációra szűkítették le ezt a problémát, pedig rendkívül érdekes lett volna a galíciai ukránoknak a helyi zsidósághoz fűződő viszonyát és annak különféle szegmenseit is megvizsgálni.

A kötetben szereplő tanulmányok ausztriai, magyarországi, szlovákiai, szlovéniai, cseh- és morvaországi, kárpátaljai és galíciai városokat mutatnak be az első világháború lezárása és a nagy világgazdasági válság kitörése közötti időszakban. Ennek megfelelően a szerzőgárda is ezekből az országokból került ki, a kötetben pedig szlovák, cseh, lengyel, német és angol nyelvű írások szerepelnek. Bár az egykori Osztrák–Magyar Monarchia szinte valamennyi tartománya szerepel ezekben, a kiadványon belül mégis az egykori Csehszlovákiához került területek története jelenik meg nagyobb terjedelemmel. Ezen utóbbin belül pedig kiemelt hangsúlyt kap két regionális központ, Brno és legfőképpen Eperjes. A kötetben szereplő írások tartalmilag rendkívül sokszínűek, több szempontból is bemutatják az uralomváltás politikai, társadalmi és gazdasági következményeit, nem egyszer szembeállítva a már megszűnt régi és a kialakulóban lévő új világot.

Peter Švorc – Harald Heppner (szerk.): *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929).* (Nagy idő kis területen. Töréspontok a közép-európai térség városaiban, és ezek következményei, 1918–1929). Prešov-Graz, Universum, 2012. 406 o.

Vesztróczy Zsolt

A lengyel–magyar kapcsolatokat érintő elképzelések a vilnai *Słowo* hasábjain (1922–1939)

A hagyományos lengyel–magyar barátságról és a két ország közti kapcsolatokról számtalan tanulmány és nagyobb lélegzetvételű munka látott már napvilágot mind lengyel, mind pedig magyar nyelven. A sajtó- és politikátörténeti munkáiról ismert *Jacek Gzella*¹ ezúttal bemutatni szándékozott munkája szintén beilleszthető ezen művek közé, ám ami igazán különlegessé teszi az az, hogy nemcsak sajtótörténeti, de politikátörténeti szempontból is érdekes, sőt már csak témája miatt is kifejezetten egyedülállónak tekinthető. A Lengyel Tudományos Akadémia (Polska Akademia Nauk) krakkói szekciójának Sajtótörténeti Bizottsága gondozásában, *Jerzy Jarowiecki* szerkesztésében „Rocznik historii prasy Polskiej” (Lengyel sajtótörténeti évkönyv) címmel évente megjelenő tanulmánykötetben publikált munka ugyanis igazi különlegességet dolgoz fel, az 1922. február 20-án Lengyelországhoz csatlakozott Közép-Litvánia fővárosában, Vilnában (lengyelül: Wilno, ma: Vilnius) megjelenő konzervatív lengyel *Słowo* című lap lengyel–magyar együttműködési koncepciókkal kapcsolatos cikkeit.

A tanulmányban tehát azokkal az elképzelésekkel ismerkedhetünk meg, melyek ennek az 1922. augusztus 1. és 1939. szeptember 18. közt működő lengyel irányítású lapnak a hasábjain jelentek meg. A *Słowo* 18 éves működése alatt ugyanis számtalan olyan munkának adott helyet, melyek szerzői

1 Jacek Gzella: lengyel történész (1954, Toruń –), kutatási témája a XIX. és XX. századi lengyel történelem, ezen belül a politika- és sajtótörténet. 1977-ben fejezte be egyetemi tanulmányait a toruńi Kopernikusz Egyetemen (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, UMK), majd 1988-ban szerzett doktori fokozatot a Gdański Egyetemen (Uniwersytet Gdański, UG) „A kis-lengyelországi hatalmi elit I. (Nagy) Lajos király (Ludwik Węgierski) uralkodása idején 1370–1382” című munkájával. Később „Lengyelország megszállói és szomszédai Władysław Studnicki társadalmi-politikai gondolkodásában (1939-ig)” címmel habilitált, s jelenleg professzori címmel a Toruńi Kopernikusz Egyetem Történelmi Intézetének vezetője, valamint az ugyanitt működő Információ- és Könyvtártudományi Intézet munkatársa. Harmincegy önálló tanulmány és három monográfia köthető a nevéhez, melyeket szintén a fent említett, illetve egyéb XIX–XX. századi sajtó- és politikátörténeti témákban írt.

(különböző aspektusból és különböző céllal) a lengyel–magyar együttműködés lehetséges formáit taglalták. A lengyeleknek ekkoriban minden okuk megvolt arra, hogy szövetségeseiket keressenek, ugyanis Németország és a Szovjetunió közt csak erős államként, minél több közvetlen és hűsleges szövetséges megnyerésével maradhattak önállóak – legalábbis a háború előtt egy-másfél évtizeddel még így tűnhetett. A lengyel–magyar együttműködés, sőt közös határ témája ezért tehát folyamatosan jelen volt a *Ślowo* publicistáinak cikkeiben, ugyanakkor korántsem egységes módon. Ezekbe a lengyel külpolitikát meghatározó események és nézetek tükrében megfogant, majd továbbformálódó elméletekbe nyerhetünk tehát betekintést Jacek Gzella munkáján keresztül.

Habár a tanulmány nincs főbb fejezetekre tagolva (ami egyébként talán egyetlen, de nem túl jelentős hiányosságaként említhető), mégis felosztható három főbb tartalmi egységre: a folyóirat megalakulását és szerkesztőit, munkatársait bemutató bevezetőre; a lengyel–magyar együttműködéssel kapcsolatos korai elképzeléseket bemutató részre; valamint a 30-as évek során egyre növekvő német és szovjet fenyegetés által életre hívott, cselekvést sürgető koncepciók részletezésére. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szerző nem csupán a cikkek tartalmát sorolja fel, hanem íróik motivációjával, a korabeli politikai helyzettel és az ezzel kapcsolatos vitákkal is megismerkedhetünk.

A bevezető egységben először is Vilno Lengyelországhoz csatolásáról, majd a vilnai „*Ślowo*” megalakulásáról olvashatunk. Miután Közép-Litvánia Lengyelország részévé vált, egymás után jelentek meg területén a lengyel pártok szervezetei, s így alakult meg a „*Ślowo*” létrehozó konzervatív párt, az SPN (*Stronnictwo Prawicy Narodowej*) helyi szervezete is.² Az 1922. szeptember 1-jétől megjelenő lapról többek közt megtudhatjuk, hogy Marian Zdziechowski egyetemi tanár javaslatára hozták létre, a közelgő parlamenti választások előtt, a párt programjának népszerűsítésére. Ezután a laphoz köthető személyeket ismerhetjük meg, többek közt a szerkesztőbizottság tagjait. Ezt a pozíciót az említett Zdziechowski és Broel-Plateron kívül Tomasz Dembowski, id. Stanisław Wańkowicz és Feliks Wielogłowski töltötték be. Ugyanitt a lap működésében nagy szerepet játszó Aleksander Meysztowicz, Eustach Sapieha, Albrecht Radziwiłł és Jan Tyszkiewicz nevével is megismerkedhetünk. A politikai írásokra a legnagyobb befolyással a „*Cat*” álnéven író főszerkesztő, Stanisław Mackiewicz volt, s ezért nevének különösen nagy fontosságot tulajdonít Gzella. Szintén kiemeli és

2 A párt leginkább Krakkóban tett szert jelentősebb népszerűsége, a Vilno területén Marian Broel-Plater vezetésével működő szervezet csak egy volt a sok csoportosulás közül.

részletesen ismerteti még Czesław Jankowski, Marian Zdziechowski és Władysław Studnicki szerepét is, akik a lengyel-magyar kapcsolatok lehetséges jövőjéről számtalan cikkben értekeztek.

Megjegyzendő, hogy a szerző már az első, lengyel-magyar együttműködési koncepciókat tárgyaló fejezet elején kijelenti, hogy ezek az elképzelések semmiféleképpen nem sorolhatóak a folyóirat legfontosabb kérdései közé, sőt igazából túlnyomó többségükben nem is önmagukban jelentek meg, hanem szélesebb kontextusban, nagyobb nemzetközi kap-csolatrendszerek részeként nyertek emítést (például Lengyelország francia, német, szovjet kapcsolatai mellett). A téma tehát semmiképpen nem tekinthető elsőrangú fontosságúnak, mégis elég fontos volt ahhoz, hogy újra és újra felbukkanjon különböző, nemzetközi kapcsolatokat és Lengyelország szövetségesi viszonyait és jövőjét taglaló cikkekben. Ezen írások közül az első Zdziechowski nevéhez fűződik, aki már 1922 szeptemberében arról írt, hogy a lengyel külpolitika Csehszlovákia és a kisantant irányában kifejtett jóindulata nagyban veszélyezteti Lengyelországot, ugyanis az így eltávolodik Magyarországtól: *„Lengyelország végül elhagyja Magyarországot, az egyetlen olyan államot Európában, amelynek volt bátorsága keresztény és monarchikus alapokon maradnia”*. Megtudhatjuk tehát, hogy Magyarország a lap konzervatív szerzői számára ezekben az években még elsősorban csak szellemisége és potenciális, történelmi segítőtárs-mivolta miatt volt fontos, mint szövetséges (a szerző itt nem feledkezik meg az 1920-as „bolsevik háborúban” lengyeleknek nyújtott magyar segítségről sem). Gzella hangsúlyozza, hogy Zdziechowski esetében is (ahogy más szerzők írásaiban is) végkövetkeztetésként már ekkor az szerepel, hogy a Trianonban aláírt békeszerződést felül kell vizsgálni és létre kell hozni egy közös lengyel–magyar határszakaszt. Még ebben a tartalmi egységben megismerkedhetünk Studnicki hasonló elméletével is, aki szintén hasonló lépéseket sürgetett egy lehetséges újabb szovjet–lengyel háborútól tartva, ám a szövetségi rendszerben Olaszországot, Bulgáriát és Törökországot is szívesen látta volna. Hasonló szövetségi rendszert álmódott meg Stanisław Mackiewicz is, aki 1923-ban egy leendő lengyel–olasz–bolgár–magyar–spanyol szövetségről írt. Ez utóbbi két elméletben tehát Magyarország inkább csak egy lett volna a sok szövetséges közt, ellentétben Zdziechowski bilaterális lengyel–magyar együttműködési elképzelésével – hangsúlyozza Gzella. Ezen elméletek fontosságát a szerző azzal is alátámasztja, hogy bemutatja a szovjet fenyegetéstől való félelem szülte elméleteket. Ezek közül a legérdekesebb Studnicki (nem nagy népszerűségnek örvendő) ötlete, mely szerint Lengyelországnak nem csak az általa korábban

javasolt államokkal, de még Németországgal is szoros szövetséget kellene kötnie. A kelet-közép-európai erőegyensúly és a szovjetekkel szembeni „ellensúly” megteremtésének céljából még olyan javaslat is született (Franciszek Bossowski tollából), mely szerint érdemes lenne visszaállítani az Osztrák–Magyar Monarchiát.³ Emellett olvashatunk az ezt ellenzők elméleteiről is, melyek néhány esetben igen furcsa megállapításokhoz vezettek: Studnicki és néhány más író is például kifejezetten kiállt Ausztria és Németország egyesítése mellett, melynek ellensúlyaként többek közt a Csehszlovákia felosztása nyomán egymás mellé kerülő Magyarország és Lengyelország szolgálhatott volna. Innentől kezdve a lengyel–magyar együttműködés kérdéséről inkább csak a lengyel–magyar közös határ megteremtése kapcsán esik szó, s ennek érdekében egyes szerzők Lengyelországot még a Románia és Magyarország közti döntőbíró szerepében is feltüntették. Azt ugyanis minden lengyel cikkíró világosan látta (bármennyire is valószínűtlennek tűnt), hogy Magyarország határainak megváltoztatását (Kárpátalja visszacsatolását) csakis a környező országokkal való megegyezéssel lehet véghez vinni. A 20-as évek lengyel–magyar együttműködési elképzeléseit tárgyaló tartalmi egységben tehát megtudhatjuk, hogy mennyire is fontos volt a lengyelek számára egy erős szövetségi rendszer kiépítése, s ezt legjobban talán Zdziechowski 1925-ben papírra vetett gondolata jellemezheti, mely szerint a lengyel–magyar közös határ ügye Lengyelország számára „*élet vagy halál kérdése*”. Erről Gzella tanulmányát olvasva újra és újra meggyőződhetünk, hiszen egyes általa közölt koncepciók még a lengyel–román és lengyel–cseh kapcsolatokat is feláldozhatónak tartották Magyarország megnyerése érdekében.

Míg az első részben tárgyalt időszak írásai mind elsősorban a történelmi kapcsolatokra alapoztak a lengyel–magyar kérdéssel kapcsolatban, addig a 30-as években, amikor a német és szovjet fenyegetés egyre nyilvánvalóbbá vált, a szerzők egyre inkább az akkori lengyel érdekek mentén, politikai, gazdasági és katonai szemszögből kezdték vizsgálni a témát. A tanulmányban itt olvasható elképzelések jelentős része tehát már nem csupán régi segítőtársként, történelmi szövetségesként tekint a magyarokra, hanem elsősorban Magyarország katonai erejét, kapcsolatrendszerét és a lehetséges jövőbeli szerződés politikai hatásait figyelembe véve igyekszik Lengyelország számára előnyös szövetségi rendszert tervezni. A lengyel–magyar szövetségi blokk kiépítésétől már nemcsak

3 Hasonlóan egy korona alá, mégpedig Habsburg Ottó uralma alá rendelte volna Ausztriát és Magyarországot Kazimierz Smogorzewski 1928-as cikkében.

egyszerű védelmet, de Kelet-Közép-Európa stabilizációját, sőt a német–lengyel viszony normalizálódását is várták. Ennek egyre gyakrabban hangzottatott és követelt kiindulópontja a lengyel–magyar közös határ megteremtése lett volna, melyet vagy Csehszlovákia részleges kárpótlásával, vagy megcsonkításával, vagy pedig teljes felosztásával képzeltek el. Ezek ellen az elképzelések ellen egyedül Eustach Sapieha tiltakozott hangosan, 1933 tavaszán megjelent cikkében a következőt írva: *„Lengyelországnak nem szabadna úgy részt vennie egy európai csoportosulás megalakításában, hogy azt más európai államokkal agresszívan szembefordulva hozzák létre”*. Ez a vélemény a Ślowo történetében egyedi maradt, ugyanis ezután többé nem jelentek meg hasonló töltetű cikkek az újságban. Ezzel szemben annál több olyan írás látott napvilágot, mely Csehszlovákia részleges felosztását követelte (valamint Ausztria és Németország egyesítését, mivel ez egy új nemzetközi paktummal kiegészítve az elképzelések szerint Németország önkorlátozását is jelentette volna). A szerző azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a lengyel–magyar közös határ ügyében Csehszlovákia „megrövidítését” sürgetők nem nélkülözték az óvatosságot sem: Stanisław Mackiewicz „Cat” ugyanis hangsúlyozta, hogy a magyarokkal szemben Lengyelországnak nem szabadna „túl messzemenő” kötelezettségeket vállalnia, ugyanis Magyarország mégis elég gyenge állam. A Ślowo hasábjain publikálók nézeteit befolyásoló nemzetközi eseményekre is kitér Gzella, így megtudjuk például, hogy az 1935-ben aláírt csehszlovák–szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés is csak olaj volt a tűzre, ami a Csehszlovákia felosztását sürgető cikkeket illeti. A 1938. március 12-én bekövetkező Anschluss is hasonlóképpen hatott a lengyel konzervatív lap publicistáira, sőt ezután egyre nagyobb szerepet kapott a németektől való félelem is. Studnicki például azt ajánlotta, hogy egy esetleges Csehszlovákiába való német betörésre a lengyel és a magyar hadsereg összehangolt mozgósítással és katonai lépésekkel válaszoljon (amit egyébként a cseh területek megszerzése szempontjából üdvözlendőnek is tartott volna). Nem mindenki értett azonban egyet ezekkel a nézetekkel, Maczkiewicz például egyenesen azt írta, hogy egy ilyen lépés *„katasztrófa lenne Lengyelország számára”*. Ugyanakkor ő is egyfajta lengyel–magyar katonai együttműködés híve volt: 1938 szeptemberében ugyanis egy olyan javaslatot vázolt fel, melyben a lengyel és a magyar haderő közös vezetés alatt állt volna, Edward Rydz-Śmigły marsall felügyelete alatt. Gzella számtalan egyéb elméletet is bemutat még, melyeknek közös pontja, hogy egy tervezett lengyel–magyar szövetségen alapulnak, elsősorban a

német veszéllyel szembeni védelmet igyekeznek biztosítani, s számtalan esetben egyfajta Csehszlovákia-ellenes beállítottsággal is társulnak (pl. Mackiewicz és Studnicki esetében).⁴

Jacek Gzella tanulmánya különösen érdekes lehet mind a lengyel sajtótörténet, mind a lengyel–magyar kapcsolatok, mind pedig a két világháború közti szövetségi rendszerek és elképzelések kutatói számára. A vilnai *Ślōwo* ugyanis már magában is sajtótörténeti érdekességgé tartható számon, az itt megjelenő lengyel–magyar együttműködésről szóló elképzelések pedig legalább ennyire különlegesnek mondhatóak. A szerző kiválóan, részletesen mutatja be azt, hogy a politikai események miként alakították a cikkek szerzőinek elképzeléseit, s hogy Magyarország valójában mennyire is fontos szerepet töltött be a korabeli lengyel konzervatív gondolkodók szemében – akár hagyományos segítőtársként, akár reálpolitikai tényezőként.

Jacek Gzella: Koncepcje stosunków polsko–węgierskich na łamach wileńskiego Ślōwa (1922–1939). [A lengyel–magyar kapcsolatokat érintő elképzelések a vilnai Ślōwo hasábjain (1922–1939)] In: Rocznik historii prasy Polskiej. XV. szám, 2012, 1. k., 87–108. Polska Akademia Nauk – Warszawska Drukarnia Naukowa, Warszawa, 2012.

Mester Attila

4 Hogy ez mennyire leplezetlenül jelent meg írásaikban, arra jó példa Studnicki egy 1938-as cikke, melyben a lengyel–magyar közös határ megteremtése érdekében elkerülhetetlennek tartja Csehszlovákia közös megtámadását és felosztását, sőt ennek fokozatait is részletesen bemutatja.

Asszírok és urartuiak. Újabb fejezetek az Urartu-kutatás történetéből

A Kr. e. IX–VII. századi kelet-anatóliai államalakulat, Urartu történetéről az utóbbi évtizedekben születtek már jelentős összefoglalások, monográfiák. *P. Zimansky* 1998-ban megjelent terjedelmes bibliográfiája, az „Ancient Ararat”¹ kikerülhetetlen kézikönyvvé vált abból a szempontból, hogy tematikus bontásban tartalmazza mindazoknak a publikációknak a listáját, amelyek *F. E. Schulz* 1840-ben megjelent szövegkiadása² (az urartológia „születésnapja”) óta bárhol a világon megjelentek. Annak köszönhetően ráadásul, hogy az urartui epigráfiai anyag szinte teljes egésze „elfér” egy gyűjteményes kötetben, az Urartu-kutatás szinte minden nemzedéke számára elkészült egy összefoglaló szövegkiadás, legutóbb *N. V. Arutjunjan* műve³, vagy éppen *M. Salvini* nagyszabású, többkötetes vállalkozása⁴. Az Urartu történetét összefoglaló monográfiák tekintetében pedig elég legyen most csak a két legmeghatározóbbat megemlíteni, nem véletlenül az Urartu-kutatás két jellemző korszakából: *B. B. Piotrovskij* „Vanskoecarstvo” című műve⁵ többek között angol fordításban is megjelent⁶, *M. Salvini* opusa pedig az 1990-es években foglalta össze mindazt, amit a kutatás éppen akkori állása szerint Urarturól tudtunk.⁷

1 P. Zimansky: *Ancient Ararat. A Handbook of Urartian Studies*. New York, 1998.

2 F. E. Schulz: *Mémoire sur le lac Van et ses environs*. In: *Journal Asiatique*. Ser. 3. Vol. 9. 1840. 257–323.

3 N. V. Arutjunjan: *Korpus urartskich klinoobraznyh nadpisej*. Erevan, 2001.

4 M. Salvini: *Corpus dei testi urartei*. Vol. I–IV. Roma, 2008–2012. (*Documenta Asiana* VIII). (A továbbiakban: CTU)

5 B. B. Piotrovskij: *Vanskoecarstvo (Urartu)*. Moskva, 1959.

6 B. B. Piotrovskij: *The Ancient Civilization of Urartu*. Genève, 1969.

7 M. Salvini: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995. Nem lehet most célunk Urartu történetének még csak vázlatos összefoglalása sem; e tekintetben az érdeklődő bőséges ismertetést és szakirodalmi hivatkozást talál M. Salvini (és P. Zimansky I. jegyzetpontban említett) munkájában. Magyar nyelven pedig egy vázlatos történeti összefoglalásért ld. Buhály A.: *Urartu története és kultúrája*. In: Minya K. (szerk.): *Mesterfüzet I.* Nyíregyháza, 2010. 27–46.

Aki Urartu-historiográfiával foglalkozik, nem véletlenül állíthatja egy-más mellé *Piotrovskij* és *Salvini* műveit. Mindkét szerző a maga idejében (sőt, M. Salvini természetesen a jelen korban is) az Urartu-kutatás meghatározó személyisége, akik monográfiájuk mellett korábban jelentős részpublikációkkal és konkrét régészeti terepkutatásokkal alapozták meg hírnevüket. Piotrovskij az örményországi Karmir-blur feltárásával szerzett érdemeket az 1950-es években⁸, Salvini pedig többek között a Van-tó melletti ayanisi erőd epigráfiai anyagának feldolgozásával végzett megkerülhetetlen munkát⁹. A két monográfiát azonban mintegy harminc év választja el egymástól, így önmagukban is részeivé váltak, illetve válnak a kutatástörténetnek; a két mű között jelentős eltérések vannak bizonyos jelenségek megítélésében, bizonyos következtetések levonásában.

A két művön keresztül jól nyomon lehet követni az Urartu-*paradigma* fokozatos változásait. Még izgalmasabb azonban a kutatás szempontjából, hogy ez a változás nyilvánvalóan nem áll meg: egész egyszerűen máshogyan tekintünk Urartu történetének, bizonyos korfordulóinak jelenségére (az államalapítás, az asszír-urartui viszony, II. Šarru-kín hadjárata K.r.e. 714-ben, Urartu pusztulása stb.) a hatvanas vagy a kilencvenes években, vagy akár napjainkban. Ez a jelenség ugyanakkor felkelti az igényt az iránt, hogy a részkérdésekkel foglalkozó publikációkon túl rendre megjelenjenek olyan összefoglalások, amelyek mégoly vázlatosan is, de bemutatják a kutatás éppen aktuális fókuszpontjait, „trendjeit” és a különböző következtetéseket. Ezt a szerepet tölti be legújabbban az *Oxford Handbook of Ancient Anatolia* című monumentális (összességében több mint 1100 oldalas!) kézikönyvnek két, Urartuval foglalkozó fejezete: *Karen Radner* és *Paul Zimansky* munkája.

A következőkben a két összefoglalás alapján azokra a jelenségekre szeretnénk kitérni, amelyeket már máshogy látunk, mint akár a kilencvenes vagy még inkább a hatvanas években; egyszóval arra, hol tart jelen állás szerint ez az Urartu-*paradigma*.

1. Az Urartu-kutatás egyik enigmatikus pontja az államalapítás időszaka, az I. Sarduri, mint az első saját feliratai¹⁰ alapján ismert uralkodó előtti időszak. Ennek a kérdésnek a taglalása szétfeszítené a jelen ismertető kereteit; mindenesetre az asszír forrásokban a térségben felbukkanó Arramu országa (és fővárosa, a III. Šulmánu-ašaredu idején asszír támadás áldozatává eső Arzaškun) valószínűleg *nem* a Van-tókörményén terült el, hanem az Urmia-

8 B. B. Piotrovskij: Karmir-blur I–III. Erevan, 1950–1955 (Archeologičeskie Raskopki v Armenii No.1, 2, 5)

9 A. A. Çilingiroğlu – M. Salvini (szerk.): Ayanis I. Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eйдuru-kai. Roma, 2001. (Documenta Asiana VI)

10 CTU A1.

tó közelében (734. és 745.). Bár nem ismerjük a pontos genealógiai és/vagy hatalmi viszonyt Arramu és Sarduri, illetve Sarduri apja, Lutipri között, úgy tűnik, az urartui uralkodói dinasztia származási helye a későbbi fővárostól, Vankalétól délre, délkeletre lehetett; ez mindenestre megmagyarázna olyan dolgokat, hogy miért pont egy eredetileg az urartui-asszír peremterületen található város, Musasir istene vált Urartu főistenévé, vagy hogy létezett-e valamilyen urartui etnikai identitás (ld. később).

2. Korábban a szakirodalomban volt egy olyan nézet, miszerint II. Sarduri (Kr. e. kb. 760–734) asszíroktól elszenvedett veresége után az új urartui király, I. Rusa áthelyezte volna a fővárost Vankaléból a közeli Toprakkaléba. Mára azonban kiderült, hogy ez téves megállapítás: Vankale (Tušpa) mindig is az urartui állam központja volt (734.); tény, hogy Toprakkalében felépült egy monumentális palota, de ma már tudjuk, hogy ezt nem I., hanem II. Rusa építette nagyjából harminc–negyven évvel I. Rusa kora után.

3. K. Radner egyik jellemző megállapítása azonban az, hogy Urartu történetét elsősorban még mindig asszír „szemüvegen” keresztül nézzük. Ennek egyszerű oka van: az asszír források számosabbak és sokrétűbbek, mint a meglehetősen sematikus (vagy annak tűnő) urartui epigráfiai anyag. Nem tudhatjuk azonban, hogy ez az asszír „prizma” hogyan torzítja el a mi Urartu-képünket, ahhoz képest legalábbis, ahogy maguk az urartuiak látták magukat. Jellemző például, hogy maga az „Urartu” elnevezés nem az urartuiak saját önelnevezése (az a „Biainili”), hanem egyrészt Belső-Anatólia konvencionális elnevezése a mezopotámiai (és ezáltal az újasszír) forrásokban már a Kr.e. II. évezred végétől kezdve, másrészt pedig a modern tudomány elnevezése erre a Vankale központtal létrejött vaskori államra (735.).

Hasonló terminológiai problémára mutat rá írása kezdetén P. Zimansky is (548.sk.o.): tudjuk, hogy mi az, hogy „urartui”, mint *nyelv*, de valójában fogalmunk sincs arról, hogy mit jelent az, hogy „urartui”, mint *nép*. Amit tudunk: – van egy Urartunak nevezett politikai egység, amely a Kr. e. VIII–VII. században a kelet-anatóliai térség domináns hatalma; – amely militáns birodalmi kormányzattal rendelkezik; – bizonyos régészeti nyomokat hagyott maga után (erődök, sírkamrák stb.); – és az uralkodó dinasztia maga után hagyott egy meglehetősen terjedelmes epigráfiai anyagot, ami alapján ennek a birodalomnak a „hivatalos” nyelvét urartuinak nevezhetjük.

Amit nem tudunk: – ennek a nyelvnek a korabeli és ottani nevét. – Ennek a nyelvnek a natív beszélői biztosan nem hívták magukat urartuiaknak; láthattuk, hogy az asszírok esetében az Urartu elnevezés egy adott földrajzi régiót takar, mégpedig a kelet-anatóliai felföld politikailag tagolt területét, később pedig Asszíria északi riválisát. Jellemző, hogy az „Urartu” néva-

lak az urartui epigráfiai anyagban csak egyszer fordul elő, egy késői asszír nyelvű szövegben. A korai asszír nyelvű urartui feliratos anyagban inkább a „Nairi” névalak jelenik meg a saját ország elnevezéseként, amely korábban, a közép-asszír és a korai újasszír topográfiában az „Uruatritól” (azaz Urartutól) dél-délkeletre eső, az Urmia-tóhoz közeli terület. (Itt érkezünk vissza az urartui uralkodóház feltételezett Urmia-tó-közeli eredetéhez...)

Az urartui epigráfiai anyagban megjelenő ország-önelnevezés, a „Biainili” szintén nem rendelkezik etnikai töltettel: jelentése egyszerűen „Bia ország (lakó)”. Később, az Asszíria, illetve Urartu pusztulása utáni újbabiloni szövegekben felbukkanó „Uraštu” név immár szintén csak földrajzi régiót jelent, illetve a behistuni felirat óperzsa és elámi változatában megjelenik az „Armina/Arminiya” helynév, amiből majd Örményország klasszikus neve (Armenia) eredeztethető.

Zimansky dolgozatának végén (555–557.) szintén visszatér még az urartui nép és politika paradoxonára. Véleménye szerint a kérdés alapvetően két ellentétes irányból közelíthető meg:

1. Az urartui nyelv széles körben használt és elterjedt nyelv Kelet-Anatóliában, és létezik egy urartui nyelvi-etnikai identitás, amely Urartu (azaz „Biainili”) alapja;

2. Urartu egy rövid ideig élő politikai és kulturális entitás, ami katonai erő által jött létre egy domináns politikai elit irányításával, tagolt nyelvi, etnikai és kulturális közegekben.

Az igazság – Zimansky szerint – nyilván valahol a két álláspont között van. Az urartui nyelvnek a hurrihoz való szoros kapcsolata mindenképpen feltételez *valamilyen* etnikai-nyelvi hátteret. Itt Zimansky egy kis nyelvészeti, nyelvtörténeti *excursusszal* szakítja meg gondolatmenetét, és rámutat arra, amire talán még nem figyelt eléggé az urartológia, legalábbis az urartui állam (és nép?) genezise szempontjából: az urartui nyelv a különböző hurri dialektusok közül leginkább az óhurrival mutat rokonságot, legalábbis ami a szókincset és a szintaxist illeti. *Nota bene:* ennek az elterjedési területe az a Felső-Hábur-régió (nagyjából a mai török–szíriai–iraki határvidék), amely – teszi hozzá most már a recenzens – gyanúsán közel van ahhoz az Urmia-tótól délnyugatra eső területhez, amely esetleg az urartui uralkodói dinasztia származási területe (ld. fent, 1. pont).¹¹

Manapság már általánosan elfogadott egyébként, hogy a hurri–urartui nyelv a kaukázusi nyelvcsaládba tartozik. Arról azonban, hogy azon belül melyik ágba, már (vagy még mindig) nincs egyetértés. D’jakonov és Starostin szerint

11 A hurri történetére, kultúrájára, az ókori kelet történetére vonatkozóan ld. G. Wilhelm: *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*. Darmstadt, 1982. (német kiadás); ill. uő: *The Hurrians*. Warminster, 1989. (angol kiadás).

a keleti ágba¹², mások azonban szkeptikusak e tekintetben...¹³ A hurrikról továbbá általában azt feltételezik, hogy észak felől nyomultak be Elő-Ázsiába (vö. Kura-Araks-kultúra, Hábur-áru...), viszont Zimansky rámutat arra, hogy jelenlétük csak a Tauros-z-hegységtől délre dokumentált biztosan. (555. sk.)

Visszatérve az esetleges urartui identitás kérdéséhez, Zimansky inkább amellet teszi le a voksát (557.), hogy Urartu nem tekinthető önálló etnikai identitásnak. Zimansky az alábbi érveket sorolja fel ezek mellett:¹⁴

- Urartu pusztulásának mértéke és gyorsasága; az állam pusztulása, már amennyire megállapítható, mindenféle előjel nélkül, gyorsan következik be, és alaposan megy végbe; ráadásul nincs „natív beszélő”, a pusztulásnak nincs narrációja;
- az Urartuban megfigyelhető kulturális hatások jó része délről, asszír, illetve általában felső-mezopotámiai hatások formájában jelentkezik (ld. pl. az uralkodó dinasztia legfőbb rituális gyakorlatává váló Haldi-kultusz);
- a friss alapítású urartui erődök az állam pusztulása után elnéptelenednek, és névanyaguk sem él tovább; ami mégis (pl. Erebuni, a későbbi Jereván), az inkább kivétel;
- Urartu területének későbbi „gazdáinak”, az örményeknek a nyelvében csak minimális a (hurri-) urartui jövevényszó, az is csak közvetett módon.

4. Rátérve a következő pontra, azt a rendelkezésre álló források alapján már eddig is tudtuk, hogy az asszír–urartui viszony a Kr. e. IX. század közepétől kezdve ellenséges. Abban azonban már jelentős változás történt az Urartu-kutatás során, hogy hogyan is képzeljük el ennek a konfliktusnak a dimenzióit. Korábban az asszír–urartui konfliktust mint két nagyhatalom áthidalhatatlan és kölcsönösen minden erőforrást felemésztő párharcának képzelték el, amelyben szükségszerűen végül csak az egyik maradhat talpon. Ez alapján képzelte el Thureau-Dangin – és az ő nyomdokain még sokan – II. Šarru-kín Urartu-elleni hadjáratát Kr. e. 714-ben.¹⁵ Mára azonban már világossá vált, hogy a konfliktus tétje a Felső-Euphrátesz vidéke, az észak-szíriai térség és az azon keresztülfutó kereskedelmi útvonalak, a két állam közötti ütközőállamok és az Urmia-tótól délre–délnyugatra eső területek el-

12 I. M. Diakonoff – S. A. Starostin: Hurro–Urartians an Eastern Caucasian Language. München, 1986.

13 Ld. R. Smeets: On Hurri–Urartians an Eastern Caucasian Language. In: Bibliotheca Orientalis 46, 1989. 259–279.

14 Zimansky már korábban is foglalkozott ezzel a témával, kicsit részletesebb érveléssel: P. Zimansky: Urartian Material Culture as State Assemblage: an Anomaly in the Archaeology of Empire. In: Bulletin of the Schools of Oriental Research 299/300, 1995. 103–115.

15 F. Thureau-Dangin: Unerelation de la huitième campagne de Sargon. Paris, 1912 (Textes cunéiformes du Louvre. Vol. 3)

lenőrzése volt.¹⁶ Az asszír forrásokban a két állam közötti első érintkezés II. Aššur-nasir-apli (Kr. e. 884–859) hadjárata, amelyet a Tigrisz folyó „forrásához” (valójában egy barlangi átfolyáshoz) vezetett (738. sk.; ld. 1. pont). Valószínűleg ennek a konfliktusnak a folyománya III. Šulmánu-ašaredu Arramu elleni hadjárata (739.). Az asszírok nyilván azt akarták megakadályozni, hogy Arramu kiterjessze és megszilárdítsa hatalmát az Urmia-tótól délnyugatra eső területeken; jellemző, hogy 830 körül, Asszíria meggyengülése, majd a 820 körüli újraerősödése idején ez utóbbi terület már urartui ellenőrzés alatt áll.

Kr. e. kb. 820–780 között nincs terítéken asszír–urartui konfliktus, mindkét állam az addig szerzett területei konszolidálásával van elfoglalva. 781–774 között azonban újabb konfliktushelyzet alakul ki: keletre Délnyugat-Irán, illetve nyugati irányban „Hatti”, azaz a Felső-Euphrátesz vidékének akkori hettita utódállamai, Karkemiš, Marqasu és Kummuhu felé mindkét állam komoly gazdasági, politikai pressziót kezd kialakítani. A versenyfutás győztese ekkor Urartu: 754-ben II. Sarduri a szíriai Arpad közelében győzelmet arat a belső problémákkal küzdő Asszíria felett, így „Hatti” urartui befolyás alá kerül.

III. Tukulti-apil-ešarra (Kr.e. 745–727) korában azonban fordul a helyzet. Az asszír király győzelmet arat, majd eljut egészen Tušpáig (első és egyetlen alkalom), majd az ellensúly nélkül maradt Asszíria provinciába szervezi Arpad, Hamat és Unku észak-szíriai királyságokat (739. sk.). Lényegében ez a terjeszkedési folyamat folytatódik tovább később II. Šarrukín korában is (Kr. e. 721–705), amikor asszír provinciává szervezik Que (Kilikia), Karkemiš majd (709-ben) Kummuhu területét. (Ez utóbbi lesz Asszíria egyetlen Urartuval szembeni közvetlen határtartománya.)

Ezután a két állam közötti közvetlen katonai konfliktusok megszűnnek. Az asszír–urartui viszony Aššur-ah-idinna (680–669) és Aššur-ban-apli (668–627) korabeli gyökeres megváltozását, a látványos hadi cselekmények megszűntét korábban azzal magyarázták, hogy II. Šarrukín 714. évi nyolcadik hadjárata olyan döntő csapást mért Urartura, amelyet az már nem tudott kiheverni.¹⁷ Ma már tudjuk, hogy erről szó sincs. A mai szakirodalom a fordulatot inkább a Sín-ahhe-eriba (705–680) elleni merénnyel, valamint a merénylők Urartuba való menekülésével hozza összefüggésbe

16 Thureau-Dangin az előbbi pontban említett művében például Šarrukín hadjáratát még úgy rekonstruálja, hogy az megkerülte mind az Urmia-, mind a Van-tavat. A későbbi, különösen az elmúlt néhány évtizedben publikált rekonstrukciók azonban már egyre „rövidültek”; ezek szerint a hadjárat csupán csak az Urmia-tó vidékét érintette. Ld. pl. P. Zimansky: *Urtarian Geography and Sargon's Eighth Campaign*. In: *Journal of Near-Eastern Studies* 49, 1990. 1–21. (részletes bibliográfiával)

17 Ld. pl. Thureau-Dangin 14–15. pontban említett rekonstrukciója.

(741.). Aššur-ah-idinna semmiképpen sem érezhette biztonságban a trónját mindaddig, míg a merénylők (saját testvérei) életben és Urartuban vannak; feltűnő mindenestre, hogy Aššur-ah-idinna (és majd Aššur-ban-apli) mennyire nem akarja keresztezni az urartui érdekeket, például akkor, amikor Šubria anektálásakor urartui menekülteket szolgáltat ki.

Egy asszír–urartui „modus vivendi” lehet az alapja a II. Rusa-korabeli jelentős urartui építészeti aktivitásnak is; Ayanisban, az egyik ekkor épülő városban biztosan dolgoztak asszír munkások¹⁸, és valószínűleg ennek a jegyében értelmezhetőek Aššur és talán Marduk (AMAR. UTU) isten felbukkanása is az epigráfiai anyagban.¹⁹

Az asszír–urartui viszony egy újabb fordulata Radner szerint a Kr. e. 652. esztendő, illetve az, amikor ebben az évben Aššur-ban-apli demonstratívan kivégzi az ellenséges Elám követeit az urartui követek jelenlétében; szerzőnk szerint ez egy újra hűvösre forduló asszír–urartui viszony jele, és valószínűleg Sín-ahhe-eriba merénylőinek halálával függhet össze (741. sk.). Azonban sokkal többet Urarturól már nem hallunk asszír forrásokban: egy bizonyos Sarduri még felbukkan, sokatmondóan mint vazallus. Ezek után azonban a források elhallgatnak; nyilván azért, mert megszűnik előbb Urartu, majd 614 után Asszíria is.

Végignézve ezt a gyors és vázlatos kronológiai áttekintést, a korábbi monográfiákkal és összefoglalásokkal összehasonlítva rögtön feltűnik, hogy az eseménytörténet és az asszír–urartui konfliktus tekintetében hol változtak meg az Urartu-kutatás fókuszpontjai. Jellemző, hogy Radner ismertetőjében szinte észrevétlenül eltűnt, okozatait és következményeit tekintve súlytalanná vált II. Šarru-kín már sokszor említett nyolcadik hadjárata Urartu ellen, Kr. e. 714-ben. Korábban ezt az eseményt tartották Urartu és az asszír–urartui viszony fordulópontjának; ahogy fentebb már volt róla szó, oly módon, hogy két olyan térségbeli „szuperhatalomról” van szó, amely között valamiféle antagonisztikus ellentét feszül, és egymás kölcsönös elpusztítására törekednek. Mára már kiderült, hogy erről egyáltalán nincs szó: pusztán csak a befolyási övezetek, a kontaktzónák ellenőrzése lehetett a konfrontáció tétje. Már csak azért is így lehetett, mert a két állam, Urartu és Asszíria teljesen más földrajzi, ökológiai környezetben rendezkedett be és tudta kiterjeszteni a befolyását: Asszíria a Tauros hegyláncaitól délre, Urartu pedig a Kelet-Anatólia hegyvidékes területeire. A két állam

18 CTU A12-1 VII.10 alapján

19 AMAR.UTU (=Marduk) II. Rusakarmir-bluri (Jereván, Örményország) szentélyfeliratán: CTU A12-2 VIII.8; Aššur pedig III. Rusagöveleki-keşişgöli sztéléjén: CTU A14-1 Vo. 12; 22; A14-2 Vo. 9; 20.

központját (Tušpa és Kalhu, illetve Ninive) mintegy 240 km és több 3000 méteres hegycsúcs választotta el egymástól, így közvetlen határ (legalábbis 709-ig, Kummuhu, a későbbi Kommagéné asszír meghódításáig) nem volt közöttük, csak különböző ütközőállamok (Musasir, Šubria stb., őket Radner külön-külön is bemutatja a 743–748. oldalakon).

Részben az előző tematikus fordulathoz is kapcsolódik, hogy az utóbbi időben megváltozott a Šarru-kín-féle hadjárat utáni asszír–urartui viszony képe is. A radikális élethalálharc, és az ezt lezáró asszír győzelem paradigmája alapján korábban úgy gondolták, hogy Kr. e. 714 után Urartu valójában asszír vazallusállam lett (és ennek tudható be a konfliktusos politika megszűnése). Nincs most lehetőség itt arra, hogy részletesen bemutassuk az asszír külpolitika alávétési fokozatait, de a források alapján látható, hogy ezeknek semmiféle nyoma sincsen a II. Šarru-kín hadjárata utáni asszír–urartui viszonyban, sőt, K. Radner érvelése mintha már a visszájára is fordítaná a helyzetet, legalábbis Aššur-ah-idinna korában. Radner ugyanis azt sejteti, hogy ebben az időben azért nincs asszír–urartui konfrontáció, mert Urartu komoly „zsarolási potenciállal” rendelkezik Sín-ahhe-eriba feltehetőleg ott tartózkodó merénylői személyében. (741. sk.)

5. Az asszír–urartui viszony számunkra sokszor csak mint katonai konfliktus jelenik meg; ugyanakkor a kutatás súlypontja az utóbbi időben áttevődött a kulturális és gazdasági kapcsolatokra, illetve azok lehetőségére is (742–743. o.). Annak ellenére, hogy a IX–VIII. századi „diplomáciai hidegháború” (Radner: „diplomaticiceage”, 742.), úgy tűnik, nem kedvezhet a kulturális, illetve gazdasági jellegű kapcsolatoknak. Számos olyan „lehetőséget” tárt fel a kutatás, ahol az ilyen típusú kapcsolatfelvételek megtörténhettek:

I. A már említett „közös” határvidékek egyben komoly „kontaktzónák” lehettek: a kummei, musasiri közösen használt szentélyek, és az ide kapcsolódó kultuszok komoly kulturális és gazdasági közvetítő kapcsolatok lehettek még az említett „diplomáciai hidegháború” idején is.

II. A valószínűleg nagyszámú hadifogoly egyben különböző katonai és kulturális „transzferek” lefolytatói; Radner szerint például III. Šulmánuašaredu asszír lovasságának kifejlődésében sokat segíthetett az Urartuval való konfrontáció, illetve volt már szó az Ayanis építésében feltehetőleg részt vevő asszír munkásokról.

III. A valószínű asszír foglyok között akár személy szerint is ki lehet emelni I. Sarduri, az első pontosan ismert urartui király írnokát, aki tkp. szülőatyja az éppen ezért asszír stílusú urartui írásbeliségnek. Még érdekesebb a dolog ugyanakkor, és ennek a konkrét „kulturális transzfernek” a hatása, hogy az inkább sztélé- és sziklafeliratokból álló urartui epigráfiai anyag stílusa az ar-

chiválási célú asszír agyagtábla-szövegek stílusával egyezik meg; írnokunk nyilvánvalóan ebben a stílusban és gyakorlatban volt eredetileg járatos.²⁰

IV. Szintén hathattak egymásra a különböző agrártechnológiák és agrár-jellegű innovációk: a Tušpa és Dúr-Šarru-kín, illetve később Ninive körül végzett csatornaépítések viszonylatában nyilván egymásra ható példákkal számolhatunk,²¹ vagy szót lehet ejteni az urartui szőlőművelésről és borászatról, amely Asszíriában is elismerő visszhangra talált.

Radner az írását az Asszíria és Urartu közötti ütközőállamok leírásával zárja (743–748.). Közös ezekben a kis- vagy városállamokban az, hogy mind erős hurri tradícióval rendelkeznek; azt már megint csak a recensens jegyzi meg, hogy ezt a jelenséget mindenképpen komolyan kell majd venni Urartu korátörténete és kérdéses kulturális identitása viszonylatában. Radner most inkább csak a különböző területek földrajzi azonosításával foglalkozik komolyabban:

- *Šubria* a Felső-Tigrisz vidéke, annak forrásterülete; északi határa Urartu, nyugati és déli határa a Tigrisz folyó, illetve Amedi és Tušhan asszír provinciák. (743.sk.o.)
- *Kumme* körülbelül a mai Beytüşşebap körül helyezkedett el, a török–iraki határ mentén. Régóta a viharisten Teššob kultuszhelye. (744.o.)
- A már többször is említett *Musasir*, illetve urartui nevén *Ardini* Északnyugat-Irakban, Sidikan környékén helyezkedett el; leginkább arról híres, hogy itt volt az urartui kultuszgyakorlat főistenének, Haldinak a központi szentélye. (745. sk.)

Összefoglalva, K. Radner és P. Zimansky tanulmányaival nagyon komoly és jól használható Urartu-összefoglalást kapunk, amelyeknek jelentősége nemcsak a tudományos frissességükben van, hanem abban is, hogy nagyon jól leképezik azt a változást is, amely az Urartu-kutatásban végbe ment, és kijelölik azokat az ösvényeket, amelyek mentén a jövőben tovább lehet haladniuk a kutatóknak.

Mindkét tanulmányt – természetesen – bőséges részletes irodalomajánló zárja.

Paul Zimansky: Urartian and the Urartians (Urartui és az urartuiak); Karen Radner: Assyrians and Urartians (Asszírok és urartuiak). In: S. Steadman, G. McMahon (szerk.): The Oxford Handbook of Ancient Anatolia. Oxford, 2011. pp. 548–559; 734–751.)

Buhály Attila

20 G. Wilhelm: Urartuals Region der Keilschriftkultur. In: V. Haas (szerk.): Das Reich Urartu: Einaltorientalischer Staatim 1. Jahrtausend v. Chr. Konstanz, 1986. 95–113.

21 A Tušpa környéki, ill. urartui gát- és csatornaépítésekről ld. pl. G. Garbrecht: The Water Supply System at Tuspa (Urartu). In: World Archaeology 11, 1980/3. 306–312; Belli: Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom. In: Anatolian Studies 49, 1999. 11–26.

Az aphrodisziaszi Szebaszteion

Monumentális monográfia egy monumentális emlékműről. Aphrodisziasz Törökország délnyugati részén található antik város, ma beépítetlen, nagyrészt már feltárt romterület. Az ásatásokat a New York University végzi, az eredmények publikálása az Aphrodisziasz c. sorozatban történik meg, melynek ez a monográfia a 6. kötete.

A szakrális célú Szebaszteion (latinul Augusteum) feltárása 1979-84 között történt meg, és ez az első teljes publikálása.¹ Összesen 80 márványdombormű került napvilágra életnagyságú alakokkal díszítve. A hatalmas épületegyüttes Aphrodité Prométornak (latinul Venus Genetrix), a római császároknak (görögül theoi Szebasztoi) és a népnek (démosz) volt szentelve. A domborműveken görög és római témák váltakoztak: római császárok, görög istenek és hőszok, különböző allegóriák és perszonifikációk. Az ábrázolások a város viszonyát fejezik ki a római császári hatalomhoz, valamint a helyi és hellenisztikus hagyományokhoz. Az építkezés konkrét indítékát nem ismerjük, általában viszont nyilvánvalóan a császárkultuszt szolgálta.

Az épületegyüttes létrehozása Kr. u. 20–60 között zajlott le, és Aphrodisziasz két vezető családjá finanszírozta. Az egyik család (Euszebész és Menandrosz) a díszkaput (propylon) és az északi porticust építette, a másik (Attalosz és Diogenész) a templomot és a déli porticust. Mindez a fennmaradt feliratokból állapítható meg. A két porticus egy 14 m széles és 82 m hosszú felvonulási utat fogott közre, mely a díszkaputól a templomig vezetett. E két utóbbit Tiberius alatt építették, míg a porticusok építése Nero koráig húzódott el, és teljesen akkor sem fejezték be. Az épületegyüttes a IV. század közepéig állt fenn, amikor egy földrengés az északi porticust romba döntötte. A déli porticust tovább használták kereskedelmi célokra (boltok, műhelyek költöztek bele), míg a VII. században egy újabb földrengéstől az is összedőlt és elhagyatottá vált.

¹ Magyarul olvasható a témához: Gesztelyi Tamás: Uralkodói erények az aphrodisziaszi Szebaszteionban. In: Róma polgárok és uralkodók képi üzenetei. Szerk. Gesztelyi Tamás–Varga Teréz. Agatha XXII. Debrecen 2007, 107–120.

A díszkapu két szintes volt, a három átjáróját 12 ión oszlop övezte. Az emeleti szinten 12 korinthuszi oszlop tartotta az oromzatot és a koszorúpárkányt. Az oszlopok közé legalább 16 szobor volt állítva, melyeknek részben a töredékei, részben a feliratos bázisai fennmaradtak (Aphrodité, Aineasz, császárok és családtagjaik). A porticusok 80 méter hosszúak, 7 méter mélyek és 12 méter magasak voltak. Három szintjük közül a földszint nyitott volt, míg az emeletiek zártak, ahol a féloszlopokkal díszített pillérek közé domborműveket helyeztek. A felvonulási út végében állt a templom, mely magas pódiumra emelt korinthuszi oszlopaival teljesen római mintát követett. Ennek magyarázatul szolgálhat, hogy a városi arisztokrácia tagjai gyakran megfordulhattak Rómában akár látogatóként, akár követként, mely során megismerkedhettek a város reprezentatív építményeivel.

A monográfia gerincét a tetemes mennyiségű dombormű leírása alkotja. Az északi porticus második emeletét Nero és az olümposzi istenek, ill. perszonifikációk (Hémera, Ókeanosz, Niké), az első emeletét pedig a birodalom népeinek perszonifikációi díszítették (ehhez hasonló volt Rómában a *simulacra gentium*). Ezen a nagyon hiányos oldalon az eredetileg 50 nemzetet ábrázoló domborműből 17 nép nevének felirata, és részben ábrázolása maradt fenn (köztük a dákoké is). Értelmük: a hódító császár hatalma keletől nyugatig és északról délig valamennyi népre kiterjedt.

A déli porticus első emeletén a görög mitológia hőstörténetei sorakoztak, míg a másodikon az istenek és a császárok alakjai. Itt, különösen az első emeleten a helyi jelleg jobban érvényesült, mint az északi porticus ethné (nemzet) ábrázolásain. Az 51 teljes vagy töredékes mitológiai témájú dombormű az egyik legnagyobb és legteljesebb fennmaradt ilyen jellegű együttes az antikvitásból. Egy határozott képprogram megállapítására azonban így sem nyújt lehetőséget.² A templom melletti domborműveken feltűnik Anchiszész, Aphrodité és Aineasz, tehát a római eredetmonda legfontosabb alakjai. A legtöbbször szereplő hérosz Héraklész és Dionüszosz, de előfordulnak még Triptolemosz, Bellerophón, Polüphemosz, Meleagrosz, Achilleusz, Ajax stb. Mivel mindeddig nem sikerült a sorrendjük logikáját megállapítani, felmerül az az értelmezés is, hogy pusztán díszítő szerepet töltöttek be a hosszú falfelületen. Egyes történeteknél bizonyosan szerepet játszott az, hogy Kis-Ázsiához kötődnek, pl. a Trójai háború eseményei, vagy a Nüszai nimfák a kis Dionüszossal. Másoknál általánosabban az állapítható meg, hogy a legjelentősebb pánhellén alakok voltak, mint Dionüszosz és

2 Az első 12 tábla egységének római értelmezésére történt kísérlet: Gesztelyi Tamás, Köbe vésett Aeneis. In: Irodalom és képzőművészet a korai császárkorban. Szerk. Gesztelyi Tamás. Agatha XXVI. Debrecen 2012, 121–131.

Héraklész. Talán szerepel az ábrázoltak között Ninosz is, aki Aphrodisiasz mondabeli alapítója volt.

A déli porticus 2. emeletén 52 dombormű az isteneket és a császárokat ábrázolta, mintegy egy sorba állítva az utóbbiakat az előbbiekkal. A már istenné avatott és a még élő uralkodók nincsenek megkülönböztetve egymástól. Isteni meztelenségben jelennek meg patetikusan és a hellenisztikus panegürikoszok modorában. Claudius és Nero új Achilleuszként vannak ábrázolva, amint egy-egy legyőzött provincia perszifikációját tartják karjaikban. Egy másik táblán Nero és Britannicus Dioszkurosokként jelennek meg. A győzelem istennője, Niké több ízben is látható hol tropaionnal, hol koszorúval kezében, melyet a győztes császár felé nyújt. Több domborművön a szándékos lefaragás nyomai láthatók, különösen az áldozati jelene-teknél és a genitáliáknál. Ez a kereszténység számlájára írható censúra következménye.

Egészében az emlékmű arra világít rá, hogy a Római Birodalom milyen fogadtatásra talált egy kisázsiai város helyi elitjénél, és hogyan jelennek meg a császárok és családtagjaik helyi kompozíciókban. Az északi oldal a birodalom tisztán római vízióját mutatja, míg a déli oldalon a császárok szerepének hellenisztikus koncepciója jelenik meg. A császárok a görög mitikus történelem természetes folytatóivá válnak, és egy épületszintre vannak helyezve. A hellenisztikus vizuális nyelv mellett a római ideák és formák jelennek meg a nemzetek sorozatban, a templom külső megjelenésében, a szigorú axialitásában, a császárok portréiban, a senatus és római nép, illetve Aineasz tógás alakjaiban, Dea Romában és az ikreket szoptató farkas alakjában.

A kötetet gazdag bibliográfia és különböző mutatók zárják. Külön említést érdemelnek a táblák, melyek minden darabról kitűnő minőségű illusztrációkat tartalmaznak. Ezen kívül a szöveges részben ugyanezekről és a domborművek rekonstruált elrendezéséről rajzok is találhatók.

R. R. R. Smith: *The Marble Reliefs from the Julio-Claudian Sebasteion* (A iulius-claudiusi Sebasteion márvány domborművei). Aphrodisias VI. Philipp von Zabern, Darmstadt/Mainz 2013. 373 oldal 175 tábla.

Gesztelyi Tamás

Római *coloniák* az alapításukat követő első évszázadban

Ismertetésem tárgya egy, a skóciai St. Andrews Egyetemen 2007 szeptemberében megrendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kötet. A tíz tanulmány vagy fejezet mindegyike egy, vagy több római *coloniát* állít a vizsgálat középpontjába, egy évszázados időkeretben.

Az első fejezet a kötet szerkesztőjének, *Rebecca J. Sweetman* bevezető írása. Ebben bemutatja röviden a *coloniákkal* kapcsolatos történetírás eddig általánosan elfogadott téziseit, mint például, hogy a Róma által alapított városokat tekinthetjük ún. „mini Rómáknak” a főváros és a római polgárok nézőpontjából. A friss kutatások szerint ez az álláspont megkérdőjelezhető, hiszen ezek alapján egyértelművé vált, hogy nincs két egyforma *colonia*, és ilyen összefüggésben nehéz pontosan definiálni ezeket a városokat. Röviden bemutatja az utóbbi években napvilágot látott főbb elméleteket is. Az egyik szerint az általános nézet, mely alapján a városoknak nem volt választási lehetőségük, hogy a birodalom részei akarnak-e lenni, vagy sem. A másik főbb elmélet a módszertanhoz kapcsolódik. Az új nézőpont alapján a folyamatokat nem fentről, vagyis Rómából, hanem a provinciák perspektívájából vizsgálják, ami új értelmezésekhez vezethet. Ilyen például, hogy a kétirányú kommunikációs folyamatok eredményessége alapvető szükséglet egy település sikeréhez. A provinciák Róma gazdasági stratégiájának részei voltak, valószínűleg a *coloniák* is: profitálhattak a fővárossal való közvetlen kapcsolattartásból, illetve a birodalmi gazdasági hálózathoz való tartozásból.

A második fejezet a *Nyelv és identitás a szicíliai római coloniákban* címet viseli, melyet *Kalle Korhonen* írt. A tanulmány célja egyrészt, hogy megvizsgálja a közösségi tereken feltárt feliratok nyelv választását és ezáltal pontosabb képet adjon a terület nyelvhasználatának kialakulásáról, másrészt, hogy a sírfeliratokon megjelenő emberek nyelvi identitását vizsgálja. Megállapítja, hogy Szicília sok szempontból bilingvis terület volt. Érdekes példaként hozza, hogy a gladiátorjátékok gyorsan elterjedtek, a latin nyelv azonban lassabban. Az akkulturáció Szicíliában a kora császárság idején még mindig hiányossága a kutatásnak, főleg nyelvészeti szempontból.

A harmadik részben Jonathan Edmondson „*Két colonia történetét*” mutatja be. *Augusta Emerita* (mai Mérida) és *Metellinum* (mai Medellín) *Lusitania* provinciában (a mai Spanyolország délnyugati része) jöttek létre. Előbbi Augustus császár alapította Kr. e. 25-ben az V. Alauda és a X. Gemina legiók veteránjai számára, teljes neve *Colonia Iulia Augusta Emerita* volt. Kr. e. 16-tól ez a város volt *Lusitania* közigazgatási központja. A szerző a tanulmány első felében *Augusta Emerita* történetét írja le, és azt, hogy milyen hatással volt a provincia többi részére, a második részben pedig a két *colonia* kulturális és társadalmi kapcsolatát vizsgálja a principatus első 100 évében.

A két *colonia* szoros kapcsolatára vonatkozó feltevését egy kiragadott példával támasztja alá. A Kr. u. I. század végén egy tisztségviselőt (*Caius Sulpicius Superstes*, *Caius* fia a *Galeria* tribusból), aki háromszor töltött be *duumviri* pozíciót *Metellinában*, *Augusta Emerita* városában temetnek el. Az esemény különlegessége abban rejlik, hogy a két *colonia* *decuriói* közösen intézték a temetést: közpénzen megvásárolták a sírhelyet és szintén közpénzből fedezték a temetkezési szertartás költségeit. Valószínűsíthető, hogy az elhunyt *Emerita* városában is fenntartott egy lakóházat magának és a város prominens személyiségévé vált, annak ellenére, hogy egy másik településen töltött be tisztséget.

A negyedik fejezetet egy szerzőpáros, Alicia Jiménez és José R. Carrillo írta. A tanulmány *Corduba coloniát* vizsgálja, amit később *Colonia Patricia* néven újból megalapítottak. Az első *deductio* körülményei ismeretlenek, a kutatás a Kr. e. II. század elejére datálja. Írásukban kitérnek a romanizáció kérdésére is. Egy értelmezés szerint ez a Róma-másolatok létrehozására való törekvésben jelenik meg. Azonban ez a „másolás” csak néhány speciális épület megjelenésében figyelhető meg, mint például a *forum*, a *basilica* vagy a fürdő. További vizsgálatokat igényel az a kérdés, hogy a fejlődő vidéki *coloniáknak* volt-e egy saját kialakult képük arról, hogy milyen lehet egy igazi római város és ez alapján építkeztek, formálták városukat, vagy magának Rómának volt-e ideális városképe, és ez alapján hozta létre, fejlesztette a településeit.

A következő tanulmány a „*Birodalmi kultusz és birodalmi megbékélés*” címet viseli. A szerző, Paul D. Scott *Corinthos forumának* építészeti aktivitását vizsgálja, és ez alapján mutatja be a birodalmi kultusz kialakulását a városban. A *coloniát* Julius Caesar alapította újra Kr. e. 44-ben, felismerve a hely stratégiai jelentőségét. Azonban az államférfi meggyilkolása a *colonia* életére is hatással volt. Az újjraalapítást követő első két évtizedben kevés építészeti tevékenység figyelhető meg a városban. Valószínűleg közrejá-

szott az is, hogy *Corinthos* Antonius oldalára állt Octavianussal szemben. A város *agorájának* *forummá* alakítása is csak néhány évtizeddel az alapítás után történt meg. A *forum* nagy része üresen állt a késő Augustus-korig. Az ezt követő építkezések összefüggésben állhatnak az *Isthmia*¹ megrendezésének áthelyezésével. „Ha az isthmosi játékokat a *forumon* rendezték meg, akkor Kr. u. 4–5-nél korábban nem helyezhették át máshova” (78.). Azonban nincs valódi bizonyíték arra, hogy a római korban a *forumon* rendezték meg minden esetben a játékokat, amennyiben viszont így történt, az magyarázatot adhat arra, hogy miért volt „olyan üres” a terület.

Inge Lyse Hansen írásában *Buthrotum* (ma Butrint) városával foglalkozik (gazdag tengeri város volt *Epirus Chaonia* tartományában, egy hosszúkás félszigeten *Corcyra* sziget fölött). Ez a település kétszer is megkapta a római *colonia* rangot, egyszer Kr. e. 44-ben Julius Caesartól, később, Kr. e. 27-ben pedig Augustustól. Ezt az aktust egyértelműen politikai indokok vezérelték. Vergilius az *Aeneis* című művében „*kicsi Trójának*” nevezi a várost (Aen. 13. 349–51.). A Julius-Claudius dinasztia Aeneas-tól eredeztette magát, ezért kézenfekvő volt patronálni egy olyan települést, amelyben megfordult a mitológiai hős. A szerző egy-egy alfejezetben részletesen leírja hogyan nézett ki a *colonia* Caesar és Augustus idején. Forrásbázisát az érmék és feliratok képezik. Emellett Hansen számos térképet közöl tanulmányában, amik mind jobban elősegítik a téma megértését.

William Bowden tanulmánya az Actium utáni első évszázadban vizsgálja *Epirus* provinciában, a Julius-Claudius dinasztia által létrehozott építményeket, településeket. Írását az irodalmi forrásokon kívül – mint ahogy a korábbi esetekben is láthattuk – epigráfiai és numizmatikai leletekre építi. Mindemellett részletes alaprajzokat is közöl az egyes területek épületeiről, mint például a *butrinti forumról* és Aszklépiosz-szentélyről, de találunk benne térképet a szintén *butrinti*, illetve *nikopolisi centuriatio*-ról is. Arra keresi a választ, hogy egy *colonia*-alapítás során azon telepések, akiknek korábban nem volt római polgárjoguk, de a *deductio* során megkapták azt, miként illeszkedtek be az új környezetbe, milyen viszonyt alakítottak ki a környező népcsoportokkal. A kutatásban a rómaiak és az általuk meghódítottak közötti kapcsolatok vizsgálata az egyik legtermékenyebb téma az elmúlt két évtizedben. Az ún. *post-coloniális* elmélet elterjedése lehetővé tette, hogy újraértékelhessünk olyan fogalmakat, mint például római

1 A négy nagy összgörög játék közül a harmadik, melyet a *corinthosi Isthmuson*, Poseidon szent ligetében tartottak minden olympias 2. és 4. évében. *Corinthos* azonban Kr. e. 146-ban elpusztult, ezt követően *Sicyon* lakossága rendezte a játékokat, de Kr. e. 46-ban ismét visszatért a felépült *Corinthosba*.

vagy őslakos és rugalmas kategóriaként kezeljük ezeket sokkal inkább, mint statikus, állandó fogalomként. Mindez odáig vezetett, hogy a nemzetközi kutatás mindinkább azon rétegek felé fordult, amelyek a kolonizáció során kaptak római polgárjogot.

Egy adott *coloniában* élő „rómaiak”² nem nézték jó szemmel, ha újabb „rómaiak” érkeznek. Erre a legjobb bizonyítékot Bowden Titus Pomponius Atticus és Cicero levelezésében látja. Ebből kiderül, hogy nem fogadták szívesen az új telepesek, azaz új „rómaiak” érkezését az ott élők. Hosszasan tárgyalja az identitás-tudat kérdését is. *Epirus* esetében nem beszélhetünk erős, homogén római identitás-tudatról, itt csak egyike volt a sok létező identitásnak, melyek időtől és körülményektől függően erősödtek vagy gyengültek. Arra is keresi a választ a szerző, hogy nyomon lehet-e követni a régészeti leletekben az identitás-tudatban bekövetkezett változásokat. Álláspontja szerint nem azt kell vizsgálni, hogy a Julius-Claudius dinasztia alatt milyen épületek keletkeztek a térségben, hogy melyek voltak rómaiak és melyek nem, hanem úgy kell tekinteni a régészeti leletekre, mint ideológiai összetettségre született reflexiókra. Kiemeli, hogy a leletek kapcsán meg kell vizsgálni a művészeti maradványokat is, amennyiben vannak olyanok. Elemezni kell az egyes emberek környezetét: hogyan alakította ki lakóházát, hogyan öltözködött, milyen ékszereket, díszítéseket viselt, mit evett, hogyan készítette elő a nyersanyagokat főzéshez és ehhez hasonló, mindennapi dolgokat. Bowden kiemeli, hogy sajnálatos módon pont ezek hiányoznak *Nikopolis* és *Butrint* feltárásaiból a Kr. e. I. és Kr. u. I. század viszonylatában.

A nyolcadik fejezetben *M. W. Baldwin Bowsky Colonia Iulia Nobilis Cnosus*-t, azaz Knóssoszt és Kréta városait vizsgálja. Az elemzés középpontjában a tárgyi kultúra egy bizonyos része, az Itáliából érkező *terra sigillata* edények állnak. Ezeken az eszközökön kívánja nyomon követni az őslakos Knóssosziak „választ” a római „kihívásra” azaz a *coloniává* válásra, mely Kr. e. 27-ben következett be. Kitér a nyelvhasználatra, megvizsgálja, hogy a fennmaradt adatok alapján mennyire rómaisodott el a népesség. Külön kitér a kereskedelemre is, melynek segítségével sikerült beszerezni ezeket a pecséttel ellátott edényeket. Knóssosz gazdasági helyzetének stabilizálódásának és a népesség növekedésének köszönhetően megnőtt a kereslet az ilyen típusú edények után. A helyi kézművesek nem tudták reprodukálni azt a minőséget, amit

2 Az idézőjel használata azért indokolt, mert ebben az esetben legtöbbször olyan emberekről van szó, akik nem születésüktől fogva bírták a római polgárjogot, hanem később szerezték meg és valamilyen módon szükséges a megkülönböztetés a szövegben.

az itáliaiak, így a nyugat-keleti kereskedelem révén szerezték be a szükséges eszközöket. A szerző tanulmányában számos, sokszor több oldalas táblázatot közöl a Knósszoszra érkezett edényekről, feltüntetve származási helyüket is. A 2000-ben újból megjelent és átdogozott *Corpus vasorum Arretinorum: a catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata* (Az itáliai sigilláták katalógusa)³ gyűjteményhez képest 11 új pecsétet mutat be Bowsky. Ezzel a Kréta területén eddig feltárt és publikált itáliai pecsétek arányát 72,3 százalékra növeli a szerző, ami összesen 57 db pecsétetes edényt jelent.

A. U. De Giorgi az utolsó előtti tanulmányban Augustus geopolitikájával foglalkozik Pisidia-ban, egy kis-ázsiai tartományban. A forrásbőség miatt általános megállapításokat tesz a szerző a témával kapcsolatban. Egy *colonia* alapításakor öt indok közül legalább egynek érvényesülnie kellett: a veteránok földhöz juttatása (legfőképpen a polgárháborút követő időszakban), a népesség elszegényedett rétegének áttelepítése, egy újonnan elfoglalt területen helyi, római ellenőrzés biztosítása. Az utolsó két ok a következő: egyesíteni a környező közösségeket szervezett formában és végül a katonautánpótlás biztosítása a légiök számára. De Giorgi külön kiemeli a *coloniák* térségre gyakorolt hatását hasonlóan, mint ahogy azt korábban Alicia Jiménez és José R. Carrillo is tették Corduba városával kapcsolatban. A tanulmány középpontjában négy, a vizsgálat elvégzéséhez megfelelő forrásbázissal rendelkező (érmék, feliratok stb.) *colonia* áll: Antiochia (*Antiochia Caesaria*), Cremna (*Colonia Iulia Augusta Cremna*), Comama (*Colonia Iulia Augusta Prima Fida Comama*) és Parlais (*Iulia Augusta Colonia Parlais*). A makroelemzés mellett az említett négy települést külön-külön is megvizsgálja, gazdag képanyaggal. A végén megállapítja a szerző, hogy a *colonia*-alapítás okától függetlenül mindegyik létrehozott település része volt egy nagyobb sémának, mely *Galatia* (ókori anatóliai – mai Törökország – Kr. e. 25-től római provincia) szociális és politikai képét akarta átalakítani. Az augustusi geopolitika egyik leglátványosabb megnyilvánulása a térségben a *Via Sebaste* megépítése volt.

Az utolsó tanulmány betudható egyfajta összegző vagy záró fejezetnek. Greg Woolf a St. Andrews Egyetem professzora arra törekszik, hogy kontextualizálja a római kolonizációt, kiemelve a fentebb bemutatott írásokat, illetve az olyan előadásokat, melyek írásos változatát jelen kötet nem tartalmazza.

3 Oxé, A., H. Comfort, P. Kenrick: *Corpus vasorum Arretinorum: a catalogue of the signatures, shapes, and chronology of Italian Sigillata*. 2nd ed.. Habelt, Bonn, 2000.

A tanulmánykötet talán egyetlen hiányossága, hogy csupán a Caesar, de leginkább az Augustus uralkodása alatt létrejött *coloniákkal* foglalkozik, a korábban alapított városok nem jelennek meg. Ki kell emelni, hogy a fejezetek gazdag illusztrációval vannak ellátva: térképek, városok alaprajzai, táblázatok segítik a települések térbeli elhelyezését és a problémakör megértését. Az egyes esettanulmányok szinte a Római Birodalom minden területére kiterjednek, mint például a mai Spanyolország, Szicília, Albánia, Kréta vagy Törökország. A különböző megközelítéseken keresztül képet kapunk a történetírásban jelenleg még újnak számító módszerekről és témákról.

Rebecca J. Sweetman (szerk.): Roman Colonies in the First Century of their Foundation (Római *coloniák* az alapításukat követő első évszázadban). Oxford, Oakville, Oxbow Books, 2011. pp. vii, 159.

Lehrer Nándor

KÖZÉPKOR

Kelta–skandináv együttélés az Ír-tengeren, 800–1200

A neves Brill kiadó legújabb kötete a középkori skandinavisztika és keltológia nemzetközileg elismert kutatóinak tanulmányait gyűjtötte össze a 2005-ös osloei *Celtic-Norse Relationships in the Irish Sea in the Middle Ages 800–1200* című konferencia anyagából. A kilenc előadás aktualizált változata két, a konferencián el nem hangzott tanulmánnyal kiegészülve alkotja a Jón Víðar Sigurdsson és Timothy Bolton szerkesztésében megjelent tanulmánykötetet. Mindkét szerkesztő több, a szakmában meghatározó értekezés szerzője.¹

A kötet teljesen új nézőpontból vizsgálja az Ír-tenger szomszédságában élő kelta és skandináv népek egymáshoz való viszonyát. A címben szereplő angol „relationship” szót szándékosan „együttélésnek”, és nem „kapcsolatnak” fordítottam, a könyv célja ugyanis rávilágítani arra, hogy a térség korabeli etnikumai kulturálisan egymástól nem elkülönülve léteztek, hanem egymással szoros kölcsönhatásban ún. *hibrid* társadalmat hoztak létre. Mint ismeretes, a szigetvilágba 800 és 1200 között a viking invázióknak köszönhetően nagyszámú skandináv populáció érkezett, mely a helyi angolszász és kelta lakossággal politikai, gazdasági és kulturális összefonódások révén végül összeolvadt. E hosszú folyamat során mind a kelta, mind a skandináv kultúra örökölt a másiktól. A könyv bevezetője kiemeli a tényt, hogy ez az egymásra ható befolyás már a korszak elejétől kezdve kimutatható, ennek ellenére a korábbi kutatások érintetlenül hagyták ezt a témakört.

A XX. század történetírásának felvázolása adja a kötet bevezetőjének magvát. E szerint a korábban a témával foglalkozó történetírás (sokszor nacionalista elvektől áthatva) a skandináv és a kelta etnikumot igyekezett modern anakronisztikus koncepciók mentén nyelvi és „nemzeti” alapon el-

1 Sigurdsson, Jón Víðar: *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*. Transl. Jean Lundskær-Nielsen. Odense, 1999; Uő: *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Oslo, Pax, 2008; Uő: *Den vennlige vikingen. Vennekapets makt i Norge og på Island ca. 900–1300*. Oslo, Pax, 2010; Bolton, Timothy: *The Empire of Cnut the Great. Conquest and the Consolidation of Power in Northern Europe in the Early Eleventh Century*. Boston, Brill, 2008.

választani, valamint hangsúlyozni a skandináv jelenlét hasznos vagy éppen káros mivoltát. Az ír történetírás például a vikingek bejövetelét és megtelepedését, a keresztény, művelt ír kultúrára való természeti csapásként láttatta, és csak a templomok kifosztását, a nők megerőszakolását és a népesség rabszolgasorba taszítását emelte ki az írországi skandináv jelenlétből. Ezzel szemben – a svéd és dán történetíráshoz képest jóval aktívabb – norvég történetírás úgy tartotta, hogy az írországi vikingek missziót vittek végbe a „fejletlen” írek által lakott terület történetében, hiszen ők kapcsolták be a szigetvilágot az európai kereskedelem vérkeringésébe, ők hozták létre az első városokat, vertek először pénzt és terjesztették el a nyílt tengeri hajózást. Ettől az irányzattól csak a '60-as években kezdtek eltérni a norvég kutatók. Az ír történészek (az ekkor kezdődő régészeti kutatásoknak hála) viszont kezdték megkérdőjelezni a skandinávok kizárólagos szerepét az ír kultúra romba döntésében és kimutatták, hogy a kolostorok és templomok kifosztásában legalább olyan arányban vettek részt írek, mint skandinávok.² Az írel ellentétben a norvég történetírás azonban más úton haladt. A '60-as évektől elkezdődött a sagák forrásértékének megkérdőjelezése, ami a történészeket arra sarkallta, hogy későbbi korszakokkal kezdjenek foglalkozni, így a viking érárt a megfelelő interdiszciplináris együttműködés hiányában mellőzték. A norvégok csak az utóbbi évtizedben kezdték meg lebontatni a tudományterületek közötti falakat, és kezdtek el használni új forrásbázist, másodlagos szakirodalmat és olyan elméleteket, melyek számukra kevésbé ismert tudományterületekről származnak.

E historiográfiai háttér fényében, a jelen kötet alapjául szolgáló konferencia nem csupán a skandináv és kelta történelem kutatóinak együttműködését volt hivatott tető alá hozni, hanem arra is vállalkozott, hogy a kutatói diszciplinák együttes alkalmazását előmozdítsa.

A kötetben szereplő értekezések, noha mindegyikük interdiszciplináris kutatáson alapul, elsődleges tudományterületek szerint különülnek el. Az első néhány tanulmány történelmi témájú, ezt követi egy antropológiai értekezés, majd a régészeti cikkek. A sort egy komplex nyelvészeti-régészeti és történelmi forrásokon nyugvó tanulmány zárja.

A történészi szekció *Clare Downham* (Liverpooli Egyetem) cikkével indul, aki az írországi skandináv településeket elemzi az olyan ismert nagyvárosoktól kezdve, mint Dublin vagy Limerick, a kutatói vizsgálá-

2 A. T. Lucas: *Irish-Norse relations: time for reappraisal*. In: Journal for the Cork Historical and Archaeological Society. lxxi, 1996. 62–75. és Uő: *The plundering and burning of churches in Ireland, 7th to 16th century*. In: Ed. E. Rynne: *North Munster studies: essays in commemoration of Monsignor Michael Moloney*. Limerick, Thormond Archaeological Society, 1967. 172–229.

tok szférájából ez idáig kieső apró településekig. A városok kialakulását a „*longphortnak*” nevezett hajótáborokig vezeti vissza. Teóriája szerint az írországi településnevek fokozatosan elveszítik etnikai jelentéstartalmukat, valamint a kelta és skandináv lakosság olyannyira hasonló egymáshoz, hogy egyes esetekben az anyagi kultúra alapján már lehetetlen köztük különbséget tenni.

A nyelvészeti és történeti megközelítés kombinációján alapuló vizsgálatot hajtott végre *Colmán Etchingham* a Maynoothi Egyetem előadója. Cikke azt sugallja, hogy az ír krónikákban és évkönyvekben a skandinávokra használt etnikum megjelölő kifejezések egyre szelidebbekké válnak a korszakban. 820 után például a korábban megszokott „*gentiles*” (pogányok) helyett egyre gyakrabban emlékeznek meg róluk, mint „*Gaill*” (idegenek) ami – Ethincham szerint – a skandinávok folyamatos társadalmi integrációjának tükröződése. Ethincham egy régi kérdéskört is elővesz. Azt vizsgálja, hogy a forrásokban a vikingek csoportjait megkülönböztető kifejezések mennyire konzekvensek, illetve hogy lehet-e belőlük etnikai hovatartozásra következtetni. A kérdésre (legalábbis az ír írásos anyagot tekintve) igenlő választ ad, és az ír forrásokban felbukkanó „*dub*” (fekete/sötét) és „*finn*” (fehér/világos) jelzőket a vikingek dán, illetve norvég etnikai hovatartozásával magyarázza.

A helyi népek egymásra gyakorolt kulturális hatásaira hívja fel a figyelmet a Cambridge-ben tanító *Fiona Edmonds* értekezése is, aki a Cumberlandra korábban nem jellemző ír szentek (Szent Sanctán, Szent Brigitta, Szent Bega) vikingek általi kultuszát, a skandináv telepesek korábbi dublini jelenlétének tulajdonítja. Érvelése szerint az említett kultuszokat a vikingek még Dublinban vették fel, majd Cumberlandba érkezésükkor a helyi ír és már jelenlévő, szintén skandináv lakossággal is elfogadtatták. Ez arra utal, hogy már ekkor sem egyszerűen az etnicitás játszotta a főszerepet, hanem a kultúrák hibrid jellege.

A kötet alaposságát és változatosságát mutatja, hogy nem csupán a nagy ír és brit szárazföld területei, hanem a kisebb földrajzi egységek, mint Orkney- vagy a Man-szigetek is figyelmet kaptak. A két sziget politikai fejlődését összehasonlító *Barbara E. Crawford* (St. Andrews Egyetem) szerint földrajzi determinizmus, hogy az Orkney-szigetek skandináv típusú grófság maradt, melynek élén az aktuális skandináv uralkodóknak alávetett „*jarl*” állt. Ezzel szemben az ír területekhez közelebb eső Man-szigeteken sikerült meghonosítani a feudális berendezkedést, ami így kelta típusú királysággá válhatott a korszakban. A Man-szigetcsoporthoz sajátos berendezkedését boncolgatja az ezt követő cikk is, ezúttal vallási szempontból. A Man-szigeteket

kivéve, a középkor minden skandináv dinasztíája (még az Orkney-grófság is) rendelkezett szentekkel. A német *Ian Beuermann* szerint bár minden adott lett volna a dinasztia szent kultuszához (megfelelő jelölt, a társadalom és az uralmon lévő dinasztia támogatása), a helyi egyház érdekeltségei megátolták ennek létrejöttét.

A kötet történészeinek sorát *David E. Wyatt* zárja, aki a rabszolga-kereskedelmet veszi górcső alá. Wyatt nem csak azt a korábban mélyen gyökerező elméletet kérdőjelezi meg, hogy a jelenség felbukkanása a vikingeknek köszönhető, hanem rámutat arra a tényre is, hogy az ír társadalom számára a rabszolgaság identitásformáló tényező volt, amivel el tudták választani az önmaguk védelmére inkompetens „ők”-et (rabszolgákat), az uralkodó társadalmi rétegtől, vagyis saját maguktól. Mikor kialakult a későbbi lovagi ideál, a normann hódítók alacsonyabb rendű, barbár szokásnak tüntették fel a kelták rabszolgaszerzési szokásait, hogy hatalmukat legitimálják. Vizsgálatához Wyatt nem csupán a történelminek tekintett forrásokat alkalmazza, hanem az ír népmesei hagyományt (*Táib Bó Cúalnge, Historia Gruffud vab Kenan*) is felhasználja a kor mentalitástörténeti dilemmáinak felderítésére.

A Osloi Egyetem professzora, *Jan Erik Rekdal* közli a kötet egyetlen antropológiai tanulmányát, melyben az ír területeken talált vallási tárgyak és emlékek kevert pogány-keresztény díszítéseiről rántja le a leplet. Az ír „*krus*” (kereszt) pogány rúnakövön való ábrázolása, különböző mitológiai vagy vallási kontextusba ágyazva Rekdal tipikus példája a jelenségre. Elmélete szerint a kettős kulturális manifesztáció lehetővé tette, hogy az immáron hibrid (kelta és skandináv) népesség is a saját olvasata szerint értelmezze a különböző tárgyak vallási szerepét.

A régészeti kutatások hasznára mutat rá *Alan Lane*, a Cardiffi Egyetem archeológusa, a régészeti tanulmányokat bevezető első cikkben. Lane a Man-szigeteken talált általa „*plain style*”-ban (egyszerű stílusban) készített, skandinávnak tulajdonított kerámia készletek lelőhelyeivel ábrázolja a sziget településszerkezetét, és pontosítja ezzel a vikingek szigetre való érkezésének dátumát.

Az ír földön talált, skandináv és kelta díszítőelemet egyaránt tartalmazó melltűk identitásformáló szerepét elemzi a következő régészeti témájú cikk. Az Osloi Egyetem munkatársa, *Zanette Tsigaridas Glørstad* szerint, a már Írországból élő, de a messzi skandináv anyaföldről érkezett telepesek, hogy kettős identitásukat kifejezzék, az eredeti skandináv használati tárgyakat gyakran kelta mintákkal díszítették, ezzel sajátos identitást kreálva. Az ilyen, esetlegesen Skandináviába hazalátogató utazó ki tudta fejezni egyediségét az anyaországban, míg az ír területeken integrációra való törekvéséről

adhatott hangot. A szerző modern antropológiai és szociológiai példákkal is rámutat a középkori identitászavar lehetséges megnyilvánulásaira.

A norvég (szintén az Osloi Egyetemen tanító) *Julie Lundé* az utolsó régészeti értekezés. Tanulmányában az írországi vízpartok, folyók, források, tavak közelében vagy mélyén talált skandináv tárgyi anyagot elemzi, elsősorban a fegyverekre összpontosítva. Míg a kutatók korábban vagy véletlenszerű elvesztéssel, vagy harci cselekményekkel magyarázták a vizekben talált viking fegyverek elhelyezését, addig Lund egy spirituális, vallási magyarázatot tart valószínűbbnek. Az ilyen leletek óriási száma valószínűtlennek teszi mind a véletlenséget, mind azt, hogy valamennyi ilyen tárgyi lelet korabeli csaták eredménye lenne. Véleménye szerint a skandináv kozmológiában a világok közötti átjárók szerepét betöltő vizek (melyeket gyakran természetfölötti képességgel rendelkező lények laknak), kultikus helyeknek tekinthetők. Az itt végrehajtott vallásos rituálék a természetfölötti támogatás elnyerése mellett azt a célt szolgálhatták, hogy a tájat a telepések a saját életükhöz kötődő és külön jelentést hordozó tárgyakon keresztül (pl. megszemélyesített és elnevezett kardok) új identitással ruházzák fel. A kelta-skandináv hibrid szokások természetesen itt is tetten érhetők, ugyanis a vikingek a Skandináviában ismeretlen *„crannogh”*-okat (cölöpökre épített vízi erődítmények) is gyakran választották vízi áldozatok helyszínéül.

A könyvet *John Hines* cardiffi régészprofesszor, eredetileg a konferencia megnyitójául szolgáló, irodalmi–kultúrtörténeti–nyelvészeti és régészeti forrásokon és megközelítéseken nyugvó tanulmánya zárja, mely az *Óláfr* óészaki név irodalmi motívumokban való megjelenésén keresztül mutatja be a két kultúra egymásra kifejtett irodalmi, vallási és nyelvi hatásait.

A könyvben név- és tárgymutató található, a tanulmányok szakirodalmi hivatkozásai pedig végig jól követhetők. A régészeti témájú cikkekben különböző ábrák és térképek segítik a tájékozódást. A kötet a jövőbeni kutatásokra nézve is jelentős szakmunka, mely interdiszciplináris módszerek mentén, valóban új perspektívából tárgyalja az Ír-tenger társadalmait, azok hibrid jellegére koncentrálna.

Jón Víðar Sigurdsson and Timothy Bolton (szerk.): *Celtic-Norse Relationships in the Irish Sea in the Middle Ages 800–1200*. (Kelta-skandináv együttélés az Ír-tengeren 800–1200) Leiden-Boston, Brill, 2014.

Katona Csete

A középkori konyha. Társadalomtörténet receptekkel

„A középkori paletta messze változatosabb és a táplálék sokkal kifinomultabb volt annál, mint azt sokan gondolják” – olvasható a „Kánai menyegző” című, XIV. századból származó festmény részletét borítóillusztrációként felhasználó kötet fülszövegének első bekezdésében. Ez a figyelemreméltó, a témakörben kevésbé jártas olvasó számára akár meghökkentőnek is tűnő állítás rögtön kedvet ébreszt a finn származású szerzőnő, *Hannele Klemettilä*¹ 2012-ben angol nyelven megjelent kötetének elolvasásához.

Hannele Klemettilä könyve méltán illeszthető be a középkori életmód-, és táplálkozástörténettel, étkezési kultúrával foglalkozó, a témában megjelent legfontosabb hazai és külföldi szakirodalom sorába stílusát, kivitelét, tartalmát illetően. Jó néhány forrás-, tudományos- és tudományos-ismeretterjesztő kiadványt áttanulmányozva, a kötetet *Barbara Ketcham Wheaton* – a téma szakirodalmát tekintve alapműnek számító könyve² –, valamint a *Melitta Weis Adamson* szerkesztette *Regional Cuisines of Medieval Europe* című tanulmánykötet széles palettát felvonultató tanulmányai mellett,³ a legutóbbi időszak szerzői közül a lenyűgöző precizitással alkotó *Ernst*

1 Hannele Klemettilä finn származású történész, kutató, író. Helsinkiben született, jelenleg az angliai Sonning-on-Thames-ben él, Berkshire-ben. A történelemtudományok doktora, PhD-fokozatát Hollandiában, a Leideni Egyetemen szerezte, szűkebb szakterülete a középkori társadalom- és kultúrtörténet és gasztronómia. Több évet élt külföldön, számos londoni, párizsi, vatikánvárosi levéltárban, múzeumban és közönyvtárban folytatott kutatásokat. 2008 óta a Turkui Egyetem munkatársa, a Finn Akadémia posztdoktor-kutatója, a 2009/2010-es tanévet a Cambridge-i Egyetemen töltötte, mint kutató ösztöndíjas. Rendszeresen publikál, első monográfiája 2003-ban jelent meg, a legutóbbi pedig 2013-ban, mely a jelen írásban recenzált kötet német változata. (Hannele Klemettilä: *Das Mittelalter Kochbuch, (Mit Rezepten zum Nachkochen)* Anaconda Verlag GmbH, Köln, 2013.)

2 Barbara Ketcham Wheaton: *Savouring the past. The French Kitchen and Table from 1300 to 1789.*, Chatto & Windus, London, 1983.

3 Többek között: Simon Varey: *Medieval and Renaissance Italy. The Peninsula*. In: *Regional Cuisines of Medieval Europe. A Book of Essays*. Ed. Melitta Weis Adamson. London, 2002, 85–112.; Melitta Weiss Adamson: *Medieval Germany*. In: *Regional Cuisines of Medieval Europe. A Book of Essays*. Ed. Melitta Weis Adamson. London, 2002, 153–196.

Schubert,⁴ *Bruno Laurioux*,⁵ a magát táplálkozástörténészként meghatározó *Peter Brears*⁶ köteteivel egy színvonalon említhetjük.

Ernst Schubert műve valódi, több kiadást megért alapmű, mely monografikusan dolgozza fel a középkor étkezési kultúráját, annak minden területét megvilágítja és egyben hasznos segédanyagot nyújt a további kutatásokhoz. *Bruno Laurioux* hiánypótló kötete rendhagyó módon valamennyi társadalmi réteg étkezési kultúrájával foglalkozik, továbblépést jelent a főúri, királyi étkezési szokások bemutatása terén, valamint feltérképezi a polgárság és a parasztság életmódját, étkezési szokásait is. *Peter Brears* rendkívül termékeny szerző, jóformán Anglia teljes történelmét feldolgozta már az étkezési kultúra optikáján keresztül. A fentiekben említett, frissnek számító művei a XVI–XVII. század Angliával (valamint Skóciával) foglalkoznak, amennyiben VIII. Henrik és a Stuart-dinasztia konyháját, kedvelt ételeit mutatja be.

A magyar nyelven olvasható középkori, kora újkori életmód- és konyhakultúrával foglalkozó művek a XIX. század második harmadától kezdődően láttak napvilágot. *Radvánszky Béla* báró *Magyar Családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*⁷ című kötete a mai napig a korszak életmódkutatásával foglalkozók kézikönyvének tekinthető. Ugyancsak Radvánszky közölte a „*Régi magyar szakácskönyvek*” *Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból* című művet,⁸ amely nélkül elképzelhetetlen volna a magyarországi reneszánsz-kori konyhakultúra mélyreható tanulmányozása. *Gundel Károlynak* a II. világháború idején született⁹ munkája a recepteket konyhatechnológiai aspektusból vizsgálja. Történészek,¹⁰ néprajztudósok¹¹ munkái, valamint *Szántó András*¹² kötete – mely megfelelő kritikával kezelendő – adják keretét a téma szakirodalmának.

4 Ernst Schubert: *Essen und Trinken im Mittelalter*. WBG, Darmstadt, 2014².

5 Bruno Laurioux: *Tafelfreuden im Mittelalter. Die Eßkultur der Ritter, Bürger und Bauersleute*. Bechtermünz. Welbild Verlag GmbHVerlag, Augsburg, 1999.

6 Példaképpen: Peter Brears: *Tudor Britain*. In: *A taste of history. 10.000 years of food in Britain*. 1993, Ed. Brears, Peter, 1993; Peter Brears: *Stuart Cookery. Recipes & History*. English Heritage London, 2004; Peter Brears: *All the kings's cooks. The Tudor kitchens from King Henry VIII at Hampton Court Palace.*, Souvenir Press London, 2011.

7 I–III kötet. Budapest, 1879, 1896 (Első kötetének, magyarázatokkal ellátott újrakiadása: Helikon, Budapest, 1986).

8 Budapest, 1893.

9 Gundel, Károly: *A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyv-irodalom a XVIII. század végéig*. In: *A Magyar Vendéglátóipar Története I. kötet A honfoglalás századától az 1848/49. szabadságharcig* Szerk. Ballai Kátoly. Budapest, 1943 (Reprint 1988), 287–370.

10 Perjés Géza, Makkai László, N. Kiss István, Zimányi Vera.

11 Belényesi Márta, Kisbán Eszter: *A táplálkozáskultúra*. In: *Magyar Néprajz. IV. Életmód*. Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1997, 417–578.

12 Szántó András: *Eleink ételei. Válogatás régi szakácskönyvekből*. Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat Budapest, 1986.

Az 1980-as évek a forráskiadások, a témával foglalkozó publikációk megjelenésének reneszánsza volt, amely virágzó időszak után a könyvek-publikációk kiadásának megtorpanása tapasztalható. Két üdítő kivételt jelent *Francine Segan*¹³ *Shakespeare's Kitchen* (magyarul Shakespeare konyhája) és *Maggie Black*¹⁴ *The Medieval Cookbook* (magyarul: Középkori szakácskönyv) ismeretterjesztő kiadványa, melyek magyar nyelven – de nem hazai szerző tollából – közölnek a korszakból származó, mértékegységekkel ellátott és modernizált formában leírt recepteket. Megemlítendő a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum időszaki kiállításának hiánypótló katalógusa, mely 2008-ban a Reneszánsz Év alkalmából jelent meg.¹⁵ Napjainkban életmódtörténettel Benda Borbála¹⁶ foglalkozik, s ad némi kitekintést a tárgyalt időszakra vonatkozóan. *Pálffy Géza*¹⁷ Koronázási lakomák történetéről megjelent publikációja érdemes említésre, valamint *Füredér Balázs Gábor*,¹⁸ aki 2009-ben megjelent doktori disszertációjában magyar nyelvű szakácskönyvek elemzésére vállalkozik, legfőképp a későbbi XVII–XVIII. századi munkákat vizsgálva. *Orosz Krisztina*¹⁹ a magyarországi középkori várak és kolostorok konyháival foglalkozik. A középkori és reneszánsz kori konyhával kapcsolatosan magyar nyelvű publikáció 2005 óta nem jelent meg, a legújabb hazai eredményeket bemutató kötet még várat magára.

Rátérve immár Hannele Klemettilä kötetének bemutatására előljáróban fontos hangsúlyozni, hogy a gazdagon illusztrált kötet nem csupán bevezetést nyújt a középkori étkezési kultúra világába, hanem a szerző jó néhány, a köztudatban élő félreértést, legendát is el kíván oszlatni. A világos struktúrával és áttekinthető vonalvezetéssel felépített könyv azonban

13 *Shakespeare's Kitchen* (2003) (magyarul Shakespeare konyhája Magyar Könyvklub, Debrecen, 2003).

14 *The Medieval Cookbook* (1992) (magyarul: Középkori szakácskönyv, Szkíta Szarvas Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2005).

15 Reneszánsz ételek–Ételek reneszánsza (The food of the Renaissance–The renaissance of food. Időszaki kiállítás 2008. március-május Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum HVG Press Kft., Én.

16 *Étkezési Szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. Budapest, 2004 (Kézíratos PhD-disszertáció, ELTE BTK).

17 *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló Magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*. Századok 138 (2004):5. 1005–1102.

18 *A „hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*. Debrecen, 2009 (kéziratot PhD-disszertáció, DE BTK).

19 *Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon*. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. Benkő Elek–Kovács Gyöngyi, MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2010, 561–596.

a hangsúlyt a középkori életmód bemutatására és a középkori étkezési kultúra valamennyi szegmensének felvázolására helyezi úgy, hogy a kötet gerinceként, mintegy legfontosabb fejezetként egy középkori ételekből álló, modern háztartások számára aktualizált receptes-könyvet is kínál. Ezáltal a szerző teljes élménnyel gazdagítja az olvasót, aki egy képzeletbeli időutazást követően tovább tudja építeni az olvasottakat azáltal, hogy az olvasó – tetszése szerint – részévé válhat ennek a világnak, amennyiben megpróbálkozik az egyes ételek otthoni körülmények közötti reprodukálásával.

Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, milyen módon valószínűsította meg elképzeléseit a szerző, milyen kutatástörténeti novumokat tartalmaz a kötet? A rövid előszót tíz eltérő hosszúságú, átlagosan tizenöt oldalas fejezet követi. A hosszabb lélegzetű, középkori társadalomtörténeti háttérrel felvázoló bevezető fejezet után tematikus csoportokra bontva „tálalja” az egyes ételekhez és ételfajtákhoz kapcsolódó ismeretanyagot. A *Mindennapi kenyérünk* című fejezetben (41–48.) elsőként a korszakban főtápláléknak számító kenyérről és annak elkészítési módjairól esik szó. Ezt követően a középkorban széles körben használt zöldségekről tudhatunk meg fontos információkat (51–59.), majd a hús- és halételek (63–73., illetve 77–83.) kerülnek sorra. A hatodik fejezet (87–101.) a könyv egyik legfontosabb szakasza, hiszen itt esik szó a középkori ételek jellegzetes ízvilágát nagyban meghatározó fűszerekről és a különböző szószokról, mártásokról. A fűszerek határozták meg az ételek karakterét, sőt sok esetben az elterjedt túlfűszerezés következtében az ételek eredeti íze is háttérbe szorult. Egyfajta státuszszimbólum volt, ki milyen minőségű és mennyiségű fűszerrel ízesítette ételeit. Ezen a ponton különböztek leginkább az egyes társadalmi rétegek előszeretettel fogyasztott ételei, továbbá fontos adalék, hogy az előkelőknél sem volt mindennapos a lakomák sora. Ezzel szemben nagyon is megfontolt és átgondolt rendszerben működtek a főúri konyhák, azzal a különbséggel, hogy az esetenként megrendezett lakomákon ők tudták a legkülönlegesebb ételeket prezentálni. Az ételek ízesítésére leggyakrabban sót, borsot, gyömbért és sáfrányt használtak, melyek közül az utóbbi számított a legnagyobb ritkaságnak és a legdrágább fűszerterméknek. A középkorban nem ismerték a mai klasszikus köret fogalmát, azonban teljes természetességgel tállták a vadhúsokhoz azokat az erdei gyümölcsöket, növényeket, melyekkel a vad élete során találkozhatott.

A bőjti ételek kapcsán hasznos ismereteket tartalmaz a *Sajtválogatás: tej- és tojásételek* című fejezet (103–109.), mely a sajtokat és

tejtermékeket, az *Isteni desszertek* (113–122.) pedig a középkori utóételeket tekinti át. A jellegzetes középkori italok ugyanúgy hozzátartoztak a mindennapokhoz, mint a kenyérfogyasztás. Mivel édesvizet, azok szennyezettsége miatt nem volt ajánlatos fogyasztani, gyakorlatilag a felnőtt lakosság zöme valamilyen enyhén alkoholos tartalmú folyadékon élt, a kolostorokban éppúgy, mint a paraszti tanyákon vagy a várudvarban.

A kötet tizedik fejezete (137–143.) lezárja a könyv elméleti részét és átvezet a második, a gyakorlati ismereteket összefoglaló egységbe (145–213.). Itt esik szó a téma kutatásáról, annak nehézségeiről. A problémák univerzálisak; ugyanazon akadályokkal kell megküzdeniük a finn kutatóknak, mint a magyaroknak, hiszen a középkori receptek elvértve tartalmaztak csak mennyiségeket és mértékegységeket, mindössze az alapanyagok felsorolására és időnként az ételkészítés technológiájának leírására szorítkoztak. Az első lépés azonban a középkori receptek aktualizálása, melyek szövege csodálatosan ízes és archaikus, ugyanakkor néha rendkívül nehezen értelmezhető. Külön erőnye a könyvnek, hogy néhány esetben a középkori receptek eredeti szövege is részét képezi az aktualizált ételkészítési leírásoknak, mintegy a fentieket alátámasztandó.

A kötet gyakorlati része tehát receptgyűjtemény egy autentikusnak mondható–elképzelt menüsorral az elején, hatvan középkori ételfajta elkészítését mértékegységekkel együtt leíró, modernizált szakácskönyv. Tulajdonképpen itt válik interaktívvá a munka, itt lesz részese az olvasó a történetnek, amikor megpróbálja rekonstruálni a recepteket. A régi receptek XXI. századi újraalkotásához kell ugyan némi gyakorlat, de az ételek többsége, mai körülmények között, otthoni villany- és gáztűzhelyen is elkészíthető.

A kötet mondanivalóját erősítik azok a kis „színes” hírek, tudósítások, forrásközlések, melyek nagyban hozzájárulnak a kötet élvezeti minőségének emeléséhez és a tudományos ismeretterjesztéshez. A szó szoros értelmében színesek ezek a szócikk-szerű betoldások, mivel színes háttéroldalra, a főszövegtől eltérő színű betűtípussal nyomtatták ki őket. Az ismertetett témák az alábbiak: egy tallini lakomáról (15.), a királyi lakomák fogásairól (18–19.), az európai étkezési kultúrák összehasonlításáról (28.), a gabonáról (49.), a középkori vegetarianizmusról (54.), a középkori konyhafelszerelésekről és a konyha berendezéséről (60–61.), a gyertyakészítésről (70.), az északi országok húsételeiről (75.), halkonzerválási módszerekről (84–85.), fűszer- és gyógynövényekről (94. illetve 97.), helyes és helytelen asztali

viselkedési szokásokról (110–111.), díszítésekről (123–125.), kocsmákról – melyek az ördög templomai – (134–135.), a középkori szakácskönyvekről és receptgyűjteményekről (140–141.), a családi tűzhelyről (156.), a vadászatról (174–175.), középkori mesterszakácsokról (190–191.). Ezen szócikkek egyfajta keresztmetszetét is adják a szerző elsődleges érdeklődési körének, nevezetesen a kultúr- és életmódtörténet témaköréhez való vonzódásának, melyek mintegy abroncsként fogják össze a gasztronómiai leírásokat.

A függelékben megtalálható a képjegyzék (215–219.) valamennyi illusztráció pontos forrásmegjelölésével, a részletes bibliográfia (221–224.), melyből kiderül, hogy a szerző a legfrissebb szakirodalomra is támaszkodott, és – ahogy igényes könyveknél az elvárható – egy tárgy- és névmutató (227–230.) segíti a gyors eligazodást. A képi hivatkozások minden esetben pontosak, reprezentatívak, jól alátámasztják a szerző jártasságát a témában.

Összességében elmondható, hogy rendkívül szép kiállítású, tudományos-ismeretterjesztő könyvet készített a szerző, mely hiánypótló információkat tartalmaz, különösen a finn aspektus említésre méltó, hiszen már ismert európai összefüggések válnak még tisztábban értelmezhetővé áltál, hogy megjelenik a skandináv megközelítés. Példaként a régészeti feltárások során előkerült archeobotanikai leletek – elsődlegesen gabonafélék – vizsgálatából levont következtetéseiket említhetjük meg, amelyeket összehasonlító analíziseknek vetettek alá Skandinávia és más európai országok hasonló eredményeivel. Remek ötlet, hogy több helyen találkozunk finn szavakkal, kifejezésekkel a konyhafelszerelések leírásánál, vagy különböző haltípusok speciális finn fogalmainak megadásával. Mindamellett, hogy a szerző árnyalta és új színekkel gazdagította a középkori gasztronómia-kutatást, mindezt úgy, hogy az eddig kizárólag finnül publikált eredményeket világnyelven teszi közzé, a lokális ismeretanyagot ezúttal egy szélesebb olvasóközönség elé tárta, emiatt a kötet nagymértékben gondolatébresztő és további kutatásra serkentő – ez a könyv egyik legnagyobb erőssége és újdonsága.

A receptek származási helyét minden esetben feltünteti, mégis kisebb hiányérzetünk fakad abból, hogy nem találunk az elkészített ételekről készült fényképet. Ez nagyban hozzájárulhatott volna a hitelesség erősítéséhez.

Összegzőképpen megállapítható, hogy az ismertetett műből átfogó ismeretekre tehetünk szert a középkori étkezési kultúráról. A bibliográfia kimerítően tájékoztat az egyéb, a témában megjelent publikációkról. A név- és tárgymutató megkönnyíti a könyvben való tájékozódást. Nem polcra való

könyv, érdemes többször átlapozni, kézbe venni, hiszen a gyakorlatban is jól használható, mint valódi szakácskönyv! Hannele Klemettilä ezen műve egy újabb fontos lépcsőfok a középkori étkezési szokások és életmód-kutatás történetében. Reméljük, a témával foglalkozó kutatók és a középkori étkeket megismerni kívánó laikusok is haszonnal forgatják majd.

Hannele Klemettilä: The medieval kitchen. A Social History with Recipes. (A középkori konyha. Társadalomtörténet receptekkel) Reaktion Books Ltd., London, 2012. 232 oldal, 112 illusztrációval.

Kohári Gabriella

A francia forradalmi kalendárium

Sanja Perovic, a Londoni King's College Francia Tanszékének oktatója a francia forradalom vezetőinek igen meghökkentő intézkedéséről ír, arról, hogy az érvényes naptár helyett új, forradalmi naptárt vezettek be. A naptár 1793-tól 1806-ig volt érvényben.

Az új naptárral a múlttal való szakítást és egy új korszak kezdetét jelezték. Bevezetését 1793. szeptember 22-re, az őszi napéjegyenlőség napjára tették, ezzel a forradalom és a természet összhangját hangsúlyozták. A naptár 1792-ben, az I. évvel indult. A hét helyett tíznapos periódust, *décade*-ot alkalmaztak. A szombat nem volt többé Isten pihenőnapja. A régi kalendárium a hierarchikus, vallási rendszer, az új az egyenlőségen alapuló világi rendszer szimbóluma volt.

Perovic rámutat, hogy a francia forradalom az idő megjelenítésének problémáját veti fel a történelemben. A forradalmárok erősen hittek az idő szimbolikus erejében. Az új kalendárium két időszemléletet próbált egyesíteni: az egyik a történelmet lineáris haladásnak fogta fel, a másik a természet ciklikus időváltásait hangsúlyozta. Az egyesítés nem sikerülhetett, mert nem lehet beilleszteni a történelmet a természet ciklikus idejébe.

A szerző célja a hagyományos periodizációval, azaz az események lineáris egymásutánjával szemben a forradalmat – az új naptár révén – saját kozmikus, egyetemes, képzelt időkeretébe visszahelyezni, hogy megérthessük, hogyan élték meg a résztvevők az akkori időket. Sanja Perovic – az olvasó dolgát megkönnyítendő – a hagyományos és a forradalmi kalendáriumot egymás mellett közli a kötet elején.

A történelem folyamán különféle kalendáriumok készültek. Mindegyik több a pusztá időmérésnél. Emberek készítik, és egyrészt a természet ciklikusságát tükrözi, másrészt történelmi eseményeket tekint kiinduló pontnak. Krisztus születésének évét a Nyugat-Római Birodalom bukása óta számítják kezdő időpontnak. A francia forradalmárok a vallási szimbolikát száműzték új naptárukból, de fontosságot tulajdonítottak olyan eseményeknek, amelyeknek még nem lehetett megítélni a jelentőségét. Ezért tették az új

időszámítás kezdetét 1792. szeptember 22-re, holott hasonló szimbolikus dátum lehetett volna a Bastille lerombolásának időpontja, vagy más időpont is. A forradalom epizódjai felidézhetik számunkra, milyen volt a múlt mint még lehetséges jövő, még ha az nem is valósult meg.

A forradalom történelmi eseményeit többen feldolgozták, a képzeletet és a történelmet azonban *Sylvain Maréchal* kalendáriuma kötötte össze. A mezopotámiai és a korai római holdnaptárak, és a maja és egyiptomi nap-naptárak után a keresztény naptár a Naphoz igazodik, de több elemet vegyít: a 24 órás nap mezopotámiai eredetű, a napévet Julius Caesar az egyiptomiaktól vette át, a hetedik nap megünneplése pedig a zsidó kultúrából származik. A keresztény naptárt Konstantin császár készítette a Julianus naptár módosításával. Az európaiak az Újvilág felfedezése után figyeltek fel rá, hogy más időszámítások is vannak (például maja, kínai), hogy „sok különböző idő létezik egy időben” (Herder, Koselleck, 27.). Felvetődött egy egyetemes kalendárium szükségessége, amely átfog minden civilizációt. Ez a modern, az idő lineáris értelmezésén alapuló kalendárium. Ezen a lineáris idővonalon tudjuk az eseményeket egymáshoz képest előre vagy későbbre helyezni (Kr. előtt, után). A kalendárium eredete összefügg a földművelés kialakulásával, az pedig a csillagok állásával. Az ókori egyiptomi papoknak és a római papi testületnek volt egy saját, pontosabb titkos naptáruk. A felvilágosodás idején elítélték az időmeghatározás monopóliumát, úgy gondolták, ha megszüntetik, akkor a társadalom visszatér a természet és ész irányította rendhez. 1582-ben XIII. Gergely pápa új, pontosabb naptárt vezetett be, ugyanis a Juliánus-naptár eltért a Nap járásától. A protestáns országok, például Anglia, egy ideig nem fogadták el az új dátumokat, mondván, a pápa ne avatkozzék be a polgári időszámításba. A franciák ragaszkodtak a Gergely-naptárhoz – egészen a forradalom idejéig. Ez a kalendárium egymáshoz igazította a naptári időt (amely ciklikus) és a történelmi időt (amely lineáris).

A vallási kalendárium mellett léteztek almanachok. Egyik változata a királyok személyét dicsőítő *Almanach Royal*, a hatalmas falinaptár. Azt sugallta, hogy az idő alá van rendelve a monarcha világi hatalmának. Maréchal almanachjában a király helyébe a Nap lép, mint az idő szervezője. A másik forma a zseb-kalendárium, amely személyre szóló volt, s a nyomtatás révén sokakhoz eljutott. A dátumok mellett gyakorlati tanácsokat, pletykákat, történeteket közölt, és a politikai és vallási idő-diktátumtól való szabadulás érzését keltette.

1788. január 9-én Sylvain Maréchal naptárát (*Almanach des honnêtes gens*) a királyi cenzor összetépte és elégette. Istentelennek, gyalázkodónak minősítette, mivel a szentek és mártírok helyett materialista filozófus

sok (Helvetius, Toland), ateisták (Fréret, Spinoza), kurtizánok (Ninon de Lenclos), vallásalapítók (Mohamed, Jézus) szerepeltek benne. Ő maga azt írta, hogy nem társadalmi rangjuk, hanem erkölcsi példájuk miatt emelte be ezeket a személyeket a naptárba. Öt évvel később ez a naptár lett a Francia Köztársaság naptára. Maréchal az időszámításban hozott forradalmat. A történelmi fejlődést nem ismerte el. Az idő immár mindenkié, mondta, azoké is, akiket az egyház kizárt belőle. Maréchal almanachjával a régi helyett új kollektív emlékezetet kívánt teremteni. A világi idő bevezetésével lesújtott az arisztokráciára, az egyházra és a királyra. Előkészítette a történelmi idő tagadását.

Maréchal 1750-ben született, egy párizsi borkereskedő fia volt, jogot tanult, majd könyvtárosként dolgozott a Bibliotheque Mazarine-ben. Onnan egy Biblia-paródiájáért elbocsátották. Fiatalkora egybeesett az enciklopédisták virágkorával. Maga a Grub utcai írók között a felvilágosodás késői generációjához tartozott. Ateista volt, radikális forradalmat, vagyonfelosztást követelt. Írásaival a társadalmi egyenlőség elvét és a forradalom kultuszát szolgálta. Harcos radikális eszméit később az anarchisták és a kommunista mozgalmak éltették tovább. Pásztorénekeket, meséket, erkölcsi maximákat írt, vagyis mindenki számára érthető, konzervatív, régi műfajokkal dolgozott – de új rendszert követelt. Guillaume Wasse szalonjában és a Musée de Paris szabadkőműves társaságban a szabadgondolkodók hatása alá került, de a rituáléjukat nem fogadta el. Barátja volt Lucile Duplessis, bejáratos volt Mme Lépine szalonjába. Az irodalmi körökben kirekesztettnek érezte magát, ezért a tudósok közé menekült. Minden, amit előadott, az észről szólt. A cenzor fanatikusnak, bolondnak nyilvánította, négy hónapra börtönbe (Beaumarchais mellé) záratta, de ezzel csak növelte a kalendárium népszerűségét.

Maréchal kalendáriumában nincs utalás a konkrét történelmi kronológiára, egy népi, pásztor-almanach időbeosztása ez. A zsáner-műfajokkal múltat, kollektív emlékezetet teremtett egy új világ számára. Pásztorénekeiben a középosztály értékeit tükrözte. Verseiben a patriarchális családot ábrázolta, amely gondoskodik önmagáról, nincs szüksége egyházra és államra. Erkölcsös cselekedetnek tartotta a királygyilkosságot. Meséiben a zsarnok királyt lefejezik. Összekapcsolta a patriarchális katolikus családi értékeket (monogámia, házastársi hűség) a radikális ateizmussal. Maréchal már a forradalom előtt megrajzolt egy új politikai szereplőt, a burzsoáziát. A megvalósításhoz terrorra, vulkánkitörésre van szüksége – írta.

A felvilágosodás korában számos katasztrófa történt Európában: földrengések, pestisjárvány, vulkánkitörések. Korábban Isten haragjának tulajdonították ezeket, most ciklikusan előforduló természeti jelenségekre

következtettek. Úgy gondolták, a forradalmak is ciklikusan ismétlődnek. Maréchal a Vezúv 1779-es kitörése után azt írta, szükség volna egy ciklikus időmérésen alapuló új kalendáriumra. Meg kell állítani az időt, hogy osztályok és ideológiai család nélkül újrakezdődhessék.

A forradalmi kalendárium megalkotásakor gond volt, hogy mit tekintsenek a forradalom kezdeti időpontjának. A Bastille lerombolásának dátumát, vagy 1792. augusztus 10-ét, a király eltávolításának napját? Sanja Perovic részletesen leírja, melyik dátum miért nem felelt meg, mi volt a népi klubok szerepe, hogyan történt La Fayette feláldozása, és szeptember 2–6. között a börtönökben lévő több mint ezer arisztokrata meggyilkolása.

1792 decemberében Gilbert Romme megbízást kapott egy új naptár elkészítésére. A matematikus számára a forradalom igazi kezdete 1792. szeptember 22., az őszi napéjegyenlőség dátuma, egyben a monarchia eltörlésének napja volt. Nála 1793. az I. év, és tíz naponként van egy pihenőnap. Egy nap tíz órából áll, egy óra száz percig tart. A tíz másodperces időegység egyezik az ember pulzusának ritmusával, mondja. Romme naptárában az egyetlen ünnep július 14. volt. Úgy látta, a kalendárium reformjával kiterjesztik a súly- és hossz mértékek reformját az időre. Mindkét reform a racionalizálást szolgálja. Romme a hónapok egy részét elvont eszmei fogalmakkal nevezte el, például a nép, a testvériség stb hónapja, de március 21–április 19. például az „újjaszületés” hónapja volt. Romme ezzel oldotta a történelmi és a ciklikus idő közti feszültséget. Sokat átvett Maréchaltól. Szinte egyszerre adták ki Romme kalendáriumát, és nyomtattak ki kétezer példányt Maréchal Almanachjából.

Romme kalendáriumát Fabre D’Eglantine élesen bírálta. Ő maga is készített egy naptarat. Elhagyott mindent, ami a történelemre utalt volna, helyette képeket közölt. A történelmi események helyét nála Linné nyomán gyümölcsök, zöltségek foglalták el. A természeti időt hangsúlyozta, és tagadta a történelmi haladást.

A Konvent által végül elfogadott köztársasági naptár furcsa ellentmondást tükrözött: az ésen alapuló semleges, átlátható időt szimbolikus, költői nevekkal jelölték meg. A hónapok az időjárás jellemzőit idézték.*

*Vendémiaire, szüret hava, szept. 22–okt. 21.	Germinal, rügy hava, márc. 21–ápr. 19.
Brumaire, köd hava, okt. 22–nov. 20.	Floréal, virág hava, ápr. 20–máj. 19.
Frimaire, dér hava, nov. 21–dec. 20.	Prairail, rét hava, máj. 20–jún. 18.
Nivose, hó hava, dec. 21–jan. 19.	Messidor, aratás hava, jún. 19–júl. 18.
Pluviose, eső hava, jan. 20–febr. 18.	Thermidor, hőség hava, júl. 19–aug. 17.
Ventose, szél hava, febr. 19–márc. 20.	Fructidor, gyümölcsérés, aug. 18–szept. 16.
Kiegészítő napok: szept. 17–21. (Magyar Nagylexikon, Bp. 1999. VIII. 255.)	

Az év végén 5 ünnepnap volt. Fontos volt a vélemény ünnepe, amikor bárki elmondhatta, amit akart. Ez dalok, karikatúrák, gúnyiratok formájában történt. A naptárban még csak utalás sem volt az 1792. augusztus–szeptemberi eseményekre, holott ezek hoztak példátlan szakítást a múlt történelmével.

1793. október 16-án kivégezték Mária Antoinette-et. A király halála után ugyanis szimbolikus testével már ő, a dauphin anyja kötötte össze a nemzetet az örökkévalósággal, s hogy ez az összeköttetés megszűnjék, meg kellett halnia. Emellett konfliktusokat is okozhatott, ezért amíg le nem fejezték, addig be sem fejezték a forradalmat. A Köztársaság Színházában Maréchal drámájával, a *Le jugement dernier des rois*-val, óriási tapssal, hahotával ünnepelték, hogy minden európai uralkodót elsöpör egy tűhányó. A darabban például Nagy Katalinon nevetett a közönség, akin nem volt ruha, csak ékszer. A ruházattal Maria Antoinette-re utaltak. (Jacques Louis David rajzán a királyné végül egy egészen egyszerű ruhában ült a guillotine-hez vivő szekéren.) A *Le jugement*-et 20 ezer példányban nyomtatásban is terjesztették. Az ész uralmán túl szükség volt tehát valamiféle szimbolikus terrorra, borzongásra is. Azután jött a valódi terror, amely válasz volt a forradalom nem teljesített ígéretére, hogy a múlttal való szakítás elmaradt. Így a VIII. évre elhalványult Maréchal darabjának népszerűsége, már irrelevant, rossz ízlésűnek, őt magát pedig örülnék tartották. Ekkor már nagyobb hatása volt Mercier regényének. Az ő utópisztikus társadalmában a gonosztevők – az ész parancsára – önként vetik alá magukat a kivégzésnek.

A forradalmi kultúra csúcspontja a II. év Brumaire 20. volt, amikor a Notre Dame-ot az Ész Templomának nyilvánították. A szabadság szobrát megtestesítő színésznő meztelenre vetkőzött, azt jelezve, hogy az ész győzött a vallás fölött. Ez a nőalak foglalta el Szűz Mária helyét. Később ő jelenítette meg a francia nemzetet, ő lett Marianne.

Az új naptárban nem voltak ünnepek, ezek nélkül pedig üres az idő. Hat hónap alatt mintegy ötezer javaslat érkezett a Konventhez ünnepeket követelve. Voltak, akik sajátos módon ünnepeltek, papokat ültettek arccal hátrafelé szamarákra, a pápa képét és reverendákat égettek, földesúri jelképeket húztak disznókkal. Az ész megjelenítése sem sikerült igazán. Fiatal élő istennőkkel próbálkoztak, de ennek voltak veszélyei, ezért inkább koros asszonyokkal játszották el a szerepet. Az egyház elleni túlzott támadást látva még Maréchal is megállapította, hogy az ateizmus helyett jobb lenne a közömbösség.

Frimaire 16-án ateisták, hívők egyaránt megszavazták a szabad vallásgyakorlást, feltéve, ha azt nem nyilvánosan teszik. A küldöttek tehát vis-

szahozták a kétféle időt. Igaz, a vallásit a világi alá rendelték. 1794-re már halottak voltak az hébertisták, Cloutz, d'Eglantine, Chaumette és a dantonisták – a köztársasági kalendárium használatát azonban továbbra is erőltették. Robespierre azt hirdette, létezik túlvilági élet. Ezzel a kivégzésekre keresett mentséget. 1794-ben két hónap alatt legalább 1376 embert végeztek ki, köztük magát Robespierre-t is. Thermidor után eltűntek a forradalom szimbólumai, de a kalendárium érvényben maradt 1806-ig.

Időközben kiderült ugyanis, hogy a dekádok és a tíz naponta esedékes pihenőnapok bosszantják az embereket, ők továbbra is a megszokott ritmusban élik az életüket. Az ész túlságosan absztrakt fogalom volt számukra. Emellett az egyéneket egyre inkább az ébredező individualizmus motiválta. Egy pamflet azzal érvelt, hogy hétnapos beosztás szerint folyik a világ nagy részén a földművelés, az ipar és kereskedelem. A köztársasági kalendárium nem mutatta az ész fölényét, és nem a népek szólt. Közben maga a katolikus egyház is fellépett az egyetemes, polgári idő érdekében. A Direktórium közömbös maradt a kritikákkal szemben.

Maréchal legaktívabb évei az 1798–1803 közöttiek voltak. Ekkor közölte a legtöbb kritikai írását. Részt vett Babeuf mellett az „Egyenlők összeesküvésében”, megalapította a *Tribun du Peuple*-t, elutasította a tulajdonhoz való jogot, vagyonfelosztást követelt, Babeuffal együtt kiadta a *Manifeste des Égaux*-t. Az állam ekkor üldözni kezdte a Tribunt. 1797-ben kivégezték Babeuf-öt. Maréchal a *Manifestum*ban fellépett a cenzúrával és az újjáéledő abszolutizmussal szemben. Radikális kritikájával az újságírás új fejezete kezdődött. Maréchal önként vállalta a társadalmon kívül álló erkölcsi pozícióját. Teljes tabula rasat kívánt csinálni. Az idő egyenlőtlen megosztásával a szegényt megfosztják „a gondolkodás gyönyörűségétől”. Vissza kell térni a kis önfenntartó közösségekhez. Ezekben nincs szükség törvényekre. Viselkedési minták szerint élnek az emberek, és utánzás útján tanulnak. (Emlékeztet Campanella Napvárosára.). Önzetlenség és együttérzés uralkodik az emberek között – írja naív, utópisztikus elképzelésében. Maréchal kiadott egy listát az ateista szerzőkről. Volt, aki bosszankodott, hogy szerepel az ateisták között, volt, aki büszke volt rá. A kiadást folytató Lalande-ra maga Napóleon is megharagudott.

A radikális forradalmár Maréchal írásainak két gondolata még sokáig hatással volt a forradalmakra: az egyik, hogy kis közösségekben életben lehet tartani az egyetemes testvériség álmát, a másik pedig, hogy a jövő nagy forradalmában a vezető szerep az értelmiségé, az újságíróké lesz. Az államra veszélyes megállapítása volt, hogy a radikális mozgalmak nemcsak a vallástól szabadítják meg az embert, hanem a *világi* államtól is.

Maréchal kiemelkedő cselekedete volt a kultúra terén, hogy az exemplum hagyományt a múltba néző helyett átalakította jövőbe mutató műfajjá.

A köztársasági kalendáriummal kezdetben azt kívánták érzékeltetni, hogy a történelmi események ismétlődnek, tehát állandóan folyamatos jelenben él az ember. Ahogy azonban egymást követték az események, rájöttek, hogy mindegyik más, mint az előző, tehát lehetetlen besorolni őket a ciklikus időbe. Ezért új történelmi diskurzus kezdődött. A korábbi emocionális, lírikus megközelítés (Maréchal) helyébe most mindinkább értelmező, narratív elbeszélés (Volney) lépett. „Lírikus megközelítéssel a múlt olyan volt, mintha... még nyitva állna bármilyen lehetséges jövő irányában,... a történelmi elbeszélés... viszont a múltat realitásként kezelte.” (222.) A forradalom lírikus megközelítésére példa volt Maréchal *Voyages de Pythagoras* című munkája. Ebben Pythagoras képzeletbeli utazásai apropóján önelátó, kis közösségekből álló emberi társadalom vízióját rajzolta meg. Ezután megírt egy anti-narratívát, egy világtörténelmet sírfelirat-stílusban *Histoire universelle en style lapidaire* címmel. Célja a rövidség és világosság, mint az epitáfiumoké. Egy-egy meghökkentő képpel az emberi természet egyetemesen érvényes portréját akarta megrajzolni. A *Histoire de la Russie* című munkájában Nagy Katalinról megírta, hogyan manipulálta a közvéleményt hatalmának megszilárdítása érdekében. Közérthető nyelven írt, és széles freskót festett a társadalom rétegeiről.

Brumaire 18-án, azaz 1799. november 9-én Napóleon egyszerre véget vetett a direktóriumnak, s helyébe konzulátusi rendszert állított. A kalendáriumot viszont megtartották, de az ünnepekből csak július 14-ét és Vendémiaire 1-jét hagyták meg. Ez a naptár absztrakt és közömbös időt mutatott, így már létrejöhetett a kibékülés az állam és a katolikus egyház között. A Konkordátumot 1801. július 15-én kötötték meg. Négy vallási ünnep maradt meg, elválasztották a világi és lelki hatóságokat, és az állam hatalmat kapott a vallási ünnepek fölött. eltörölték a decade-ot, visszaállították a vasárnapi pihenőnapot, de nem tették kötelezővé. A Konkordátum kettős időről szólt: az állami, közösségi és a vallási, egyéni időről. A naptári idő sem egyiket, sem másikat, hanem absztrakt időt mutatott. Az időegységek örökös ismétlődése jellemezte. A történelmi eseményeket már nem akarták a természet ciklikus rendjébe besorolni többé. Visszatértek a Gergely-naptárhoz, de kihagyták belőle mind a kozmológiai, mind a vallási vonásokat, vagyis polgári kalendáriumot készítettek. A forradalmi kalendárium hónapneveit megtartották, és Napóleont Brumaire 18. évfordulóján koronázták meg.

A forradalmi kalendárium összesen 12 év, két hónap és 17 napig volt érvényben. Napóleon megkoronázása után, 1802-ben visszaállították a va-

sárnapot, majd a XIII. évben, Fructidor 22-én (1805. szeptember 8-án) a szenátus megszavazta a köztársasági kalendárium eltörlését. Ez 1806. január 1-jén történt meg. A természet egyetemesen érvényes ideje helyett visszatértek a kereskedelem és ipar európai idejéhez. Az ész filozófiai korszaka gyakorlatiassá vált. A Gergely-naptárhoz visszatérés azt jelentette, hogy az ugyanazon időben történt különböző eseményeket egyidejűleg, szinkronban ábrázolták. A köztársasági kalendárium, megszűnése után is sokáig hatott még: vasárnap sokan dolgoztak, s nyitva voltak az üzletek. Érdekes, hogy sem a naptár bevezetése, sem annak eltörlése nem okozott a társadalomban semmiféle ellenállást.

A köztársasági kalendárium története tulajdonképpen nem ért véget. Újra és újra megjelent például Comte-nál, vagy a kommün idején, és a szovjet időszámításban. Még a franciák is használták a „Kr. e. és Kr. u.” időmeghatározáshoz hasonlóan (lásd nálunk a rendszerváltozás előtt, után). Felfedezhetjük benne a két idővonalat, az események hagyományos kronológiai elbeszélését és a képzeletbeli időt, amelyben az akkori szereplők az eseményeket megélték. Françoise Brunel kétféle történetírói elemzést különböztet meg: a „liberális” szemlélet szerint a forradalom egygyé vált a határtalan terrorral, a „szocialista” szerint pedig nem oldotta meg a szociális gondokat. Az előző narratíva az események lineáris kronológiájára figyel, és nem törődik azok „jövőbeli” hatásával, a második ellenben a forradalom elképzelhető jövőjével foglalkozik anélkül, hogy figyelembe venné a véletlen és előre nem látható események lineáris sorát, amelyek pedig módosíthatják a forradalom meghirdetett céljait. Ez a jelenség minden történetírásra jellemző: a mi modern kronologikus történetírásunk mulasztása is az, hogy nem magyarázza meg, miért egyik jövőendő esemény következett be, miért nem a másik.

Maréchal karrierje a kalendáriuméhoz hasonlóan ért véget. Nem teljesedett be a forradalom, és Maréchal irodalmi munkáiról sem vettek már tudomást. A forradalom többé nem az idő kategóriájában játszódtott, pedig korábban éppen az időben jelentett új kezdetet. Miután kiszorult mind az irodalmi életből, mind a politikából, Maréchal visszavonult vidéki birtokára, családjá körében írással foglalkozott, ebből élt. A bukolikus környezetben álmodozó regényíró lett, a nők számára írt, azt hirdette, a család a politika valódi alanya. Színházi munkásságával előkészítette a modern teátrumot. Gazdag könyvtárában 90 könyv a forradalomról szólt. Maréchal hivatásos értelmiségiként az újságírásból és más írásából kényelmes életet teremtett magának és családjának.

A munka nagyon alapos, a szerző sok oldalról járja körül általában a naptár, különösen pedig a francia forradalmi naptár témáját. Főként filo-

zófiai háttérrel nyújt az idő különféle értelmezéséhez. A forradalmi naptár készítői arra kerestek választ, szinkronba hozható-e a természeti idő és a történelmi idő. A Gergely-naptár bizonyos fókig összhangba hozta a kétféle időt: az évszakok és a nappalok-éjszakák váltakozásán alapul, de egy-egy nevezetes történelmi esemény, például Krisztus születése, (más vallásoknál más vallásalapítók) fellépésének dátuma ma is meghatározza a naptárakat. A kalendárium készítőinek tévedése volt, hogy a francia történelmi események hatását ki akarták terjeszteni az egész világra, holott csak a természet jelenségeinek lehet ilyen széles körű hatása.

Sanja Perovic kissé túlságosan bonyolult filozófiai háttérrel teremt a kalendáriumhoz, és gyakran ismétli mondanivalóját. Fontos azonban, hogy gondolkodásra, olykor ellentmondásra készíti az olvasót. Közben pedig sokat megtudunk tőle a XVIII. századi emberek gondolkodásáról, életéről, s arról, hogyan éltek át a francia forradalmat.

17 oldalnyi bibliográfia, valamint név- és tárgymutató zárja a kötetet.

Sanja Perovic: *The Calendar in Revolutionary France – Perceptions of Time in Literature, Culture, Politics.* (Kalendárium a forradalmi Franciaországban – Az idő érzékelése az irodalomban, kultúrában és politikában) Cambridge University Press, New York, 2012. 276 .

Fodor Mihályné

A tőke német szemmel

Ulrike Herrmann „A tőke győzelme” című könyve elsősorban a hivatalos és megszokott szakmai álláspontoktól nagyban eltérő, a laikusokat is megcélzó, a gazdaságtörténetbe bevezető műként értékelhető. A történész,¹ aki Berlinben szakújságíróként tevékenykedik, röviden felvázolja a kapitalizmus létrejöttét és fejlődésének körülményeit. Közben a ma elterjedt neoliberalis gazdasági főáramlatok ellen érvel, miközben világosan kifejti a tőke és a pénz közötti jelentős különbséget, leszögezve, hogy az ősrégi „piacgazdaság” már régen nem hasonlít ahhoz, ami az 1760-as évek Angliájában keletkezett. Olyan kérdésekre keres választ, hogy mi a pénz, meg a piacgazdaság, és mióta létezik globalizáció?

Herrmann német rendszerességgel és pontossággal, valósággal darabokra szedi a gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos aktuális mítoszokat és előítéleteket. Nem nélkülözi Marx és társainak felismeréseit sem a neoliberalizmus és a keynesianizmus viszonyának megmagyarázásában. Tág történeti kitekintés ez, amely felöleli Mezopotámiát, Kínát, Arisztotelészt és a származékos értékpapírok (derivatív javak) kereskedelmén keresztül máris Londonba és New Yorkba kalauzolja az olvasót. Habár az EU folyamatosan szabályozni próbálja a származékos értékpapírok tőzsdén kívüli kereskedelmét, ez ma továbbra is virágzó üzletnek számít az illető spekuláns körökben, akárcsak a nemkívánatos Lehman-csőd előtt.

A megtevesztő cím ellenére a műben felsorakoztatott tényállások és érvek mégsem értelmezhetőek a kapitalizmus mély kritikájaként. Herrmann szemléletes történelmi példák segítségével akarja megmagyarázni az olvasónak, hogyan jött létre az elemzett gazdasági struktúra, ugyanakkor a kapitalizmus ideológiai hátterére is rámutat. Azt keresi az alapokból ki-

¹ Ulrike Herrmann 1964-ben született Hamburgban és banktisztviselői szakképzése után a Henri Nannen Újságírói Iskolát is befejezi. Ezek után a Berlini Szabadgyetemen tanul tovább: gazdaságtörténetet és filozófiát hallgat. 2000 óta a berlieni Taz gazdasági rovatának szerkesztője. A Taz-nál parlamenti tudósító is volt és néhány éven keresztül az olvasói véleményekre is ő válaszolt. Hermann mind a mai napig tagja a berlieni Taz szerkesztői-kiadói szövetkezetnek.

indulva, hogy miként működik, illetve milyen beható következményekkel járt a gazdasági fejlődés és a legutóbbi válságok ciklikussága a mai európai emberekre, hiszen 2000 óta már három súlyos pénzügyi krízis is megrázta Európát. Átfogóan főleg azokat a gazdaságtörténeti feltételeket és szociális átalakulásokat mutatja be, amelyek a különféle pénzügyi és gazdasági válságokkal kapcsolatosak. A szerző munkájának egyszerű nyelvezete és publicisztikus fejtegető jellege, valamint a történelmi hátterek bemutatása miatt az avatatlan olvasó számára is hamar nyilvánvalóvá válik, hogyan keletkezik a haszon, vagy a kapitalizmus függvényében hogy alakul ki a jóléti állam. Olyan középosztálybeli kényszerképzetekkel szembesülhetünk itt, mint például az egyre növekvő társadalmi különbségek, ami a géprombolókhoz hasonló alaphozzáállással buzdít a tőke, és annak megtestesülése, a pénz ellen.

„A kapitalizmus fogalmának megvan az az előnye, hogy pontosan leírja azt, ami a mai gazdasági rendszert is jellemzi: magában foglalja a tőke azon célú bevetését, hogy ezek után még több tőke legyen birtokolható, és a nyereség megvalósítható. Ez olyan folyamat, amely exponenciális növekedést idéz elő.”² Herrmann „lehetetlennek” tartja az exponenciális növekedés lehetőségét, és úgy gondolja, hogy nem létezik tényleges minőségi növekedés, mert a kapitalizmus alapvetően a mennyiségi növekedésre épül. Annak ellenére, hogy ma egyre kevesebb energiát használnak fel egy bizonyos termékmennyiség előállításakor, összességében az emberek több energiát fogyasztanak, és több károsanyag-kibocsátással szennyezik a környezetet és a légkört, mint például a múlt században. Persze a szerző tévedhet is, amikor azt vizionálja, hogy a gazdasági növekedésnek és így a jelenlegi kapitalizmusnak is „elkerülhetetlen” a vége. Ismételten (9., 10., 18., 20., 131.). az „exponenciális növekedés” lehetetlenségét nyomatékosítja. Ha egy adott mennyiség bizonyos idő után valamennyi százalékkal növekszik, akkor exponenciális folyamatról van szó. Herrmann megkérdezi, hogy mi alapján méri azt a nagyságot, ami növekszik? Az a növekedés, amit manapság mérnek, a bruttó nemzeti össztermék éves pozitív jellegű változása, és ezáltal a mért változók is belefolyanak ebbe a számításba. Viszont egy nemzeti gazdaságban sok más dolog is történhet, ami megmutatkozik a növekedési adatokban. Ugyanakkor a földi nyersanyagforrások végesek, vagyis a levegőt és a talajt nem lehet határtalanul szennyezni anélkül, hogy

2 A szerző így határozza meg a kapitalizmust: „Der Begriff Kapitalismus hat den Vorteil, dass er präzise beschreibt, was die heutige Wirtschaftsform auszeichnet: Es geht um den Einsatz von Kapital mit dem Ziel, hinterher noch mehr Kapital zu besitzen, also einen Gewinn zu erzielen. Es handelt sich um einen Prozess, der exponentielles Wachstum erzeugt.“ Ulrike Herrmann 2013: 9.

az emberiség megsemmisítené saját magát. De a környezeti szennyezésnek és az erőforrások felhasználásának feltétlenül a növekedés korlátainak kell lenniük? Miért ne tudna az ipar olyan megoldásokat keresni vagy úgy óvni az erőforrásokat, hogy a természet közben regenerálódhasson? Miért ne jöhetnének létre a kapitalizmus hajtóereje által olyan értékek is, amelyek elősegíthetnék az általános jólétet anélkül, hogy az emberiség a saját jövőjét kockáztatná? Gazdasági, társadalmi és ökológiai vonalon vannak olyan lehetőségek, melyek által a minőségi növekedést pozitívan lehetne befolyásolni. Így többet kellene foglalkozni a fiatalok hatékonyabb oktatásával, a bevándorlók jobb beilleszkedésével és az idősök gondozásával. Ide tartozik a megújuló energiaforrásokban rejlő lehetőségek kiaknázása, mint ahogyan a környezetbarátabb mezőgazdaság kiépítése is, vagy a jelenlegi mobilitási eszközök lecserélése környezetvédelmi szempontból jobb technológiákra. Miért ne lehetne technikai fejlődés anélkül, hogy a kapitalizmusnak „vége” lenne? Mindez lehetetlen az állam szerepvállalása nélkül, vagyis a politika olyan hatalmi eszköz, amelynek képviselnie kell a társadalom akarátát. Így egy átalakult kapitalizmusban is lehetségesnek kellene lennie, hogy megfelelő körülmények között a rendszer hosszú távon is hozzájárulhasson egy jobb irányú gazdasági növekedéshez.

Ki fog alakulni tehát egy új rendszer, azonban hogy ez pontosan milyen lesz, ma még felismerhetetlen. Ez is ugyanolyan meglepő lesz a kortársak számára, mint amilyen a kapitalizmus volt akkor, amikor kialakult Északnyugat-Angliában az 1760-as években. Hermann négyféle gazdasági válsága mogyoróhéjban: 1) A német 2010-es agenda miatt „verseny-válság” is megindult, amelynek következtében deflációs spirál keletkezett (22.). 2) A válságban lévő országok felhalmozott adósságai „a hitel-buborékok” miatt jöttek létre, vagyis a különféle tőzsdei-pénzügyi spekulációk szabályozatlansága miatt (217.). 3) A valutaövezet helytelenül van megalkotva, mert hiányzik „az árfolyam kockázat nevű fék” (220.). 4) Az euró-övezet politikusai által kiváltott „válságkezelői krízis” igencsak súlyos következményekkel járt, mert a trojka itt ismét összekeverte a közgazdaságtant az üzemgazdasággal: az elfogadott megszorító intézkedések még sehol sem jelentettek megoldást a gazdaságban tevékenyen résztvevő szereplők alapvető termelési, befektetési és fejlesztési problémáira. Éppen ellenkezőleg, mivel a kereslet nagyban hiányzott, ez tovább mélyítette a gazdasági és társadalmi válságot, ami veszélyt jelent magára a demokráciára is, mert az emberek nem tűrik sokáig a bizonytalan állapotokat (226.).

Herrmann válságokkal kapcsolatos megfigyeléseit és állításait így lehetne összefoglalni: a pénz azóta létezik, amióta az emberiség feladta a ván-

dorló vagy félnomád életmódot és véglegesen letelepedett. Azonban a pénz nem jön létre csak úgy a semmiből (a szerző szemléltető példája itt a folyószámlahitel). Sőt, a pénz önmagában nem eredményez növekedést és nem egyenlő a gazdagsággal sem. „A pénzt nem lehet megenni” és a tőke az, ami igazán fellendíti a gazdaságot. Amennyiben a bérek nem emelkednek, akkor rövidesen válság következik, vagyis minden tévhit ellenére a magas vagy arányosan növekvő fizetés a kapitalizmus mozgatórugója. Jó lehet az, ha a cégek néha arányosan takarékoskodnak, de az nem jó, ha a válság idején az állam is spórol, mert ez károsan hat a gazdaságra. Állam nélkül nemcsak kapitalizmus nincs, de szabad piacgazdaság sem létezik. A globalizáció nem ördögös és új jelenség. *Albrecht Müller* globalizációval kapcsolatos 2004-es tézise szerint a globalizáció jelensége azért vonult be viszonylag újként a köztudatba, mert a múlt században a kereskedelmi áramlások világszintű összekapcsolódásának folyamata, és a globális árverseny a világháborúk miatt többszörösen is megszakadt. Nyilvánvaló tehát, hogy a globalizációt negatív jellel építették be a neoliberális érvrendszerbe azért, hogy liberalizálhassák a pénzügyi piacokat, csökkentsék a vállalatok adóit és alacsonyan tarthassák a béreket. „De ezek nem megszorítások voltak, hanem politikai döntések,” melyeket 1980-tól alkalmaztak először abban a reményében, hogy majd közben szükség szerint többszörösen javítani fogják (104.).

A baloldali gondolkodók félreértése nagyrészt abból adódik, hogy a pénznek túl nagy szerepet tulajdonítanak, ugyanakkor túlbecsülik a kamatlábak és a növekedés kapcsán feltételezett ok-okozati viszonyt.

A piacgazdaságot nem kell összetéveszteni a kapitalizmussal, ami már a kezdetektől globálisan hatott. A szegények és gazdagok közötti túl nagy vagyonskülönbség a gazdaság stagnálásához vezethet. A kapitalizmusnak éppen úgy szüksége van a tömeges fogyasztásra, mint a mennyiségi növekedésre is. Mindezekből a tézisekből a szerző nagyon egyedi nézőpontot fejleszt ki: kezdve a felismeréssel, hogy egy véges világban nem lehet végtelen növekedés, ugyanakkor egy akart defláció (mint Japánban) következményeitől is óvva int. Herrmann meg van győződve arról, hogy az eljáró politikusok és a fontosabb gazdasági szereplők nem értik magát a rendszert, aminek aktív alakítói. Ezt persze nehéz így elfogadni, de a szerző alapkihívása figyelemre méltó, mert megkérdézi, hogy kinek is van igaza? Ilyen módon konstruktív vitákat generálhat.

A négy különböző euró-válság olyannyira átláthatatlan, hogy a németek többsége úgy gondolja, a bajba jutott tagországok megmentése gazdaságilag megvalósíthatatlan. Valójában azonban nagyon is kézenfekvő lenne egy

megoldás. Európa gazdag és kiemelkedő teljesítményekre képes, és nincsenek különösebb gazdasági gondjai. A fennálló bonyodalmak főként abból következnek, hogy az euró-zónát nagyon rosszul irányítják Brüsszelből. Pedig csak egyetlen főbb pénzkiadása lenne az Uniónak, ha végre hajlandó lenne összeállítani egy gazdasági ösztönző csomagot a déli országoknak, mert Spanyolország, Portugália és Görögország segítségre szorulnak már csak az ottani nagy szegénység, azaz a munkanélküliség miatt is. Az EU nyugodtan megengedhetné magának az ilyenféle támogatásokat, és az ilyen típusú intézkedések az egész euró-övezetnek igencsak jót tennének. Amennyiben az euró megszűnne, a németek nemcsak a fő okozói lennének ennek a nemkívánatos folyamatnak, hanem ők maradnának a legnagyobb vesztesei is, hiszen az esetlegesen bevezetett új „D-Mark” gyorsan felértékelődne, azaz így a külföldi vagyon hamar megsemmisülne, és ezzel a kivitelre szakosodott német ipar súlyosan és hosszú távra megsérülne (230.).

Herrmann valódi javaslatokat is tesz a jövőre nézve, amelyeket öt pontban lehet bemutatni. „Először: az állam ne várja, hogy a cégek fektessenek be, hanem maga végezzen befektetéseket. Másodszor: ezeknek az értelmes projekteknek az anyagi fedezése érdekében az állam nyugodtan bevezethetné a vagyonadót. A gazdagok fölösleges megtakarításai meg lennének kicsit csapolva, ráadásul ez még igazságos is lenne... Harmadszor: a német gazdaság alig vagy egyáltalán nem nő addig, amíg a reálbérek stagnálnak. Ez megint teljesen logikus. A növekedés azt jelenti, hogy még több árut állítanak elő. De ki fogja ezeket a további termékeket megvenni, ha nem emelkednek a fizetések? Negyedszer: mivel amúgy is túl sokat takarékoskodunk, rendkívül kellemetlen, ha még az állam is takarékosásra kényszeríti polgárait azzal, hogy a magánnyugdíj-biztosítást erőlteti. A Riester-nyugdíj valószínűsítő vagyonmegsemmisítő gép. Ötödször: amennyiben a pénzügyi buborék nem robban fel, meg kell akadályozni, hogy ez továbbra is felfúvódjon. Egy pénzügyi tranzakciós adó segíthetne ebben...” (237.).

Ezen túlmenően, a bankok és árnyékbankok egyéni tőkéjének jelentősen növekednie kellene ahhoz, hogy a saját veszteségeiket egymaguk viselhesék: a bankokból nyugodtan lehetnének újra takarékpénztárak A nemzetközi bankügyletek (hitelezés) és a különféle spekulációs tranzakciók (adóparadicsomok) továbbra is termelik a könyvelői nyereségek hatalmas halmazait. Ezek azonban a reálgazdaságra nézve nem produktívak. Amennyiben nem sikerül a papíron létező nyereségeket időben lefedni, akkor a következő válság sokkal súlyosabb következményekkel jár majd, mint az eddigiek. A szolgáltatásokba és a termelésbe folyó beruházások által nem lehet akkora forgalmat elérni, mint a tőzsdéken vagy a hitelezésnél végbemenő csillagá-

szati nyereségek, annak ellenére, hogy az alapvető befektetések, a nagyobb jólét és a biztonság valós mozgatórugóiként is felfoghatóak. Hasonlóképpen rendszerkritikusok, politikusok és nem egy neoliberais közgazdász mégis azt hiszi, hogy a befektetési piacokon zajló folyamatok kulcsfontosságúak. A piacgazdaság és a kapitalizmus tehát nincsenek különösképpen jó hatással az olyan termékekre, mint az élelmiszerek, az ingatlanok, a környezet vagy az egészségügy.

Herrmann művével bebizonyítja az olvasónak, hogy a szakújságírói tehetség valamint a tudományos kutatás párhuzamos összevetéséből kiváló szellemi teljesítmény születhet. Következtetésként levonható, hogy a társadalmi hiányosságok kapcsán nem a pénznek van meghatározó szerepe a válsághelyzetekben, hanem inkább az ideológiai irányultság és a szellemi beállítottság számítanak lényeges tényezőknak.

De miért van ez így? Azért, mert a döntéshozók ezek alapján osztják szét az anyagi javakat a volt, a jelenlegi, vagy a potenciális választóik között. Herrmann egyszerűsítő stílusának azonban az az egyik hátránya, hogy a szerző néha egyértelmű állásfoglalásra törekszik bizonyos tények, körülmények kapcsán, ugyanakkor túlságosan óvatos a szakszerű véleménynyilvánításokkal szemben, és ilyenkor felvállalja azt a kockázatot, hogy az érv nem mindig teljes és meggyőző. Néha pontosan ezek a sajátos rálátások segítenek az olvasónak abban, hogy megértsen bizonyos összefüggő politikai, gazdasági és történelmi körülményeket vagy az ezzel kapcsolatos elméleteket. Így Herrmann euró-válság magyarázatai nagyon is elfogadhatóak, azonban nem szabad elfelejteni, hogy néhol a történész túlságosan is sajátos véleménykifejtéséről van szó. Herrmann enyhén túloz például akkor, amikor Ronald Reagan politikáját, a gazdagok „keynesianizmusaként” értékeli vagy olyan kihívó, de tézisértékű megjegyzéseket tesz, hogy a Schröder-féle politika (Agenda-Politik) szintén hozzájárult a jelenlegi pénzügyi válság kibontakozásához. Az 1636-os hollandiai tulipánválságot részletesebben is be lehetett volna mutatni, hiszen ez által jobban szemléltethető lett volna az euró-krisis. Ugyanígy körülírni a pénzteremtési folyamatot a költségvetési főösszeg meghosszabbításával a bankoknál az aktív számláról a passzív számlára való könyveléssel, nem rossz ötlet, de így nem teljes, mert Herrmann kihagyja a nettósítással kapcsolatos fontos részleteket.

A könyv magán viseli a szerző történelem iránti szenvedélyét, s azt, hogy hatékonyan él az eredeti források szabad értelmezésének lehetőségeivel. Főként az egy- vagy félmondatosra sikerült megállapításai tartalmaznak tényszerűtlen vagy logikailag pontatlan részeket. Herrmann többnyire borúlátó hangnemben ír a közvetlen jövőről, ami nem meglepő, hiszen a könyv a

gazdasági növekedés határaival kapcsolatos kihívások boncolgatásával végződik. Azt gondolja, hogy maguk a szakemberek sem tudják igazán, hogy melyik a legjobban járható út, amely tényleg kivezethetné Európát jelenlegi súlyos válsághelyzetéből. Az olvasó számtalan kiegészítő magyarázatot és komoly referenciát talál a könyv végén. Mindezekből egyértelművé válik, hogy a történész a bemutatott folyamatok megértetésére törekszik, és nem az ideológiák vagy a különféle divatos tudományos irányvonalak követésében érdekelt. Érvelése azért is meggyőző és tanulságos, mert a tényleges magyarázatokon meg rálátásokon kívül rugalmas történelmi példákat is használ. Ez viszont egyáltalán nem jellemző a német makro-közgazdaságtannal foglalkozó szakemberek köreiben.

Ulrike Herrmann: Der Sieg des Kapitals. Wie der Reichtum in die Welt kam: Die Geschichte von Wachstum, Geld und Krisen (A tőke győzelme. Ahogyan a gazdagság a világba jött: a növekedés, a pénz és a válságok története). Westend Verlag, Frankfurt a. M., 2013. 288.

Eperjesi Zoltán

JELENKOR

1904. Lázadás Kasztília- és Leónban

A szerző, *Jesús Ángel Redondo Cardenoso* a Valladolidi Egyetem történelem szakán végzett 2005-ben, doktori disszertációját ugyanott, 2010-ben védte meg. A mű szerzőjének korábbi írásai elsősorban szintén a XX. század eleji Kasztília és León társadalmi mozgalmairól szólnak.¹ A kötet egyik célja – s ez jóval túlmutat az 1903–1904-es események bemutatásán – annak a „toposznak” a megdöntése, amely szerint Kasztília beletörődő, engedelmes vidék. A szerző fel akarja számolni azt a „legendát”, mely szerint a *Comunerosok* (1520–21) óta a Spanyolország belsejében elterülő nagy, alapvetően mezőgazdasági jellegű Kasztília és León térsége a nyugalom és a beletörődés földje. A műben a lázadás (ha nem is feltétlenül kimondva) bizonyos értelemben pozitív értéktartalommal bír. A szerző szemléletéről Pedro Carasa – a mű prologusának szerzője, a Valladolidi Egyetem professzora – megállapítja, hogy e kötet „megváltoztatja a kasztíliai parasztság társadalomtörténetének perspektíváját, és úgy szemléli a lázadást, mint hétköznapi magatartást”.²

Az 1903–1904-es zavargássorozat alapvetően lokális jelentőségű eseménynek tűnik. Mégis legalább négy okból úgy gondolom, hogy érdemes a bemutatásra. Egyrészt azért, mert Magyarországon még nem, vagy csak alig ismert ez a téma, másrészt a spanyol politikatörténethez is (a szocializmus jelenléte témakörében) érdekes adalékokkal szolgál (noha a szerző nem

1 Ma Kasztília- és León Spanyolország egyik autonóm közössége. E régió a könyvben szereplő események idejében hivatalosan Ó-Kasztília néven szerepelt, amint arra Harsányi Iván felhívta a figyelmemet. A recenzió megírásához fontos szakmai segítségét köszönöm J. Nagy Lászlónak és Harsányi Ivánnak. Szintén itt kell megemlítenem azt is, hogy az interneten alig találtam adatot a szerzőről, ezért e-mailben megkerestem a kiadót, amely azonban nem reagált levelemre. Végül a szerzővel a Facebook közösségi portálon léptem kapcsolatba, ahol is Jesús Ángel Redondo elküldte szakmai önéletrajzát. A spanyol *Dialnet* katalógus a szerző nevére keresve az alábbi cikkeket tartalmazza. Lásd (2013. december 20): <http://dialnet.unirioja.es/servlet/busquedadoc?t=Jes%C3%BAAs+%C3%81ngel+Redondo+Cardenoso&db=1&td=todo>

2 Jesús Ángel Redondo Cardenoso: *1904. Rebelión en Castilla y León*. Universidad de Valladolid Secretario de Publicaciones e Intercambio Editorial, Valladolid, 2013. 12.

erre, hanem az egyes megmozdulások leíró jellegű bemutatására helyezi a hangsúlyt). Mindemellett Redondo rávilágít a nők szerepének fontosságára e megmozdulásokban. Egyszerűen nem lehet túlbecsülni a nők 1903–1904 forgatagában játszott szerepét, így a téma *gender studies* szempontból is nagyon érdekes. Végül pedig e kötet az Európa félperifériáin elterülő országok közötti politikatörténeti, társadalomtörténeti komparatív elemzésekhez adhat ötleteket, s szolgálhat fontos információkkal. Recenziómban megkísérlem bemutatni Redondo művét, kiemelt példák segítségével ismertetni főbb jellegzetességeit, külön figyelmet szentelve a szocializmussal összefüggésben felmerülő kérdéseknek.

Redondo könyvében elsősorban a korabeli helyi sajtót, valamint ávilai, burgosi, leóni, madridi, palenciai, segoviai, soriai, valladolidi és zamorai levéltárak fondjait használta elsődleges forrásként. A helyi lapokat az országos *El Socialista*, a PSOE (Partido Socialista Obrero Español – Spanyol Szocialista Munkáspárt) lapja egészíti ki, mely a téma jellegéből adódóan indokolt. Ám úgy vélem, az egyoldalúság veszélyét is magában rejtheti, mivel a másik felhasznált országos közlöny, a *Boletín del Instituto de Reformas Sociales* című kiadvány első száma – mutat rá a szerző – csak 1904 őszén jelent meg. Mindenesetre a kötet bőséges forrásbázisa ennek ellenére beszédes.

A prológust a szerző bevezetője, majd kilenc fejezet követi. A könyv végén epilógus, bibliográfia és egy nagyon hasznos melléklet kap helyet, melyben táblázatszerűen is megtaláljuk az 1903-1904-es zavargásokat időpont, helység, provincia, „akció” és kiváltó ok szerint csoportosítva. A kötetet a helységnevek mutatója zárja. A lábjegyzetelt, több térképet tartalmazó, és külsőre is ízléses könyv igen jól szerkesztett. A cím azonban pontatlan: nem 1904-ről, hanem 1903–1904-ről szól a mű. A címben szereplő „rebelión” (lázadás, felkelés, zendülés, rebellió) szó szintén megtévesztő lehet. Meglátásom szerint – anélkül, hogy terminológiai kérdésekbe bocsátkoznék, ami talán indokolt lenne, hiszen a „rebelión” a hétköznapi értelemben vett lázadásnál összetettebb tudományos terminus technikusként jelenik meg – elsősorban többé-kevésbé összefüggő zavargásokról, tüntetésekről, feszült társadalmi légkorról, semmint egyvalamely hétköznapi értelemben vett „lázádról” szól a kötet. Meg kell említeni azt is, hogy mivel Redondo alig tér ki Spanyolország más régióira, a nem hispanista kutató számára Kasztília és León története – egyszerűen fogalmazva – kissé „lóg a levegőben”. Ez azonban nem negatív ítélet, hiszen a szerző nem Spanyolország akkori történetének bemutatására vállalkozott.

A kötet első rövid fejezetében („*A Kasztília- és León-i tiltakozás előzményei a XIX. században*”) az 1903–1904-es zavargások előzményeiről, vagy legalábbis kronológiailag ezeket megelőző felkelésekről, zavargásokról ír a szerző. Ezt követi „*A kollektív népi akció*” címet viselő fejezet, melyben Redondo a társadalmi tiltakozás formáit elemzi, elsősorban Charles Tilly nyomán. Itt a szerző Carlos Gil Andrés álláspontját elfogadva, éles szemmel rámutat, hogy a lázadás (motín) és a sztrájk – mint két különböző tiltakozási forma – Hispániában egyszerre voltak jelen a XX. század első harmadában.

A népi lázadásról (motín popular) szóló alfejezetben a szerző megjegyzi, hogy alapvetően XIX. századi, de továbbélő jelenséggel van dolgunk, amelyet a legtöbb esetben megélhetési válság váltott ki. A célt illetően a népi felkelések nem voltak túl ambíciózusak: befolyásolni akarták a helyi politika alakulását, illetve megoldást követeltek a legsürgetőbb problémákra (például a kenyérhiányra). A munkaügyi sztrájk (huelga laboral) ellenben a munkásmozgalomhoz kötődve jelent meg a XIX. század második felében, s fokozatosan nyerte el jelentőségét. A népi felkelésekkel szemben a sztrájk elsősorban nem a hatóságok, hanem a tulajdonosok ellen irányult – mutat rá a szerző.

Kasztília és Leónban a napszámosok, valamint feleségeik és gyerekeik játszották a főszerepet a megmozdulásokban. Az események általános karakterjegye, hogy némi túlzással élve 1903-1904-ben a nők vitték a stafétabotot. Gyakorlatilag mindenben, amiről alább szó lesz, kulcsszerepet játszottak.

A harmadik fejezetben („*A Kasztília- és León-i vidék első sztrájkjai: 1903 nyara*”), munkabeszüntetések soráról olvashatunk. Egyebek mellett arról, hogy egyre több szocialista agitátor jelent meg a vidéken. Mezőgazdasági munkásegyletek (sociedades obreras agrícolas) tűntek fel Kasztília és Leónban. Bár a szocialista hatás tagadhatatlan volt a területen, a szocialisták tulajdonképpen önmaguk helyzetét nehezítették meg azzal, hogy a vidékre nem figyeltek eléggé; hiszen a doktrínájuknak megfelelően úgy vélték, a jövő az ipari munkásságé.

A negyedik fejezet az 1903-as helyhatósági választásokkal foglalkozik. A fejezet címe kifejezi a lényegét: „*A Restauráció választási rendszerének törése: az 1903. november 8-i helyhatósági választások.*” Fontos megjegyezni, hogy az Antonio Cánovas del Castillo konzervatív politikus nevéhez köthető 1876-os kompromisszum a nagy pártok között a századfordulóra megingott.³ Az 1898-as katasztrófa (Kuba, Puerto Rico és a

3 E kérdéskörhöz lásd: Harsányi Iván: *A félperifériáról a centrum felé. Spanyolország és Portugália a „hosszú 19.” és a még hosszabb 20. században.* Publikon, Pécs, 2011. 171–209.

Fülöp-szigetek elvesztése) nyomán a spanyol politikai válságban (mégis azt hiszem e válságtól jórészt függetlenül, hiszen születésük korábbi e krízisnél, megerősödésük pedig más országokra is jellemző) új politikai szereplők jelentek meg a színen. Ekkoriban – írja a szerző – a helyhatósági választások (elecciones municipales) nagyobb érdeklődést váltottak ki, mint az országosak, mivel jobban érintették a lakosokat. Kasztília- és Leónban számos kisebb-nagyobb zavargás volt a választások miatt, ahogy választási machinációk és incidensek sora is jelen volt a vidéken. Spanyolország szerte ennek ellenére is 63 önkormányzattal bíró községben (municipio) 157 szocialista képviselő (concejal) szerzett mandátumot. A Kasztília- és Leónban található Urones de Castroponce polgármestere pedig José Herrero lett, az első szocialista polgármester Spanyolország történetében. A választások leírására is áll, ami az egész könyvre jellemző: a szerző egyes eseteket aprólékosan mutat be jegyzőkönyvek vagy újságcikkek segítségével, ám az elemzés olykor nem követi végig az eseményeket, az olvasónak többször támadhat hiányérzete. A könyvet olvasva többször felmerült bennem a kérdés: „mi is lett az ügy vége?”

1903-ban nemcsak a képviselői helyek, hanem a munkásegyesületek (sociedades obreras) számának növekedése is figyelmet érdemel. Kasztília- és Leónban 1903-ban Redondo táblázata szerint 23 ilyen alakult.

Az ötödik fejezet az „1903–1904 telének élelmiszerválsága” címet viseli. Itt fontos megemlíteni, hogy a XX. század elején Spanyolországban a társadalom nagyobb része „*még a preindusztriális társadalom karakterjegyeit viselte*.”⁴ A gabona árának szokásos tél végi emelkedése a társadalom szegény rétegét létében fenyegette. Kiemelten érvényes ez a munka hiányával is küszködő mezőgazdasági munkásokra (jornaleros). A kötetben a szerző igen aprólékosan ismerteti az incidenseket. Volt verekedés, lövöldözés és haláleset is. Ám emberek nagy számban nem estek áldozatul sem a parasztok dühének, sem a csendőrök menetrendszerű „rendteremtésének”. Érdemes megfontolni: mi volt a nagyobb erőszak hiányának az oka? Redondo e kérdésnek nem szentel érdemi figyelmet, hiszen éppen azt akarja alátámasztani, hogy Kasztília és León „fel mert kelní”. A kötet alapján úgy gondolom, fontos tényező lehetett, hogy a helyi politikusok és a „lázadók” is hajlandók voltak tárgyalni és ésszerű engedményeket tenni. Ezzel összefügg, hogy a lázongó munkások földhözragadt, konkrét követeléseket fogalmaztak meg (meghatározott béremelés, közmunkaigény, valamivel olcsóbb kenyér stb.), s képesek voltak arra, hogy önmagukat megszervezzék, delegációkat küldjenek a

4 Redondo Cardenoso, i. m. 57.

polgármesterhez. A másik – a munkáltatói vagy állami oldal – sem zárkózott el a tárgyalásos megoldástól, igaz, nem ritkán ennek csak taktikai okai voltak.

E fejezetből már világossá válik, hogy – mint említettem – a tüntetésekben és kisebb zavargásokban a nők játszották a legjelentősebb szerepet. Döbbenetes aktivitással és egyáltalán nemcsak a férfiak árnyékában, hanem kezdeményezőként vettek részt a tüntetéseken, zavargásokban, de még a tárgyalásokban is. A szerző e fejezetben több problémakört érint. Az egyik az állami adópolitika elleni tiltakozás volt. A gyűlölt „fogyasztási adó” (impuesto de consumos) volt a harag egyik céltáblája. Az egyik jelmondat így szólt: „Le a fogyasztási adóval!” („Abajo los consumos!”). A kötetet olvasva azonban nem kétséges, hogy az 1903-1904-es események legfontosabb jelmondata azonban a „Kenyeret és munkát!” („Pan y trabajo!”) volt.

Egy példa a zavargások természetére: Villalpandóban egy főként nőkből álló csoport a városháza felé vette az irányt, hogy segítyt kérjen. A városházáról kidobálták a székeket, összetörték a berendezés egy részét. A polgármester értesíteni akarta a csendőrséget, de ezt megakadályozták, így kénytelen volt átadni 250 pesetát a tüntetőkből álló bizottságnak a falu munkáscsaládjainak megsegítésére. Végül persze megjött a csendőrség. Személyi sérülésről itt nem ír a szerző.

Három, szintén gyakori jelenséget emelnék még itt ki, mely a műben feltűnik. Az egyik, hogy a munkások, bár gyakran tettek tanúságot szolidaritásról, sokszor elhangzó követelésük volt, hogy elsőként a helyieket foglalkoztassák. A másik az élelmiszer-ellátás tilalmának követelése. Ugyancsak konfliktusforrás volt a falukhoz tartozó közösségi területek (erdők stb.) sorsa.

1903–1904-ben Kasztília- és León városaiban is voltak megmozdulások, Redondo ezeknek is jelentős figyelmet szentelt. Valladolidban 1903 decemberében például általános követelés volt az úgynevezett „plusz munkák” (trabajos plus) indítása. Lényegében a közmunkák (obras publicas) iránti igény fogalmazódott meg. Az utak felújítása az egyik lehetőség volt ezek közül. Azt látni lehet, hogy a polgármesterek többsége erre bizonyos szintig hajlandó volt. Valladolidban is így történt, ám problémát jelentett, hogy mindenkinek sehogy nem tudtak közmunkákat adni, s a munkára gyülekezők kövekkel dobálták a hatóságokat, a városban kisebb zavargás bontakozott ki. Redondo hosszabban ír a segoviai és egy későbbi valladolidi esetről. Előbbi esetben a nők spekulánsokkal szembeni tiltakozása, utóbbiban pedig az erőszak keltette fel a szerző figyelmét. Valla-

dolidban az átlagosnál súlyosabb összecsapásokra került sor, melyekben egy tizenöt éves fiú, „Pepinillo” életét vesztette. Ebben a városban köztársasági jelszavak is felcsendültek, és antiklerikális érzelmek is kifejezésre jutottak. Itt kell kitérnem rá: komoly hiányérzetet ad, hogy e két tényező jelenlétét vagy hiányát általában nem veti fel a szerző, noha mindkettő igen fontos lenne.

A munkásegyesületek alakulásáról itt megtudjuk, hogy ez a folyamat „*nem volt sem könnyű, sem békés*”.⁵ Tiltakozásokról és sztrájkokról, valamint a bérkövetelésekről olvashatunk, miként arról is, hogy 1903–1904 telén, szoros összefüggésben a szocializmus térhódításával nőtt a sztrájk, mint tiltakozási forma szerepe, különösen Tierra de Campos gabonatermelő vidékén.

A hatodik fejezet az „*1904 tavasza: a mezőgazdasági munkástiltakozás szupralokális szervezete felé*” címet viseli. Tiltakozásokról, sztrájkokról olvashatunk itt is. A cél a béremelés és a jobb munkakörülmények elérése. Emellett az elbocsátások elleni tiltakozás vagy épp a sztrájkolókkal való „szimpátiatüntetés” is helyet kapott. Redondo említést tesz arról is, hogy nem mindenhol engedték megünnepelni május 1-jét, s ez, mint ahogy La Unión de Camposban történt, összecsapásokhoz vezetett a csendőrséggel. Itt érdemes szólni arról, hogy a munkásszervezetek tagjainak a represszió különféle módozataival kellett szembenézniük – tudjuk meg a műből. Az egyik ilyen, hogy tagjaikat gyakran nem akarták alkalmazni, a munkáltatók kilépésre akarták kényszeríteni a tagokat.

Valladolidban a felnőtteknek 8 órás munkanapot, 14 éven aluliak részére pedig munkatiltalmat követeltek. Ugyanitt szerepelt az éjszakai munka eltörlése (kivéve ahol elengedhetetlen, ám a nőkre és a 18 év alattiakra vonatkozóan mindenképpen) is a célok között. Csakúgy, mint a női munka tiltása azokban az ágazatokban, ahol a munka veszélyes a női szervezetre. Elhangzott a minden héten legalább 36 óra „meg nem szakított” pihenés, az egészségre káros anyagok és gyártási módok tiltása, továbbá a teljesítménybér eltörlése is. Ugyanitt helyet kapott az élelmiszerben való fizetés eltörlése, és az állásközvetítő ügynökségek (agencias de colocación) felszámolása, valamint olyan, mai szóval „iparfelügyelet” létesítése, melyben a munkások is legalább 50%-ban vesznek részt. Végül, de nem utolsó sorban, az alapvető élelmiszerek árának csökkentése is szerepelt a követelések között. Úgy gondolom, hogy ezekkel az információkkal – melyeket itt nincs mód minden részletükben visszaadni – a szerző közelebb visz minket a munkások problémáihoz.

⁵ Redondo Cardenoso, i. m. 93.

A falusi munkások is több kongresszust tartottak: Villalpandóban példának okáért 1904. április 24-én, ahol hat fő pontot fogadtak el, s ebben igen részletesen határozták meg munkakörönkénti bérigényüket. Mindennek ellenére a fejezetcímben szereplő „szupralokális” szervezetet illetően úgy érzem, sok kérdés nyitva van még a jövőbeli kutatások számára.

De térjünk is át az 1904-es nyári sztrájkhullámra, mely a kötet hetedik fejezetében kap helyet, amelynek címe: „*Az 1904 nyári agrársztrájkok hulláma.*” A sztrájkok szempontjából a legkedvezőbb időpont nyár eleje volt, amikor az aratás előtt a mezőgazdasági munkások és a birtokosok alkudozhattak a bérekről és munkafeltételekről. Az események során a mezőgazdasági munkások egyik – még nem említett, de a kötetben szereplő – célja az aratógépek használatának tiltása volt. 1904 nyarán kisebb incidensek történtek, s erre a birtokosok rá is játszottak: a szerző rávilágít, hogy – miként Andalúzia és az anarchizmus esetében J. Maurice megjegyzi – a „gyűjtogatás mítosza” kiváló ürügyül szolgált a birtokosoknak arra, hogy előzetes intézkedéseket tegyenek.

A kötet nyolcadik fejezete „*Az 1904 második fele. A lázadó szelek alkonya*” címet viseli. A cím előre vetíti, hogy ekkorra leszálló ágba került a társadalmi tiltakozás görbéje. Ám a konfliktusok és a represszió jelenségei továbbra is jelen voltak az év folyamán, olyan látszólag jelentéktelen ügyektől kezdve, hogy augusztusban Villalobosban nem engedték a szocialista dalok éneklését, ennél sokkal súlyosabbakig. 1904 őszén a zavargások, sztrájkok számának csökkenése azzal magyarázható, hogy a szociális helyzet tovább romlott, s egy bizonyos szint alatt már nem lázadnak az emberek, hanem minden erejükkel a túlélésre összpontosítanak – írja *Eric Hobsbawm*ra hivatkozva a szerző. Másrésztől, világít rá Redondo, a munkásegylettekkel szembeni represszió és a regionális elitiek alternatíva-kínálatának is része lehet a „lázasítások” elhalványulásában. A főnökök ugyanis elkezdtek új módon megszervezni magukat. Például olyan szakszervezetek születtek, melyekben munkáltató és munkás együtt kapott helyet.⁶

Fontos alfejezetben olvashatunk Pablo Iglesias kasztíliai és leóni útjáról, melyre 1904. október 9. és november 6. között került sor. A PSOE történelmi, pártalapító vezetője 21 helységet látogatott meg kasztíliai és leóni országjárása során. Propagandakampány-körútjára elkísérte a terület fő szocialista propagandistája, Remigio Cabello. Az alfejezetet olvasva kiderül, hogy a falvakban is ezrek voltak kíváncsiak Iglesiasra: a 22 gyűlésen össze-

6 Ezek összefüggenek XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* kezdetű enciklikájának spanyolországi hatásával: ekkoriban vallásos szakmai szervezetek kezdenek kialakulni Hispániában.

sen 30 ezer ember vehetett részt. A témák azonban, amelyekről Pablo Iglesias beszélt – mutat rá a szerző – taktikailag elhibáztak voltak: a munkások uniójáról, az osztályharcról szóló beszédek, bár úgy tűnik, érdekelték, nem hozták a várt módon lázba a vidéket. Iglesias nem szólt a vidék speciális problémáiról. Ennek ellenére nőtt a munkástársaságok száma. A siker azonban átmenetinek bizonyult. Az UGT (Unión General de Trabajadores – Általános Munkásszövetség, szocialista szakszervezet) 1905-1908 közötti gyors hanyatlása már ezt jelzi. Bár a szerző itt némileg szűkszavú, a hanyatlás okaként említi, hogy a szocializmus a „kistulajdonosok-bérlők” fontos társadalmi rétegének nem tudott vonzó alternatívát nyújtani. A szocialista idea marginalizálta e csoportot – olvashatjuk Redondónál.

Az utolsó, kilencedik fejezet címe: *„Társadalmi konfliktusok Kasztília és León ipari zónáiban”*, melyben elsősorban Észak-Kasztília- és León bányászainak és Béjar szövőmunkásainak sztrájkjai kerülnek górcső alá. 1904-ben hosszú sztrájkok voltak a bányákban, mégis, 1903–1905 konfliktusait követően a leóni és palenciai munkásegyesületek is lehanyaglottak – csakúgy, mint a mezőgazdasági centrumban alapítottak, olvashatjuk. Béjar a XIX. században egy időre „Kasztília Manchesterének” számított, ám textiliparának története ekkora már hosszú hanyatlástörténet. Több száz textilmunkás hirdette ki a sztrájkot, alapvetően bérkonfliktus miatt. Az *El Socialista* lap alapján Redondo szívszorító híreket közöl a nyomorról, s bár e lap érthetően elfogult volt, nem sok okunk van kételkedni abban, hogy a hosszan elnyúló sztrájk nyomán a munkások családotól valóban a létminimum határára kerültek. A bėjári munkások ugyanakkor az ország számos vidékéről kaptak segítséget, adományokat, emellett szimpátia-megmozdulásoknak is tanúi lehettek. Végül ez a kiemelkedően hosszú sztrájk 10 éves megállapodással ért véget.

Bár több kritikai észrevételt megfogalmaztam, összegezve úgy gondolom, hogy Jesús Ángel Redondo könyve érdemi hozzájárulás a spanyolországi – kiemelten a kasztíliai és leóni – társadalmi mozgalmak történetéhez, jöllehet a fenti események többsége nem lepi meg a történészt, hiszen a munkások követelése között számos (döntő többségük, ha nem mind) olyan volt, amely a világ más pontjain is elhangzott, így például a béremelés, a munkafeltételek javítása. A Spanyolországban történtek, ha oly sokszor egyedi módon is, szervesen kapcsolódnak az európai történeti folyamatokhoz. Ezek kasztíliai és leóni megnyilvánulása újabb érdekes szellemi tapasztalat. Ahogy az 1903. novemberi választások is, melyek politikatörténeti súlya jelentősnek tűnik. Az egyes falusi és városi mozgalmak leírása is érdeklődésre tarthat számot, új kutatások kiindulópontja lehet. Úgy gondo-

lom, a téma összehasonlító elemzésekre is bátoríthat, illetve segítheti ezeket, akár a dualizmus kori Magyarországgal is. Külön fontos, hogy a műben megjelenik a nők kiemelkedő szerepvállalása a zavargásokban. Mindezek fényében úgy vélem, a kötet hasznos olvasmány.

Jesús Ángel Redondo Cardeñoso: *1904. Rebelión en Castilla y León*. (1904. Lázadás Kasztília és Leónban). Universidad de Valladolid, Secretario de Publicaciones e Intercambio Editorial, Valladolid, 2013. p. 183.

Kovács Dániel

Szovjet-Oroszország nyugati hatalmak oldaláról való elismerésének kérdése és az intervenció

Nina Jevgenyevna Bisztrova, a történelemtudományok doktora, az Orosz Tudományos Akadémia munkatársa. Jelen tanulmányának célja, hogy a diplomáciai kapcsolatokat 1917–1918-ban a bolsevik rendszernek a nyugati nagyhatalmak oldaláról való elismerése, illetőleg az intervenció nézőpontjából vizsgálja. A dolgozat ennek megfelelően két tartalmi részre különíthető el.

A források, amelyekre a szerző támaszkodott, az Oroszországi Federáció külpolitikai archívumának külföldi sajtóanyagai (többek között a *Daily Express*, *The Morning Post*, *Westminster Gazette*, *Evening Post*, *Guardian*, a *Tan*), illetve a diplomaták jelentései voltak.

A tanulmány olvasmányos, érdekesítő stílusban íródott, tartalmát az alábbiakban röviden vázolom.

A szerző szerint a szovjet külpolitika a nemzetbiztonság kérdésében kezdetben folytonosságot mutatott az Orosz Birodalomával. Az ország túlélése érdekében igyekeztek kijátszani a külföldi nagyhatalmak ellentéteit egymással, miközben együttműködésre kényszerültek velük, aminek elfogadtatása nem volt könnyű, hiszen ellentétes volt a forradalmi ideológiával. A tárgyalt időszakban a szovjet külpolitika legfőbb törekvése az volt, főleg geopolitikai megfontolásokból, hogy kitörjön az izolációból és diplomáciai kapcsolatokat létesítsen a nagyhatalmakkal. Erre az biztosította az alapot, hogy az antant hatalmak ugyan hivatalosan nem ismerték el a bolsevik államot, de mégsem hívták vissza követeket, mert szükségük volt a kapcsolatok fenntartására, hogy a keleti fronton a háború folytatására ösztönözzék a moszkvai kormányt.

A szövetségesek egyébként szörnyülködve fogadták az új rendszert, de kezdetben pusztán ideiglenesnek tekintették a helyzetet. Az angol kormány és a sajtó az 1917-es bolsevik hatalomátvételt követően két teljes hétig tartózkodó magatartást tanúsított az oroszországi helyzet értékelésében, de aztán már mindenfajta együttműködést elutasított a bolsevik kormánnyal.

Az 1917. november 8-án keltezett, a békéről szóló dekrétum kifejezetten ijedséget keltett a szövetségesek táborában. De ellentétes reakciók is vol-

tak: például George Buchanan angol követ azt is hangsúlyozta, hogy Oroszországot mégiscsak fel kellene menteni vállalt hadi kötelezettségei alól, ezzel elejét vehetnék egy háború utáni tartós német-orosz szövetségnek, ami különösen kedvezőtlen lett volna Nagy-Britanniának.

A szovjet kormány a burzsoázia elleni fegyverként egyébként egyedülálló taktikát alkalmazott azáltal, hogy 1917 novemberétől 1918 januárjáig közel 130 titkos dokumentumot publikált a sajtóban, többnyire rejtjelezett táviratokat, illetve kormányközi levelezéseket, mindezt az antant kárára. A szövetségesek tiltakoztak ez ellen, és hamisítványoknak bélyegezték a dokumentumokat. Saját sajtójukban az erről szóló híradások során vagy nem jelentették meg az iratokat, vagy ha igen, akkor általában csak részleteket, amivel csökkenteni vélték az ügy jelentőségét. (Teljes egészében csak az *Evening Post* és a *Guardian* közölték a dokumentumokat.)

Franciaország ugyanúgy az el nem ismerés politikáját követte, sőt, még az Egyesült Államokat is arra bízta, hogy lépjen be a kiközösítők táborába, ráadásul érvei erősítéséül az elűzött Ideiglenes Kormány egyik tagját (Maklakovot) is meghívták Párizsba. A legfőbb vád, amit a francia és az angol kormány felrőtt a bolsevikoknak, a szerződésszegés volt. Arra alapozták, hogy a cári kormányzat még 1914. szeptember 5-én kötelezte magát, hogy nem fog különbékét kötni az ellenséggel. Tiltakozásának mindkét kormány hangot adott, a franciák egy nappal az angol hivatalos közlemény előtt, november 23-án.

Némileg enyhébb volt az Egyesült Államok reakciója, akkor sem volt kifejezetten ellenséges a bolsevik kormánnyal, amikor értesült a Németországgal való különbéke tárgyalásokról. Hivatalos elismerésről azonban szó sem lehetett.

A tanulmány az intervenció kérdését is tárgyalja. Miután 1917. december 3-án a szovjet kormány tárgyalásokba kezdett Németországgal, a szövetségesek részéről kezdetben bizonyos várakozó álláspont volt megfigyelhető, a szerző szerint ez főleg Angliára volt jellemző. A brit sajtó szimpátiát mutatott az orosz nép iránt, és semlegesen viszonyult a bolsevik kormányhoz, általában igyekeztek kerülni az orosz kérdés részletes elemzését. A bolsevik kormány azon rendelete, mely törölte az államadósságok rendezését a külföldiekkel szemben, és a (leginkább) külföldi bankok államosítása ezúttal nem szerepelt a sajtóban. (Valójában ez már önmagában okot szolgáltatott az intervencióra, mivel a világháború előtti Oroszország nagyon jelentős külföldi tartozásokat halmozott fel, ráadásul az orosz kapitalizálásban a külföldi tőkének kulcsfontosságú szerepe volt.)

A tárgyalások jelentőségét szovjet oldalról az növelte, hogy a bolsevik kormány végre megkapta a központi hatalmak elismerését. A szovjet fél amúgy időhúzásra törekedett, ennek jegyében egy éves fegyverszünetet javasolt: bízott ugyanis abban, hogy Ausztriában és Németországban is kitör

a munkásforradalom. Ragaszkodott ahhoz is, hogy a béketárgyalások ideje alatt a német és osztrák csapatok a keleti fronton maradjanak, ne kerülhessenek át a nyugatra, hogy emiatt az antant ne vádolhassa tényleges árulással Oroszországot.

A fegyverszünetet végül 1917. december 17-től 1918. január 14-ig tartó, meglehetősen rövid időtartamra írták alá.

Anglia és Franciaország már egy nappal a tárgyalások megkezdése után egyezményben rögzítették álláspontjukat, melyet december 23-án kibővítettek arra vonatkozóan, hogyan hangolják össze a tevékenységüket Dél-Oroszországban. Ennek alapján a franciák a Fekete-tengertől északra terjeszkedhettek a német és a már szintén ellenséges orosz csapatokkal szemben, és Ukrajnára, Besszarábiára, illetve a Krímre terjeszthették ki a befolyásukat. Az angol érdekszféra keletre terjedt, a Törökországgal szembeni övezetre, a Kaukázusra, Örményországra, Grúziára és Kurdisztánra.

Lényegében befolyási övezetekre osztották Oroszországot. (A hatalmas ország ásványkincseinek birtoklása mesés haszonnal kecsegtetett, nem meglepő, hogy vonzó préda volt a korábbi befektetők számára.)

A megegyezésről Olaszországot és az Egyesült Államokat is értesítették. Előbbi nem tudott, az utóbbi viszont nem akart csatlakozni. Az USA ugyan is a nemzetközi nyilvánosság előtt komolyan vette és fenntartotta a be nem avatkozás politikáját, ugyanakkor azonban anyagi segítséget ő is nyújtott (akárcsak az angolok és franciák) a bolsevik kormány ellen szerveződő harchoz. Wilson elnök 14 pontja a nemzetek önrendelkezéséről külön figyelmet szentelt Oroszországnak, és üdvözölte a szovjethatalom békére vonatkozó törekvését, ugyanakkor egyetlen szót sem ejtett az új kormány elismeréséről. A bolsevikokat állítólag ez roppant kellemetlenül érintette, hiszen a dekrétum barátságos hangvétele miatt Amerikát nem lehetett egyértelműen ellenségnek tekinteni, ám az önálló nemzeti (nacionalista) törekvések pártolása veszélyeztethette az állam egységét. Ebben az értelemben – a szerző nem zárja ki ennek a lehetőségét – a 14 pont, szovjet szempontból, csapda is volt.

Az angol kormány, hasonlóképpen az amerikaihoz, nem akart nyíltan szakítani a szovjethatalommal, ezzel szemben Franciaország teljesen nyíltan támogatta a bolsevikok ellenfeleit, és még informális kapcsolattartásra sem volt hajlandó.

1918. február 10-én Lenin azzal érvelt, hogy a németek súlyos területi követelései ellenére alá kell írni a breszt-litovszki békét, ám a tárgyalásokon Trockij a szovjet vezetés elutasító határozatát adta át. Válaszképpen a német csapatok február 18-án támadásba lendültek. Lenin segítségért folyamodott a nyugati hatalmakhoz, és az együttműködés helyességéről sikeresen

meggyőzte társait is. Csakhogy a szövetségeseknek már a németekkel való különbéke is nyomós érvet szolgáltatott az intervencióhoz, a németek előrenyomulásával pedig szabad utat kaptak a tényleges cselekvéshez is. Február 23-án a németek már Pétervárt fenyegették és újabb ultimátumot adtak a szovjet kormánynak, amit ezúttal az már elfogadni kényszerült.

A német sikerek hírére Vologdában japán, kínai és amerikai tanácskozások kezdődtek, melyekhez később a franciák és az olaszok is csatlakoztak. A bolsevik kormány a japán intervenciót elkerülendő, március 5-én katonai és gazdasági együttműködést kezdeményezett a szövetségesekkel, de nem kapott választ. (Ezt a szovjet ajánlatot egyébként diplomáciai sikerként értékelhetjük, mert megosztotta a szövetségeseket, mivel Angliával és Franciaországgal ellentétben az USA komoly riválist látott a japánokban.)

Az antant hatalmak nem hivatalos képviselői megpróbálták megakadályozni a német ultimátumból következő szerződés ratifikációját, támogatást ígérve a saját országuk részéről, de hiába. 1918. március 15-én ratifikálták a breszt-litovszki békét.

Még ugyanazon a napon Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország kormányainak képviselői Londonban konferenciára ültek össze, másnap deklarálták, hogy országaik nem fogadják el a békét, egyúttal megtárgyalták a tervezett intervenció részleteit is. A csehszlovák felkelés, a szövetségesek szemszögéből nézve, éppen megfelelő alkalmat kínált az intervencióra. Így június 4-én ultimátumot adtak át a szovjet kormánynak, egy hónappal később pedig kormány szinten döntöttek az intervencióról. A diplomácia történetében egyedülálló helyzetnek számított az, hogy mindeközben az antant hatalmak hivatalosan nem hívták vissza a követeket, sőt, hadat sem üzentek Szovjet-Oroszországnak.

Ebben a helyzetben a szovjet kormány a németektől kapott segítséget. Berlin ugyanis, az antant hatalmakkal ellentétben, egyáltalán nem volt érdekelte a bolsevikok bukásában.

A nyugati hatalmak részéről az állandó taktikázást és az elismerés – el nem ismerés között állandóan váltakozó hinta-politikát végül a '20-as években az elismerés politikája váltotta fel.

A tanulmány novumát az adja, hogy új aspektussal gazdagította a diplomácia történetét, érdekes adalékanyaggal tovább árnyalta a képet a téma iránt érdeklődő olvasónak.

Nina Jevgenyevna Bisztrova: Iz isztorii diplomaticsjeszkih otnosennij Szovjetszkij Rosszii (1917–1918) (Szovjet-Oroszország diplomáciai kapcsolatainak történetéből (1917–1918) Rossziszkaja Isztorija című folyóirat, 2012 /5. szám, 121–139. o.

Jóni Eszter

Szocialisták és internacionalisták, akciók a békéért, 1914–1923

Mielőtt a könyv ismertetésébe belevágnék, úgy hiszem, meg kell emlékezni, be kell mutatnom *Masao Nishikawát*. Mégis csak ritkaság, hogy egy japán, tokiói professzor mélyedt el az európai munkásmozgalom történetében, és írt róla könyvet, amelyet Japánban angol nyelven, Európában német nyelven jelentetnek meg. Ráadásul Masaoval Linzben, az ITH-konferenciákon rendszeresen találkoztam, sőt az ősidőkben, az 1980-as évek elején még vele együtt kellett egy közös nyitó referátumot készítenünk. Így történt, hogy noha ő már 2008-ban meghalt, ezt a kötetet Linzben, özvegye kérésére kaptam meg egy ifjú japán hallgatójától.¹ A személyes relációkat folytatva, végeredményben Masao egy olyan témát dolgozott fel, több mint húsz évvel később, mint amit jómagam doktori disszertációjaként megírtam, és amely az Akadémiai Kiadónál 1975-ben megjelent.²

Masao a könyv előszavában nagyon figyelemreméltó áttekintést adott a könyv születéséről, amelyet hosszú kutatás, érlelődés előzött meg, és ezek után, mire a munka megjelent, jeleztem, hogy közben a világ megváltozott, sok mindent ő is már másként lát, minthogy a dolgok bonyolultabbakká váltak, ámde a leírtakon már nem kíván változtatni. Ehelyütt természetesen arra utalt, hogy közben bekövetkezett a Szovjetunió összeomlása, megváltoztak a kelet-európai országok, és visszaesett a munkásmozgalom iránti érdeklődés, amit az egész nemzetközi életben és még inkább, a történészvilágban jól érzékelt és látott. Ennek ellenére, nem látott semmi okot arra, hogy értékeitelen változtasson, és ennyiben a múltat sem kívánta végérvényesen skatulyába zárni, a tanulságokat még kevésbé.

Miközben lényegi kérdéseken Masao nem változtatott, előszava végén mégis megjegyezte, hogy a könyv megírásakor felhasználta a régen megjelent tanulmányait, ámde azokon bizonyos változtatásokat mégis eszközölt a

1 Masao Nishikawa életútját lásd NMTÉ 2011. (Az életrajzot Masao özvegye írta az Évkönyv számára.)

2 Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben, 1914–1917. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

közben eltelt évek során szerzett újabb ismeretei révén, illetőleg azért, mert esetenként elkövetett hibákat kellett kijavítania. Persze, őt is első helyen az 1914-es év és a nagy „összeomlás” foglalkoztatta. Csakhogy ő azonnal hozzáfűzte, hogy voltak, akik nem hajoltak be az általánossá váló „honvédő” szemléletnek és gyakorlatnak – Masao itt, az előszavában két nevet emel ki, Rosa Luxemburgét és Leninét, majd ehhez fűzi hozzá, hogy még 1914-ben megmozdultak a semleges országok szocialistái is: így Svájcban és Olaszországban, Hollandiában és a skandináv országokban. (Mindez természetesen igaz is, itt a magam részéről azonnal meg kell jegyeznem, hogy az ellenállók köre jóval szélesebb. Így a már háborúba keveredett országokban feltétlenül kiemelendő a két szerb szocialista parlamenti képviselő fantasztikus internacionalista helytállása, ilyenek akadtak Bulgáriában is, Oroszországban Lenin távolról sem volt egyedüli, továbbá Németországban Luxemburg sem, és hiányoznak a francia, illetőleg angol hasonlóképpen háborúellenes, internacionalista és szocialista személyiségek megjelenítése.)

Masao az első fejezet címéül azt adta, hogy „újjászületés vagy új születés”. Első pillanatban talán az olvasó számára a cím megfogalmazása meglepő lehet, de ez valóban nagyon lényeges különbséget, történeti megítélést takar. Sokan, a II. Internacionálé akkori nagy pártjaiban úgy vélekedtek – akik nem vették át pártjaik többségének a honvédelmet hangsúlyozó és a kormánnyal szembeni ellenállást felfüggesztő irányvonalát, hogy már 1914 őszére ideje lenne a nemzetközi kapcsolatokat újraszöni, a frontvonalakon átnyúlva is. Ők voltak az újjászületés korai hívei és szorgalmazói. Ilyenek voltak Németországban is, Franciaországban is, itt nagy nevekre lehet utalni. Németországban, többek között Kautskyra és Bernsteintre, Franciaországban Jean Longuet-re és a nálunk kevésbé ismert, de jelentős francia szocialistákra. Ezzel az áramlattal szemben állt legkorábban Lenin, aki valóban úgy ítélte, hogy a II. Internacionálé teljességgel összeomlott, újjászületésére nem lehet gondolni, és új Internacionálé megteremtésére van szükség.

A szerző e fejezet első soraiban már megemlékezik arról, hogy a II. Internacionálé szervező központja, a Nemzetközi Szocialista Iroda kettős értelemben is új helyzetbe került: egyfelől miután a német hadsereg lerohanta Belgiumot, és az NSZI-nek Brüsszel volt a központja, ez eleve így nem működhetett tovább, de ráadásul az NSZI rendkívül befolyásos elnöke, Emile Vandervelde,³ aki egyúttal a Belga Munkáspárt (BWP) gazdája is volt, feladta internacionalista közvetítő szerepét és feladatát, és egyértelműen az antant oldalára állt, sőt egy ideig a Franciaországba menekült belga kormány tagja is lett. Ez új helyzetet eredményezett, és ebben a szerzőnek igaza van,

³ Emile Vandervelde életútját lásd NMTÉ 1991.

ő csak elmulasztja azt megjegyezni, hogy viszont az NSZI ugyancsak belga főtitkára, Camille Huysmans⁴ viszont internacionalista maradt, és csakhamar érdekes orgánumot is tudott megjelentetni.

Masao rávilágít, hogy már 1914 szeptemberében megtörténtek az első lépések, kísérletek az Internacionálé újraélesztésére, ő itt az USA Szocialista Pártjának (SPA) kezdeményezésére utal. Masao ismerteti az amerikai párt felhívását, kiemeli, hogy az üzenetben az SPA a híres 1907-es kongresszus háborúellenes határozatára támaszkodik, nem beszél agresszor-hatalmakról, hanem kifejezetten azt szorgalmazza, hogy a szocialistáknak össze kell fogni a háború minél gyorsabb befejezésére.

Ebben a szellemben azután a könyvben külön fejezetet találhat az olvasó a híressé vált 1915. januári koppenhágai kongresszusról, ahol a semleges országok szocialistái találkoztak, és hoztak a háborúval kapcsolatban az SPA-hoz hasonló tartalmú nyilatkozatokat. (Megemlítendő, hogy a koppenhágai kongresszus előtt, még 1914 őszén Luganóban a svájci és az olasz szociáldemokraták tartották meg az első nemzetközi szocialista konferenciát, amelyen ők hasonló értelemben mozdultak meg. Ennek ugyancsak nagy történelmi irodalma született – Masao azonban ezt a sort a koppenhágai kongresszussal nyitja meg.)

Ezt követően a könyvben új fejezetet találhatunk az 1915. tavaszi, két internacionalista konferenciáról, a berni nőkonferenciáról és az ugyancsak berni ifjúsági konferenciáról, amelyeknek ismeretesen az adott különleges értelmet és hangsúlyt, hogy nemcsak a semleges országok szocialistái jöttek össze, hanem ott voltak a francia, angol, német, osztrák és orosz szocialisták is.

A kezdő lépések megtétele után ült össze 1915 szeptemberében a zimmerwaldi konferencia, amelynek óriási irodalma van, még magyarul is. Ezen a konferencián ugyancsak részt vettek a frontvonalak mindkét oldaláról érkező szocialisták. Meghatározó volt a háború elutasítása, az is, hogy elutasították a „honvédő” szocialista „többségi pártvezetőségek” politikáját, háborúellenes összefogást sürgettek, és ekkor született meg az új Nemzetközi Szocialista Szervező Központ, az ISK (magyarul Nemzetközi Szocialista Szervező Bizottság) svájci központtal és vezetéssel, amelynek Robert Grimm volt a vezetője, a bizottságnak olasz részről tagja volt Odino Morgari, svájci részről Charles Naine és olasz, illetőleg a nemzetközi nőmozgalomból Angelika Balabanova.⁵ Az NSZB székhelyének Grimm tartózkodási helyét, Bernt választották, és ugyanott szerkesztették – pontosab-

4 Camille Huysmans életútját lásd NMTÉ 2010; 2012.

5 Robert Grimm életútját lásd NMTÉ 1982., Odino Morgariét 1990., Charles Naine-ét 1974. és Angelika Balabanováét 2003.

ban Grimm volt a Berner Tagwacht⁶ főszerkesztője. Masao hangsúlyozta, hogy az MSZB természetesen szemben állt az NSZI-vel, de az NSZB-nek csak ideiglenes szerepet kívántak nyújtani.

Masaonak ebben részben igaza van, valóságban az NSZB-nek mégis viszonylag hosszabb élete volt, de természetesen a való élet eseményei, így az 1917-es forradalmak az NSZB összekötő pántjait is szétfeszítették. Masao továbbá könyvében nem említi kellő súllyal, hogy a zimmerwaldisták körében milyen nagyok voltak 1915-től az ellentétek a zimmerwaldi többség és a Lenin és a bolsevikok vezette baloldali kisebbség között. A többség ugyanis (Grimm, a svájciak, a németek és a franciák többsége, valamint az angolok) az „újjászületés” hívei voltak, míg Lenin és az őt támogatók már 1914–15-től az új Internacionálé megteremtését szorgalmazták, a régit halottnak ítélték.

Masao könyvében szintén új fejezetet nyitott annak a témának, hogy az NSZB miként került szembe az NSZI-vel. Hangsúlyozta, hogy a zimmerwaldi konferencia végért Grimm elérte, hogy csak azt tekinthessék a zimmerwaldiak hivatalos közleményeinek, amelyek vagy az NSZB bulletinjában, vagy a Berner Tagwachtban jelentek meg. Ezt az álláspontot Lenin kezdettől támadta. Majd Masao is hangsúlyozza, hogy Lenin erősen szembe került a zimmerwaldiak többségével, és ekkor a nemzetközi ügyekben már Karl Radek lett Lenin jobb keze. A zimmerwaldi baloldaliaknak egyik ismert orgánumát Anton Pannekoek és Henriette Roland Holst⁷ szerkesztette Hollandiában.

Masao ehelyütt némi háttértörténetet kínál az olvasóknak: megemlíti, hogy Troelstra,⁸ a Holland Szociáldemokrata Munkáspárt igazi gazdája, kitartott a Szocialista Internacionálé „újjászületése” mellett, és így szembe került a zimmerwaldistákkal, még az NSZB-vel is. Roland Holst esetében Masao visszapillant – joggal –, hogy ő már a II. Internacionálé 1914. előtti, életében is jelentős szerepet játszott, és arra utal, hogy ő volt az, aki felkarolta az általános sztrájk gondolatát az 1905. évi orosz forradalom után. (Itt némi helyesbítést kell tennem, az általános sztrájk ügye már az Internacionálé 1904. évi amsterdami kongresszusának napirendjén szerepelt, és a kérdésnek éppen Roland Holst volt az előadója. Roland Horstot Masao Rosa Luxemburggal rokonítja – úgy hiszem, ez erős tévedés. Roland

6 A Berner Tagwacht kitűnően szerkesztett, jól elterjedt napilap volt. (A lap egyes számairól magyarul lásd bővebben Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az I. világháború idejében, 1914–1917. Akadémiai Kiadó, 1975.)

7 Karl Radek életútját lásd NMTÉ 1985., Anton Pannekoekét 2006., Henriette Roland Hórs-tét 1994.

8 Pieter Troelstra életútját lásd NMTÉ 1985.

Horst befolyásos maradt a holland pártban, de inkább a zimmerwaldista többség irányvonalán maradt. – J. J.) Masao kiter Pannekoek személyére is, megjegyzi, hogy ő a holland tribunisták egyik hangadója volt, vagyis azoké, akik baloldali ellenzékéből még 1909-ben léptek ki a szociáldemokrata anyapártból. Masao nyomban hozzáteszi, hogy a holland tribunisták számos hangadója Luxemburg nézeteivel rokonszenvezett, vagyis azzal, hogy nem tekintette fontosnak a nemzeti önrendelkezés ügyét, ami valóban megosztotta a baloldaliak táborát is, hiszen Luxemburg és Lenin között e kérdésben teljes volt a konfrontáció.

A zimmerwaldi baloldaliaknak megjelent más orgánuma is Svájcban, a Vorbote, amelynek első cikkeit Lenin és Radek írta. (Masao megjegyzi, hogy ebben Lenin írta a keményebb hangú szövegeket, Radek volt a nyitottabb, és „puhább”). A könyv rávilágít arra, hogy a svájci Szociáldemokrata Párt egyik legnagyobb súlyú vezetője Hermann Greulich⁹ kezdettől szembefordult az NSZB-vel, mint amely megbontja az Internacionálé egységét – ő kitarthat az „újjaszületés” mellett. Megjegyzi, hogy ezt tették a skandináv szociáldemokraták – legalább többségük is. Ám leszögezi, hogy a svájci Szociáldemokrata Párt 1915. évi kongresszusán nagy többséggel támogatták Zimmerwald ügyét. A svájci pártból csak egy kis kisebbség állt ki Lenin mellett. A svájci párt egységes tudott maradni, és továbbra is szövetségben állt az Olasz Szocialista Párttal (PSI).

Masao behatóan foglalkozik a zimmerwaldiak II. konferenciájával, vagyis a kienthali konferenciának előkészítésével. Pontosan ismerteti az NSZB ezzel kapcsolatos üléseit, hogy azokon Grimm mint főszervező miként került szembe Leninnel a német SPD pacifista szárnyának vezetői meghívásának kérdésében. Ez utóbbi természetesen a Karl Kautsky és Hugo Haase¹⁰ vezette csoport meghívását illetve, Lenin ellenezte ezt, míg Grimm oldalán az orosz mensevik internacionalisták, így Julij Martov¹¹, valamint A. Balabanova támogatta az ő meghívásukat. Megjegyzendő, hogy a zimmerwaldiak többsége Grimm álláspontját támogatta. A német pacifisták köréből a zimmerwaldisták II. konferenciáján Kienthalban a német pacifisták egyik vezető személyisége, Georg Ledebour¹² a konferencián aktívan részt is vett.

Masao ezt követően kitekintést nyújt a háború és a frontvonalak alakulására 1915–16-ban. Majd a következő nagy fejezete már a nagyon hí-

9 Hermann Greulich életútját lásd NMTÉ 1975/76.

10 Karl Kautsky életútját lásd NMTÉ 1979., Hugo Haase-ét 1988.

11 Julij Martov életútját lásd NMTÉ 2011–2012–2014.

12 Georg Ledebour életútját lásd NMTÉ 1975–76.

ressé vált 1917. évi, végül soha össze nem ült stockholmi konferenciáról szól. A konferenciáról annak idején, még 1917-ben Magyarországon is a legkülönbözőbb orgánumok is megemlékeztek, nem beszélve az MSZDP Szocialismus folyóiratáról és a Népszaváról. Pár évtizeddel később a magyar szociáldemokrata vezetők közül nem egy írt „a stockholmi konferenciáról” leghosszabban talán Buchinger Manó az önéletrajzában. A történeti irodalomban később is nyomon követhető, hogy miként emlékeztek meg a stockholmi kísérletről. Jóval később egyfelől nekem volt szerencsém erről többször is írni,¹³ valamint az NMTÉ hasábjain a stockholmi *Martin Craes* írt két tanulmányt is e konferencia történetéről (1987, 1992). E sorok után nem térek ki bővebben arra, hogy Masao miként írt e konferencia történetéről, hiszen az ő sorai nem nagyon térnek el elődeitől. Azt azonban, úgy hiszem, jelezni kell, hogy Masao is pontosan nyomon követte a konferencia előkészítésének munkálatait, és megjelölte annak holland és svéd „hőseit”. A könyvnek pedig mindenképp előnyére válik, hogy a szerző sok illusztrációt tudott megjelentetni. Masao „merész ugrással” a stockholmi konferencia végére tette a wilsoni, híres 14 pont történetét, amely ugyancsak nagy port kavart egykor, és szintén óriási történeti irodalma van. Masao maga is külön fejezetet szentelt a Wilson kontra Lenin problematikának, amelyet ő is nem pusztán a nagypolitika, hanem hangsúlyozottan a munkásmozgalom története szempontjából vizsgál.

Masao könyvét nem az 1917-es év eseményeivel, vitáival zárta, hanem messze túljutott az I. világháború utáni évekre is. Külön fejezetet szentelt a Szocialista Internacionálé újjászületésének, az 1919. évi berni kongresszusnak, amely az első háború utáni ilyen kongresszus volt. (A KI megalakulása egy hónappal később történt.) Masao utal arra, hogy az antant hatalmak ezt megelőzőleg már megkezdték az általuk diktált békekonferenciák előkészítését. Így a két történet párhuzamosan futott egymás mellett, de egyértelműen össze is kapcsolódott. Olyannyira, hogy a versailles-i békeszerződések napja is egybeesett a berni szocialista kongresszus nyitónapjával. Masao a berni konferencia előkészítésével kapcsolatban is érdekes részleteket tár föl: így közli, hogy Henderson – az LP akkori vezére már decemberben készült megtartani a kongresszust, és eredetileg ugyancsak Párisban kívánták megrendezni, de ez persze tarthatatlannak bizonyult, így került át a színhely Svájcba. Ez sem volt egyszerű, a svájci Szociáldemokrata Párt ismeretesen nem volt egységes, Masao szerint a párt többsége Lenin híve lett (73.). Azt hiszem, ez tévedés, jól ismertek Lenin svájci hívei, de ezek befolyása korlátozott és ideiglenes volt. Ezek után nem véletlen, hogy a konferencia színhelye

13 Jemnitz János: A szocialista pártok és a háború. 1914–1918. Kossuth Kiadó, 1969.

Bern lett (emlékeztetőül: a város szocialista gazdája az a Robert Grimm volt, aki 1915-ben sem lett Lenin híve). Masao ezek után hosszasan elemzi, hogy a szocialisták – mint írja – Európa minden országából delegációkat küldtek Bernbe az Internacionálé újraélesztésére, majd ezt követően belemegy a konferencia izgalmas, sok problémát felvető történetének ismertetésébe. (Sajnos, ennek a történetnek nyomon követésére itt már aligha nyílik lehetőségem. Már csak azért sem, mert a szerző ezt követően ugyancsak részletesen foglalkozik az újjászületett Internacionálé szintén Svájcban megtartott, 1919. és 1920. évi kongresszusával.)

Masao nagy fejezetben elemzi az újrarendezett Szociáldemokrata Internacionálét, amelyet úgy is számon tartanak, mint az Amsterdami Internacionálé – ezúttal már szembeállítva a Kommunista Internacionáléval, hangsúlyozva, hogy ez a nemzetközi munkásmozgalom hosszú, két évtizedes, vagy még hosszabb megosztásának, sőt szétszakadásának története. Ennek bemutatását szintén el kell hagynom.

Mindig is nagy érdeklődést váltott ki az úgynevezett bécsi vagy két és feles internacionálé, már csak azért is, mert a magyar szociáldemokrata emigráció egy része, jelesen a Világosság-csoport ennek lelkes és oszlopos tagja lett, akik között ott volt Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Böhm Vilmos és mások. A két és feleseknak gazdája az osztrák szociáldemokrata párt volt, és annak szellemi feje ekkor már Otto Bauer, ám a két és felesek között igen előkelő szerepet játszottak a francia szocialisták, valamint az angol Független Munkáspárt (Independent Labour Party). Mint ismeretes, a két és feles internacionálé bécsi székhellyel 1921-ben alakult meg. Az internacionálé rendszeresen megjelentetett egy nemzetközi szemlét, amelynek főszerkesztője Friedrich Adler¹⁴ lett, akinek állandó és legszorosabb munkatársa, egyúttal szemleírója Rónai Zoltán volt.

Masao könyvének erőssége, hogy igen pontosan ad számot sok részletkérdésről, olyanokról, mint a területi rendezések, amelyek kapcsán szocialista pártok kerültek egymással szembe, vagy olyanokról, hogy az egyes nagy nemzetközi szervezeteknek, mint az ASMI-nek, illetőleg a két és feleseknak milyen egyeztetések után történt meg a székhelyeik kiválasztása, természetesen a személyeké is. A könyv ennyiben kiváló segítség minden érdeklődő számára. Ráadásul a könyvnek az is nagy erőssége, hogy sok illusztrációt, fényképet, illetőleg rajzot, arcképet tartalmaz, amivel valóban jócskán gazdagítja a munkát.

Masao kitér arra, hogy az ASMI vezetői, jelesen az angol irányítók (jól ismert, hogy a politikai valóság talaján, míg 1914 előtt a II. Internacionálé

14 Friedrich Adler életútját lásd NMTÉ 1979.

életében egyfajta német hegemonia érvényesült, 1918 után, a német vereség nyomán az új Internacionáléban az angolok váltak a domináns központtá, már csak azért is, mert a francia szocialisták helyzete nagyon rendhagyó volt) kezdetben még tárgyalásokat szorgalmaztak Moszkvával és a III. Internacionáléval, de a nekik átírt szövegekből világos volt, hogy a közeledésre valójában nem számítottak. (Ez egy érdekes történet, aminek érzékeltetéséhez ez a könyv is jól hozzájárul.) A levelezés egy érdekes mozzanata, hogy Arthur Henderson,¹⁵ az ASHI vezéregyénisége a megküldött levelekben hangsúlyozta, hogy ők a maguk részéről nem kívánnak a múlttal, vagyis a világháborúban tanúsított politikai hibákkal, magatartással, ellentétekkel foglalkozni, hanem kifejezetten a jelennel és a jövővel. Ez az álláspont nemcsak Lenin és a III. Internacionálé számára volt eleve elfogadhatatlan és elképzelhetetlen, hanem az volt sok szociáldemokrata számára is.

Így alakult meg a Két és Feles Internacionálé, vagy ahogy sokan nevezték, a Bécsi Internacionálé. Ennek szellemi vezére igazán Otto Bauer¹⁶ volt, akinek legszorosabb munkatársa az a Friedrich Adler, aki az új internacionálé főtitkára, egyúttal a két és felesek kiadványainak szerkesztője lett. Otto Bauer, aki valóban ennek a tömörülésnek agya lett, egyúttal az osztrák ügyekkel kellett, hogy foglalkozzon, egy időben úgy is mint külügyminiszter, de számos más vonatkozásban is. A két és felesekhez csatlakozott a francia szocialista párt (az SFIO), valamint az angol Független Munkáspárt (az ILP), továbbá az emigrációba került orosz mensevikek, valamint a bécsi emigrációba került magyar szociáldemokraták is. Masao idézi Friedrich Adlernek J. R. MacDonald-hez írott levelét, amelyben pontosan körvonalazza, hogy milyen elvi és stratégiai okokból maradhatnak az ASMI kereteiben, hiszen a proletáriátus nagy része számára világos, hogy a múltban, vagyis az I. világháború során a szociáldemokrata vezetők milyen óriási hibákat követtek el, milyen felelősség terheli őket, amin nem lehet szó nélkül tovább lépni, s ugyanezekkel a személyiségekkel egy szó nélkül együttműködni. (Masao Adlernek ezt a dokumentum értékű levelét pontosan idézi – 137.) Adler említett levelében ezek után leszögezi, hogy miért nem vállalhattak közösséget most az új helyzetben sem a II. sem a III. Internacionáléval – és ezek után jött létre 1921-ben a Két és Feles Internacionálé. Adler e levelében nemcsak a múlt alapján hangsúlyozta, hogy miért nem tud együttműködni a „tegnap” szociálsovinisztáival, hanem hozzátette, hogy a jelen új helyzetben is óriási politikai hibákat és bűnöket követnek és követtek el (lásd az 1919-es németországi eseményeket), amelyekért ők természetesen nem tudnak semmiféle felelősséget vállalni.

¹⁵ Arthur Henderson életútját lásd NMTÉ 1979.

¹⁶ Otto Bauer életútját lásd NMTÉ 1981.

Különös, hogy Masao nagy figyelmet tulajdonított J. R. MacDonald személyes szerepének, felfogása átalakulásának, miként ő hangsúlyozza, az orosz események hatására. MacDonaldról persze tudnivaló, hogy ő az ILP-nek befolyásos vezetője volt, és a háború alatt a pacifista ellenzék egyik leg-ismertebb politikusa volt, ám azt – úgy hiszem – Nagy-Britanniában kevés történétíró írná le, hogy ő alapján véve baloldali szociáldemokrata, illetőleg labourista lett volna. Személyisége sokkal összetettebb, óriási történeti irodalom született róla – nemcsak későbbi szereplése okán, amelyről jól ismert, hogy politikai és személyes tragédiába torkollott. Tulajdonképpen érthetetlen, hogy annak idején Adler is miért fűzött hozzá reményeket, és ennek alapján Masao is miért szentelt neki ilyen nagy helyet abban a fejezetben, amely címe szerint a Két és Feles Internacionáléről szól. Ez egy olyan történeti tömörülés volt, amelyről napjainkban már alig lehet hallani, magyar nyelven nagyobb történeti irodalom nem született róla, és ennek érzékeltetésére pár mondatban, úgy hiszem, nem is lehet vállalkozni. Csak üdvözölni lehet, hogy Masao ezt megtette, de fejezetére pontosan az említett okok miatt itt már nem tudok kitérni, amit nagyon sajnálok, úgy vélem, nagy szükség lenne rá.

A könyv ismertetését azonban nem lehet úgy félbevágnom, hogy ne tegyek említést arról, hogy Masao követi az eseményeket, a három internacionálé történetét egészen 1923-ig, vagyis addig a híres hamburgi kongresszusig, amikor a két és felesek beolvadtak az ASMI-be. Ezt a történetet hasonló okokból szintén nem tudom már ismertetni.

Masao Nishikawa: *Socialist and International Actions for Peace 1914–1923* (Szocialisták és internacionalisták, akciók a békéért, 1914–1923). Iwanami Shoten Publishers, Tokyo, 2007. 343.

Jemnitz János

„A keleti határ”: az Adria-térség antropológiája és mikrotörténete

Rolf Wörsdörfer, a darmstadti egyetem oktatója könyvében azt vizsgálja, hogy az 1915 és 1955 közötti olasz–jugoszláv kapcsolatok miként jelentek meg az Adria-térségben, különös tekintettel az olasz Venezia Giulia tartományra. A könyv címe alapján az olvasó joggal várhatja diplomáciatörténeti munkát, mely Olaszország és Jugoszlávia politikai kapcsolatait tárgyalja. A bevezetőt olvasva azonban már kezd derengeni, hogy a könyvben nem teljesen erről lesz szó: Wörsdörfer ugyanis a két országot az egyesülés-megosztottság problematikája alapján állítja párhuzamba egymással. Mint írja, mindkét állam nacionalista és egységre törekvő, ugyanakkor belpolitikai szinten jól látható az országok etnikai-regionális megosztottsága. Ez főként Északkelet-Adriában jelenik meg. A szerző bevezetőjében megfogalmazza, hogy az olyan etnikailag kevert régiókban, mint amilyen az Adria-térség is, szükség van az ott élő nemzetiségek identitásának vizsgálatára, melynek legfőbb elemei a kultúra és a nyelv. Ezek az identitásképző elemek különösen az első világháború kitörését követően tettek szert jelentőségre. Véltetően ezért választotta Wörsdörfer kezdő évszámnak az 1915-ös esztendő, Olaszország háborúba való belépésének évét. Az 1955-ös végpontot a szerző maga is megindokolja azzal, hogy ekkor ért véget a második világháborút követő szövetséges megszállás a térségben. A bevezető alapján feltételezhetjük, hogy egy antropológiai műről van szó, amely arra épít, hogy két nép hasonló hagyományai és életkörülményei hasonló történelmet feltételeznek. Ugyanakkor a könyv mikrotörténetnek is tekinthető, mivel egy kis térséget, Venezia Giulia-tartományt kiválasztva vizsgálja a két nemzetiség együttélését (7–18.).

Az öt fejezetet tartalmazó könyvet a szerző két részre osztja. Az első három fejezet inkább az antropológiai aspektusra építve tárgyalja az olaszok és a jugoszlávok (azon belül a szlovének és a horvátok) Adria-menti együttélését 1915–1941-ig. A második rész, mely véleményem szerint abban tér el az elsőtől, hogy az előbbieknél kevesebb hangsúlyt kap benne az antropológia, az 1941–1955-ig tartó időszak eseményeit beszéli el. Ebben

a részben a partizánharc játssza a fő szerepet. Terjedelem szempontjából e második, rövidebb időszak tárgyalása hangsúlyosabb, ennek ellenére az első részt sokkal jobbnak és újdonságokkal telibbnek találtam.

Wörsdörfer remek írói érzékkel a két nép uralkodója, az olasz III. Viktor Emánuel és a jugoszláv I. Sándor Venezia Giuliaiban tett látogatásának elbeszélésével indítja művét. Magyarországon ritka, ám a nyugati történetírásban nagyon is divatos szempontot alkalmazva, néplélektani aspektusból beszéli el az uralkodók látogatását, akik mindketten azért látogattak a tartományba, hogy saját nemzetük ottlétének jogosságát bizonyítsák (20–25.). Nem az események leírására koncentrált, hanem arra, hogy a nép miként élte meg a történeteket, amit korabeli sajtóból vett idézetekkel támaszt alá, nagyon helyesen. Mind országos, mind helyi sajtóorgánumokat használ. Az olaszoktól leggyakrabban a *Popolo d'Italia* című, Mussolini által alapított lapot, és ennek helyi „kistestvérét”, a *Popolo di Trieste*-t idézi. A műben legtöbbször használt szlovén lapok a *Slovenski Narod* (nemzeti), és a *Primorska* (helyi). A cikkekből kölcsönzött idézetek, gondolatok árnyaltabbá teszik az ábrázolt képet, és hitelesítik, alátámasztják a szerző által leírtakat.

Wörsdörfer nagyon ügyesen és találóan emel ki művében olyan eseményeket, melyeknek jelentős néplélektani hatásuk volt. Az egyik ilyen az 1920. október 12-én aláírt rapallói szerződés, melyet az olasz kormány úgy értékelt, mint lehetőséget a Venezia Giulia-i szlávok feletti olasz uralomra, a szlovének viszont nemtetszéssel fogadták (24.). Szimbolikus eseményt jelentett a Hotel Balkan megtámadása: a hotel a térség szlávjai számára azt jelképezte, hogy ők nem Olaszországban, hanem a Balkánon érzik otthon magukat, az olaszoknak pedig ugyanakkor a „zűrzavart és barbarizmust” jelentette (25.).

Ezekkel a kis epizódokkal Wörsdörfer rendkívül jól bemutatja a régió etnikai csoportjainak felfogását, meglátásait. Mint minden mikrotörténeti munka, ez is lehetővé teszi azt, hogy más többnemzetiségű területek népeinek helyzetét is tisztábban lássa általa az olvasó. A könyv néplélektani részeinek olvasása azt az érzést keltheti, hogy a mű képes az etnikailag kevert társadalmak modellezésére, ugyanis egy választott, konkrét példán keresztül nagyon pontosan, és jó beleérző képességgel mutatja be mind a kisebbségben, mind a többségben élők néplélektanát. Ennek következtében úgy gondolom, hogy a könyv elolvasása hasznos lenne Magyarországon is, mert a mindkét oldal álláspontját ismertető szemléletével segítené akár a határon túli magyar vidékek helyzetének megértését is.

Az első világháború leírása is néplélektani: a hadtörténeti események nem kapnak helyet a műben, Wörsdörfer inkább – folytatva az antropológiai megközelítést – azt érzékelteti, hogy egy háború és a csaták helyszínei milyen nagy hatást gyakorolnak az emberekre. Meglepő, szokatlan módon

a katonai temetőket is szimbólumokként írja le, melyeknek kezdetben a családtagok számára volt jelentőségük, az évtizedek folyamán azonban turistalátványossággá váltak (41–44.). Feltehetően a szerző ezzel is azt kívánja hangsúlyozni és alátámasztani, hogy a háború (akár vesztes, akár győztes) mennyire fontos egy nép identitásában.

A mű helyenként túlságosan filozofáló, és néha tartalmaz olyan elemeket is, amelyek szerepét az olvasó talán nem érti. Ilyen például Italo Svevo *Zénó tudata* (La coscienza di Zeno) című regényének említése, melyet az olasz és a jugoszláv nép egy-egy mártírájáról szóló fejezetbe fűz (46.). A mártírok – Nazario Sauro és Vladimir Gortan – életének, halálának és emlékezetének rövid bemutatása (45–54.) nyilvánvalóan a háborús áldozatvállalásnak a népre gyakorolt hatását kívánja példázni, de Italo Svevo szerintem nem illik ebbe a koncepcióba. Az ilyen epizódok végett tűnhet időnként úgy, hogy a szerző kissé erőltetetten törekszik a modern (vagy posztmodern) történetírói irányzatok használatára, és túlzottan érezhető a történetírás új trendjeinek mindenáron való alkalmazni akarása.

A szerző bemutatja azt is, hogy miként valósult meg az olasz és a szlovén nép együttélése a háborút követően. Kiemeli a nemzeti legendák, az oktatás és a különféle nemzeti-kulturális egyesületek szerepét a népi identitás megőrzésében. Az olaszok különösen Trentinóban hoztak létre ilyen jellegű egyesületeket, melyeknek a Habsburg-uralom alatt álló területen főként nyelvművelő szerepük volt. A háborút követően, a fasiszmus idején a szlovén lakosság asszimilálódását célzó *Ond* nevű egyesület volt fontos az adriai olaszok számára, valamint a térségben is jelen voltak a dopolavoro körébe tartozó tevékenységek, és a Balilla – a fasiszták ifjúsági alakulata – is (68–79.). A jugoszlávok jelentős szervezete a csetnikekkel kapcsolatban álló Narodna Obdrana volt, mely a jugoszláv egység gondolat meggyökeresztetésében játszott fontos szerepet (80.). Ezen szervezetek bemutatásával Wörsdörfer azt kívánja érzékeltetni, hogy a két szembenálló nép azonos módon próbálja manifestálni a térség másik etnikuma iránti ellenszenvét, így a szembenállás ellenére párhuzam is vonható köztük ilyen irányú cselekedeteik hasonlósága végett.

Ami a műben végig zavaróan hat, az, hogy számos nevet felvonultat, és a személyek kilétét (egy-két esetet kivéve) nem említi. A mű végén található ugyan névmutató, de ez sem tartalmaz annotációt. Az évszámok alkalmazásának tekintetében a mű nem egységes: míg az első részben általában csak év és hónap szerepel, addig a második részben olykor túlságosan is sok az adat.

A harmadik fejezet még az első részhez tartozik, de – a szerző saját megfogalmazása szerint – eltér az előzőektől annyiban, hogy nem a nemzetiségi ellentétek, hanem az 1920 és 1941 között Venezia Giuliában követett olasz

politika kap hangsúlyt (107.). A munkát olvasva úgy tűnhet, hogy ez a kis „bevezetés” nem teljesen állja meg a helyét, ugyanis az olasz és a jugoszláv politika tárgyalása egyenlő mértékben van jelen. Ez persze nem baj, sőt!

A szerző nagyon helyesen megmagyarázza az asszimiláció és az „el-nemzetietlenítés”¹ fogalmak közti különbséget. Utóbbi arra utal, amikor egy többnemzetiségű államban a többségi vezetők előbb megtiltják a kisebbségeknek anyanyelvük használatát, a saját nyelvükön való oktatást és nemzeti hagyományaik ápolását, ünnepeik megtartását, majd bojkottálják a kisebbségi közösséget, végül – esetenként eljutva a harmadik szintre – tömeges népirtást, genocídiumot hajtanak végre körükben (108–109.). Ezzel szemben – írja Wörsdörfer – a kisebbségek asszimilálásának vágya még nem jelent feltétlenül rasszizmust (117.).

E fogalmak tisztázását nagyon jónak tartottam, mert jelentésüket nem árt pontosan ismerni sem a politikai ideológiák vizsgálatakor, sem a totális rendszerekkel teli XX. század történetének tanulmányozásakor. Az ilyen jellegű információknak köszönhetően a könyv hasznos lehet a diplomácia-történettel foglalkozók számára is, és szélesítheti látókörüket, noha konkrét hivatkozási alapot nem igazán jelent számukra.

A fogalmak tisztázása után a szerző konkrétan is ismerteti, hogyan történt az olaszosítás 1920 után. A fasiszmus uralomra jutását követően átnevezték a szláv nevet viselő utcákat, majd az emberek nevét is olaszosították, ami az erőszakos asszimiláció egy fajtája (125–127.). A szlovének körében ebben az időszakban nem volt mód arra, hogy „szlávositással” viszonozzák az olaszosítást, így ők antifasiszta szervezkedésbe kezdtek, megalapozva a későbbi jugoszláv partizánmozgalmat (140.). A fejezet végén a szerző kitér a Venezia Giulia-i fasiszmus elméleti háttérére és kulturális szinten való működésére, visszakapcsolva munkáját a korábbi, néplélektani szempontú ábrázoláshoz.

Az első résznél kissé gyengébbnek tartom a mű második egységét. Ez 1941-től tárgyalja a történeteket, mivel ettől az évtől kezdve kellett Venezia Giuliában német jelenléttel is számolni. A rész fő témája, a partizánharc a német megszállást követően indult meg. A jugoszlávoknak „nemzeti felszabadulást”, az olaszoknak „ellenállást” jelentett (159.). A mű eme részében Wörsdörfer nem a néplélektani példákkal, hanem a partizánharc menetének leírásával foglalkozik. A szerző azonban kevés háttér-információval szolgál, és ezáltal az olvasmány nem annyira követhető. Ráadásul zavaró, ahogy az időben ugrál, aminek következtében egyes események nem világosak. Hogy konkrét példát is említsek, Wörsdörfer csak a mű vége felé említi, hogy Venezia Giulia tartomány német okkupálása az olasz kapituláció

1 Az eredetiben: snazionalizzazione

(1943 szeptembere) után következett be, noha már több tíz oldallal előbb taglalta a térség német megszállás utáni életét.

A partizánharcról szóló fejezetek pozitívuma viszont, hogy etimológiai elemzést alkalmazva ad tájékoztatást a „partizán” szó eredetéről: míg a szerb-horvát kifejezés a haza védelmére utal, addig az olasz szó az ellenállást fejezi ki (165–166.). A háború eseményeinek tárgyalását két szakaszra osztja, az elsőben a német–olasz kettős megszállás éveit (1941–1943) írja le, a másodikban pedig a második világháború végéig tartó német jelenlétet, legalábbis elviékben. Valójában azonban az 1945-ös események a következő fejezetben kerülnek sorra, ismét ugrálást okozva az időben, zavarva az olvasót, aki így könnyen elveszítheti a fonalat. A partizánháború elbeszélésekor értelmet nyer a különféle nemzetiségi egyesületek korábbi bemutatása, ugyanis ezek (különösen a Sokol elnevezésű szlovén sportkör) szerepet játszottak a partizánok harcában (179.), és ezzel Wörsdörfer visszakapcsol a könyv előző részéhez, egységessé téve a művet.

A szerző kellő lélektani ábrázolással tárja elénk azt, hogy milyen fordulatot hozott Venezia Giulia etnikai csoportjainak együttélésében a tartomány német okkupációja. Ettől kezdve – ellentétben a korábbiakkal – nem számított a partizánok nemzetiségi hovatartozása, csak az, hogy visszaszorítsák a németeket (197.), amivel a szerző talán azt kívánja érzékeltetni, hogy amikor a haza veszélyben van, a nemzetiségek képesek félretenni ellentéteiket. A mű az olaszok Adria-térségből való kivonulásával, 1955-tel végződik. Utolsó lapjain derül ki, hogy Wörsdörfer a sajtón túl olasz, horvát, szlovén és német levéltári forrásokkal dolgozott (231.).

Az összegzésben a szerző jól, tömören összefoglalja munkája főbb pontjait, azonban az elért eredmények ismertetése kevésbé van jelen. A könyv végén megtalálható a térségben zajló hadműveleteket, partizánháborúkat bemutató térkép, és a nevek előfordulási helyét jelző névmutató, mely – sajnos – nem annotált. Az igencsak terjedelmes bibliográfia mutatja, hogy Wörsdörfer munkája komoly kutatás eredménye, melyet igazol a mű végén a számos jegyzet is.

Összességében – néhány zavaró tényezőt leszámítva – a könyv mindenképpen elolvasásra érdemes. Különösen a mű néplélektani elemei jelenthetnek újdonságot a magyar olvasóközönségnek, melyek elgondolkodtatóak, és akár a határon túli magyar területek helyzetével is párhuzamba állíthatóak.

Rolf Wörsdörfer: *Il confine orientale: Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955 („A keleti határ”*: Itália és Jugoszlávia 1915 és 1955 között). Bologna, Il Mulino 2009. 454.

Hamerli Petra

„Egy nagyon kellemes módja a halálnak”: A sugárzás hatása és döntés az atombomba Japán elleni használatáról

Sean L. Malloy professzor a Berkeley és Stanford Egyetemen végezte tanulmányait, majd ezt követően kutatásai középpontjába az Egyesült Államok diplomácia története, a különböző intézkedések morális oldalának vizsgálata, valamint a nukleáris kutatások történelmi háttere került. Mind a mai napig aktív kutató munkát végez, emellett Mercedben oktat a Californiai Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Az elmúlt években számos cikket jelentetett meg a nukleáris fegyverek II. világháború idején való alkalmazásáról, azok utóhatásairól, és a probléma erkölcsi jellegéről. 2008-ban a Cornell University Press kiadásában megjelent eddigi egyetlen könyve: *Atomtragédia* – Henry L. Stimson és a döntés a Japán elleni bombatámadás címmel. Jelenleg is készül új tanulmánya, mely a Fekete Párduc Párt radikális internacionalizmusával és ennek a harmadik világgal, a hidegháborúval, és a neoliberális globalizációval való kapcsolatát boncolgatja. Munkáiban a laikusok számára is érthető módon taglalja a nukleáris fegyverek fizikai és kémiai felépítését, azok hatását a természetre és az emberi testre, de az igazán nagy hangsúlyt igyekszik a katonai és politikai vezetés által hozott döntések alapos vizsgálatára helyezni. Nincs ez másképpen a *Diplomatic History* 2012. júniusi kiadásában megjelent: *A Very Pleasant Way to Die: Radiation Effect and the Decision to Use the Atomic Bomb against Japan* című cikkében sem. A tanulmány részletesen bemutatja a nukleáris energia felhasználásának különböző lépéseit, a bomba keletkezéstörténetét, a folyamat meghatározó szervezeteit és annak alakjait, valamint a katonai vezetés döntéssorozatát, kitérve arra a tényre, miszerint a Pentagon felső vezetésének bizonyos tagjai elhallgatták Truman elnök és tanácsadói elől, hogy a hidrogén és plutónium bombáknak, milyen hosszú hatása van a környezetre.

1940-ben az angol Birmingham Egyetem két kutatója, Otto Frisch és Rudolf Peierls határozták meg először a megfelelő mennyiséget a 235-ös urániumizotóp kritikus tömegének eléréséhez (maghasadás), és szintén ők

hívták fel először a brit kormány figyelmét a keletkezett sugárzás azonnali és hosszú távú veszélyeire. Már ők javasolták a megfelelő biztonsági intézkedések bevezetését, mint pl.: detektorok és ólommal bélelt járművek használatát, emellett egy speciális kutató csoport felállítását, mely képes biztonsági szintek meghatározására esetleges sugárzás esetén. Az amerikai Manhattan Projekthez hasonlóan az angol kormányzat megbízásából is létrejött egy, a sugárzást vizsgáló bizottság, kódnevén a MAUD, melynek 1941-es szigorúan titkos jelentéseiben szintén elismerték a radioaktivitás rövid- és hosszú távú hatásait, melyek nemcsak a célterületre, de a környező civil lakosságra is veszélyt jelenthetnek. Az 1942-ben indult Manhattan Project, az amerikai atomfegyverek fejlesztését felügyelte, élén Leslie R. Groves amerikai tábornokkal, aki az elkövetkező években vezéregyénisége lett a nukleáris sugárzás elmélet fegyverként történő alkalmazásának. Mint azt a későbbiekben is láthatjuk, a tábornok jelenléte a nukleáris energia felhasználása során igen egyoldalúan mozditja elő a kutatások útját. Ő volt az, aki tartva a sajtó figyelmétől, mely egyre inkább a neutronsugárzás hatásai felé fordult a II. világháború után, számos szakembert kért fel (még ha nem is a nukleáris energia felhasználása volt a szakterületük), hogy véleményükkel támasszák alá állítását, miszerint a sugárzás nem okoz hosszú távú elváltozásokat az emberi testben, és a Japánt ért támadást követően feltárt tények csak a lakosság erős propagandája volt, semmi egyéb. Az általa megbízott Charles E. Rea, aki inkább sebész, mint a sugárzás által kifejtett problémák szakértője volt, a legkevésbé sem ismerte a felhasznált uránium sajátosságait, vagy annak az emberi testre gyakorolt hatását, így továbbra is megragadt annál a ténynél, hogy a bomba legsúlyosabb hatása kimerül a termikus égésben. Igazolt tudatlansága mellett azonban jól megfigyelhető részlelhajlása is az ügyben, mivel szándékosan figyelmen kívül hagyta azokat a jelentéseket, melyek korábbi sugárzási kísérletek során születtek, részletes adatokat rögzítve az emberi vérben végbement változásokról, melyeket egyértelműen a radioaktív sugárzás okozott. De nemcsak ő volt az egyetlen a kutatások során, aki dokumentált bizonyítékok fölött siklott át. A témában számos tanulmány született az 1980-as éveket követően, pl.: *Michael Kors*, *Robert S. Noris*, vagy *Monica Brown* tollából, de mindegyik kihagyta azoknak az írásos bizonyítékoknak az ismertetését, melyek részletes beszámolókat tartalmaztak a sugárzás hatásairól még Hiroshima előtt. Az egyetlen személy, aki katonai, kormányzati és tudományos anyagok vizsgálatát is felhasználta cikke megírásához, *Barton J. Bernstein* volt. Az általa kirajzolt kép igen összetettnek bizonyult, mivel kutatásai szerint a Trumant védők állítása helyesnek bizonyult, vagyis, hogy az elnök és annak

közvetlen tanácsadói nem rendelkeztek megfelelő ismeretekkel a radioaktív sugárzásról a bomba bevetésének pillanatában. Másrészről a döntés meghozatalában szerepet játszott, hogy a Manhattan Project vezetőinek egy része folyamatosan visszatartottak információkat a bomba különleges vonásairól, emellett az idő folyamán, a bürokrácia folyosóin tartó hosszú úton a fegyver öntudatlanul is egyfajta hagyományos jelzőt vett föl. Mint a későbbiekben arra fény derült, számos kutató, katona, valamint magas beosztású vezető tudott a sugárzás mellékhatásairól, még a Hiroshimát ért támadás előtt, mégsem tettek említést róla a bomba bevetését megelőzendő. A későbbi angol-amerikai összefogás során több fő- és alutatóközpont létesült az Egyesült Államok területén nukleáris vizsgálatokra, elsősorban amerikai tudósok vezetésével, mint a NAS (National Academy of Sciences) bizottsága, mely a laboratóriumi kutatásokat valós alapokra helyezte. Ennek köszönhetően született meg az első atomreaktor, vagy atommáglya a Manhattan Project keretein belül, Chicago városában. A fejlesztés Metallurgiai Labor fedőnéven egy stadionban valósult meg, emellett itt derült fény a sugárzó mellékanyagok rendkívül veszélyes hatásaira, melyeket a labor vezetője Arthur H. Compton rögzített. 1942 augusztusában ő nevezte ki Robert S. Stonet a Metallurgiai Labor Egészségügyi Osztálya vezetőjének, hogy további kutatások segítségével biztosítani tudják a dolgozók és a környező lakosság biztonságát. Ugyanebben az időben számos emberi és állati kísérletre is sor került annak érdekében, hogy meghatározzák az X- és gammasugarak által okozott sérülések mértékét. Ezek lehettek mind külső, mind belső elváltozások, kezdve a vérsejtszám változástól a daganatos megbetegedésekig, sőt kapcsolatot véltek felfedezni a leukémia és a sugárzás között is. 1943-ban az elnök tudományos tanácsadója felkérte a Rochester Egyetem radiológusát, *Stafford Warrent*, hogy további kísérletekkel teszteljék a sugárzás fegyverként való használatát. A vizsgálat során kiderült, hogy ha elegendő hasadási anyag áll rendelkezésre, akkor képesek lehetnek egy jól működő atomfegyvert összeállítani. Warren azonban azt is leszögezte, hogy a robbanás során keletkezett aktív anyagok nemcsak a levegőben, de a földön, valamint az összes környező tárgyon megtapadhatnak és tovább fertőzhetnek. A Hiroshimát ért támadás után, az emberi testen mutatkozó elváltozásokat elsőként dr. Michihiko Hachiya rögzítette, aki a kórházba betérő embereken különböző bőr alatti bevérvésekre, elváltozásokra és hajhullásra lett figyelmes, emellett a megjelent páciensek közül többen meghaltak néhány napon belül. Miután alaposabban megvizsgálta a kórházban felbukkanó embereket, és konzultált más, a betegséget követő orvosokkal, Hachiya megírta: *Jelentés a sugárbetegségre vonatkozólag* című cikkét, mely először mutatta

be a nukleáris támadás biológiai hatását a japán áldozatokon. Az amerikai katonai vezetés az atombomba ledobását és a különös tünetek megjelenését követően hosszú ideig következetesen tagadta, hogy a bevetett fegyvernek bárminemű hosszantartó káros hatása lenne. A tényeket azonban nem hallgathatták el a végtelenségig, így évekkel később Groves, akiről ez idő alatt bebizonyosodott, morális tekintetben teljesen elbukott, elismerte a sugárzás hatásait, de ki is fejezte véleményét, miszerint az atomrobbanás: „*egy nagyon kellemes módja a halálnak*”.

Az 1945-ös támadás előtt évekig tesztelték a plutónium és neutronbombák sajátosságait, hogy a civil felhasználás mellett (reaktorok), megvalósíthassák a sugárzás fegyverként történő hasznosítását. Az, hogy ezt dokumentált anyagok bizonyították, már feleslegessé teszi a konspirációt, ki és ki nem tudott a bomba erejének valódi mértékéről, mivel fegyverként való felhasználásának gondolata megszületett és gyakorlati, valós formát öltött. Az 1943-as tesztek során Stanford Warren fényt derített arra, hogy nem csupán a robbanás ad okot aggodalomra a bomba bevetése esetén, hanem meghatározó tényezőkké léptek elő az időjárási és környezeti körülmények, melyek akár másfélszeresére is növelhették a sugárzás hatósugarát. Bár az öt megelőző kollégához hasonlóan a bomba fegyverként való bevetéséről morális ítéletet nem hozott, de jelentése egyike volt azoknak, melyek felhívták a vezetés figyelmét a sugárzás „zavaró” tényezőire, ezzel elérve, hogy a magas szintű vezetők és tudósok elgondolkodjanak, ajánlják-e a fegyver bevetését az USA részéről. Bár az Egyesült Államok nem ratifikálta az 1925-ös genfi egyezmény azon részét, mely tiltotta a kémiai és biológiai fegyverek bevetését, de Roosevelt többször is megerősítette, hogy nem az Egyesült Államok lesz az első, aki a II. világháború során egy ilyen fegyver használatát alkalmazza. Talán ezért sem merült fel hosszú ideig a Manhattan Project vezetőiben, hogy említést tegyenek egy esetleges radioaktív hadviselésről az elnöknek. A *James Conant* által vezetett vizsgálóbizottság által kiállított végső jelentés a magas szintű vezetők részére ténylegesen véget vetett a sugárzás támadó jellegű használatának, de csöndben tovább folytak a fejlesztések „védekezésül”, egy esetleges német kémiai támadás esetére. Ennek érdekében a következő lépés az volt, hogy 1943 tavaszától Los Alamos fennsíkján *J. Robert Oppenheimer* vezetése alatt megkezdődött egy ténylegesen működő atomfegyver építése. A sugárzás hatásairól itt sem esett sok szó, de nem hihetjük azt, hogy a Los Alamosban dolgozó tudósok tudatlanok lettek volna ebben a tekintetben. Robert Serber orvos állandó előadássorozatot tartott a laborba újonnan érkezőknek, hogy a bomba veszélyes neutronsugárzást produkálhat. A felmerülő érdektelenségre

a választ valószínűleg az időkorlát okozta nyomás, valamint az elméleti és gyakorlati kutatások összehangolásának nehézségei okozták. A kutatások első időszakában jelentős áttörésre nem került sor, mivel csupán igen kis mennyiségű dúsított plutónium állt rendelkezésre, melynek sugárzása nem töltötte el aggodalommal az orvosokat. 1944 augusztusában azonban megváltozott a helyzet a szigorúan védett laborban. A korábban érkezett nagyobb mennyiségű plutónium vizsgálata közben, egy kémikus, Donald F. Mastick véletlenül ismeretlen mennyiségű anyagot nyelt le, ezzel megnövelve a biztonsági intézkedéseket Los Alamosban. Ennek hatására Oppenheimer szorgalmazta a további egészségügyi kísérleteket, de addig is a tényleges kutatások máshol zajlottak. Groves eközben az ország különböző pontjain elhelyezkedő Manhattan Project létesítményein belül dolgozó tudósok között is szigorúan korlátozta az információ áramlását. Ez oda vezetett, hogy a különböző csoportok egyes tagjai a sugárzás mértékével nem kerültek teljesen tisztába, míg az ország másik felén, Los Alamosban a bomba megfelelő felépítése során léptek fel problémák. A projekt kezdetétől fogva a tudósok között külön „lexika” alakult ki a sugárzás hatásainak ismertetése tekintetében, valamint ehhez hasonló szintézist (rangsorolást) állítottak fel a robbanás mértékeinek vizsgálatakor. Ezeket jóformán csak a Los Alamosban dolgozó maroknyi kutató ismerte. Ekkor már Groves mellett Oppenheimer is – aki egykor a Los Alamosban zajló emberi kísérleteket is szorgalmazta – lemondott a plutónium részletesebb emberi szervezetre gyakorolt hatásának vizsgálatáról, és korábbi tapasztalatait sem igyekezett megosztani az elnökkel és annak tanácsadóival. A kísérletek ekkora már túl lépték a labor kereteit, és 1943 tavaszától a fennsíkon folytak tovább. Az itt dolgozó maroknyi kutató mindegyikének tudomása volt a sugárzás lehetséges hatásairól, de a Washingtonba érkezett jelentések gyakran mentesültek ezen észrevételek rögzítésétől. A nyári hónapok során kezdett körvonalazódni, hogy a bomba lehetséges használása során esetleg városi célpontok lehetnének a legalkalmasabbak a tesztelésekre. A május 10-i Target Committee gyűlésén Oppenheimer az elsődleges sugárzás hatósugarának pontos meghatározásával akarta az összegyűlt vezetőket a bomba bevetésének biztonságáról meggyőzni, azonban a megmaradt sugárzást a meteorológiai körülmények miatt már nem tudta kellő pontossággal kiszámolni. Május 10-i memorandumában felhívja a figyelmet arra, hogy a sugárzás mindkét fajtája (elsődleges és másodlagos hatások) veszélyes az emberi szervezetre, de maga a dokumentum is bizonyítja, hogy ezeket a problémákat milyen mértékben próbálták lekicsinyíteni, vagy figyelmen kívül hagyni a bomba tervezésekor. Az irat csupán javaslatokat tartalmaz arra nézve, hogy milyen

módszerekkel védhetők meg a szennyezett területre beküldött szövetséges csapatok, de teljesen hiányoznak belőle a viták, vagy bárminemű aggodalmak a reális veszéllyel kapcsolatban. Az 1945 májusában ülésező Átmeneti Bizottság, melynek tagjai között találjuk Stimsont, vagy James F. Byrnest, azért ült össze, hogy a háború utáni atomenergia felhasználásáról döntsenek. A megbeszélés közben mégis felmerültek a sugárzás hatásainak kérdései, melynek okán Oppenheimer ismét meghatározta a robbanás hatósugarát, viszont újra kihagyta ebből a környezeti tényezők figyelembe vételét.

A sugárzás biológiai hatása mindvégig megosztotta a Manhattan Projectben és az azon kívül dolgozó tudósokat. 1945-ben, mikor a végső döntések megszülettek a bombák használatáról, Stimson továbbra sem számolt be Trumannak a sugárzásról, nem beszélve arról, hogy a Manhattan Project dolgozói, akik a legtöbbet tudtak a „radio effektokról”, semmilyen szerepet nem kaptak a fegyver háborús felhasználásról szóló döntésben. A bombák Japánra való ledobását a Trinity teszt előzte meg, melynek során végre élesben tesztelték az elkészített fegyvert 1945 júliusában. A sugárzás mérésének fontossága csupán harmadlagos volt, melyet megelőzött a fegyver robbanásának és azt követő földrengés részletes adatainak rögzítése. Nem is beszélve arról, hogy a radioaktív szennyezőanyagok mértéke a levegőben kisebbnek bizonyult a vártnál. Ez talán annak volt köszönhető, hogy Joseph O. Hirschfelder nem sokkal a tesztet megelőzően jelentést készített a robbanást befolyásolható időjárási tényezőkről, melyek veszélyeztethetik a környező lakosságot. Hemplemann és asszisztensei biztosították a feletteseket, hogy nagyon csekély az esély a civilek veszélyeztetésére, ennek ellenére az ajánlott óvintézkedések megtörténtek, s a július 16-i tesztekre kedvező meteorológiai körülmények között került sor, mely azért is volt fontos, mivel Truman és tanácsadói azt akarták, hogy a Sztálinnal való potsdami találkozó előtt sikeres teszteredményeket tudhassanak kezükben. Így az idő szorításában nem csoda, ha nem érdeklődött túlságosan a bomba esetleges „mellékhatásairól”. A Trinity tesztből származó tapasztalatok alapján, Oppenheimer úgy gondolta, hogy a bomba leghatékonyabb felhasználása egy levegő kitörés lenne, mivel hatása így széles területen szóródna szét, mégis csökkentené annak az esélyét, hogy a radioaktív szennyezés elérje a földet. A tesztet követően számos beszámoló született a sugárzás veszélyes hatásairól, de mindezek Groves kezén keresztül futottak a felső vezetés csatornáira felé, így a tábornok könnyen cenzúrázta a megszülető jelentéseket, eltussolva a figyelmeztetésekre és óvintézkedésekre tett javaslatok garmadáját. Groves felelősségét az ügyben tovább súlyosbította, hogy a kezében lévő dokumentált bizonyítékok ellenére védtelenül kívánta kitenni az USA

csapatait a bombázott területek utóhatásainak, s nem volt hajlandó figyelembe venni az egészségügyi csapatok vezetőinek aggályait, még ha ezzel a saját karrierjét is tette kockára. Az augusztusi bombázást követően számos cikk látott napvilágot, bár ezek nagy részét, főként az ázsiai országban Marshall tábornoknak köszönhetően cenzúrázták, sőt még a bomba egészségügyi hatásairól szóló tudományos kiadványok megjelenése is tiltva volt. Augusztus 8-án azonban a Hearst hasábjain *Harold Jacobson* cikke felkeltette Groves figyelmét, ugyanis a férfi állítása szerint a Hiroshimát ért atomsugárzás, akár még további 70 éven keresztül éreztetheti hatását. A vádak megdöntésének reményében a tábornok azonnal riasztotta Oppenheimert, aki nyilatkozatban cáfolta a sugárzás hosszú távú káros hatásait a japán városban. Mindeközben Jacobson újabb nyilatkozatot tett közzé, hogy tisztázza kezdeti állításait, bár nem elképzelhetetlen, hogy mindezt kényszer hatása alatt vitte véghez. Az ezzel együtt felmerülő problémát, azonban már nehezebb volt eltussolni. A következő hetekben számos újabb történet keltette fel a közvélemény figyelmét, melyek a hiroszimai romok „alól” érkeztek. Bár a nyilvános vitát sikeresen elnyomták az utóhatásokról, de a felszín alatt a problémák tovább fodrozódtak. Már nemcsak a közvélemény, de a bombán egykor dolgozó kutatócsoportok tagjai is aggodalmukat fejezték ki a Japánból érkező hírekre, s ennek több Grovesnak címzett levélben hangot is adtak. A tábornok azonban az idő elmúltával sem változott semmit, így a kérdésekre igen szűkszavúan adott csak választ, s továbbra is a figyelemelterelésre helyezte a hangsúlyt. Ennek érdekében valósult meg egy újságírók szűk csoportjának tartott túra 1945. szeptember 8-án, melynek során a megjelenteknek a korábbi Trinity teszten keresztül mutatták be, hogy semmi okuk tartani a felhasznált bombák radioaktív sugárzásától. A túra drámai hatással volt a megjelent tudósítókra, akik távozásuk után egyöntetűen amellet tették le voksukat, miszerint senkinek sem kell tartania a sugárzás okozta utóhatásoktól.

Tanulmányában Malloy végkövetkeztetéseket nem von le igazán, a megtörtént eseményeken változtatni nem lehet. Viszont felmerülhet a kérdés, hogy ha Truman elnök és tanácsadói tudtak volna a sugárzás hosszú távú, akár évekig tartó hatásairól, akkor is beleegyezésüket adták volna a Japán elleni felhasználáshoz? Igaz, hogy a Manhattan Projectbe investált rengeteg idő és temérdek forrás felhasználása értelmetlenné vált volna, emellett a Csendes-óceánon folyó háborúk is arra sarkalhatták az elnököt, hogy minél nagyobb erődemonstrációt produkálva mutassa meg a világnak az Egyesült Államok erejét. Ám csak jelenthetett valamit, hogy még ekkor is számos felső vezetében megfogalmazódott a sugárzás alaposabb ismerete nélkül

is, hogy a ne vessék be a bombát Japán ellen, veszélyeztetve ezzel a civil lakosság életét. Még Truman elnök július 25-i naplóbejegyzésében is a következőket olvashatjuk: „*Mondtam a hadügyminiszternek, Mr. Stimsonnak, hogy az atombombát hadi, katonai és tengerészeti célpontokra alkalmazzák, ne nőkre és gyerekekre... A célpont tisztán katonai legyen!*” A bürokrácia folyosóin azonban ezeknek a hangoknak nem volt elég meggyőző erejük a Groves és társai által képviselt atomhadviseléssel szemben, akiknek elvitathatatlan szerep jutott egy nemzet súlyos és hosszantartó megcsónkításában.

Sean L. Malloy: A Very Pleasant Way to Die: Radiation Effect and the Decision to Use the Atomic Bomb against Japan („Egy nagyon kellemes módja a halálnak”: A sugárzás hatása és döntés az atombomba Japán elleni használatáról). In: *Diplomatic History* (2012. June) pp. 515–545.

Bihari Bernadett

X. Pius, az antimodernizmus pápája

A X. Pius pápaságával való számvetést nem csak kettős évfordulója teheti időszerűvé: kerek egy évszázada, az 1914-es végzetes, korszakfordító évben halt meg és hatvan esztendeje, 1954-ben avatták szentté. Sokan látják úgy, hogy a modernizmus, sőt általánosabban a modernség elleni „keresztes háború” fő vezetőjének és jelképének felidézése tanulságos lehet a katolikus egyház jelene megértésének szempontjából is, segíthet tisztábban látni a benne ható, esetenként egymásnak feszülő megújító és konzerváló erőket. *Oscar Sanguinetti* nem árul zsákbamacskát: nem hagy kétséget afelől, hogy amit X. Pius „rivisitazione”-jának (13.), szó szerint „újbolí meglátogatásának”, átvitt értelemben újragondolásának, újraértékelésének nevez, az számára a rehabilitációval, egy meglehetősen rossz emlékü és rossz „sajtóú” egyházfő apológiájával és – a vallási után – történelmi „kanonizációjával” jelent egyet. Az Istituto di Storia dell’Europa Mediterranea kutatója s a *Cultura & identità. Rivista di studi conservatori* (Kultúra & identitás. Konzervatív tudományos folyóirat) szerkesztője. *X. Pius. Egy szent pápa a „rövid század” küszöbén* (*Pio X. Un pontefice santo alle soglie dell’«secolo breve»*) című könyvének már (szintén) az előszavában leszögezi, hogy nem életrajzot ír, de nem is hagiográfiát (13–14.). Hát akkor mit? Olyan monográfiát, amelyben „egy ilyen nagy formátumú ember és pápa... megtalálja a maga történetét” (19.), értsd: vitatott és elítélt tettei utólagos igazolóját. Ha az olvasó azt gyanítja, itt az egyháztörténet az egyházpolitikával, a historiográfia ideológiával vegyül és kontaminálódik, gyanúját a könyv nem megcáfolja, hanem megerősíti. „Expressis verbis” is: megejtő őszinteséggel nyilvánítja ki, hogy nem törekszik pártatlanságra, sokkal inkább arra, hogy felvegye a harcot a „Pius ellenes és »anti-antimodernista« előítélettel” (14–15.). A jelek szerint egy másik, ellenkező irányultságú előítélet nevében, mely szerint a „középkori kereszténység” után „a nyugati világ mély éthoszában” sok évszázados „válság” vette kezdetét (14., 22–23., 252.), a „dekrisztianizáció” képviselte „hanyatlás”, amelynek három fő stádiumát először Luther, majd Robespierre és Napóleon, végül Lenin és Sztálin teste-

sította meg (26–27.). Ilyetén folyamatosságot a lutheri reformáció és sztálini népiértés között csak az ultratradicionalisták, *Julius Evola*, *Várkonyi Nándor* és néhány követőjük látott, helyesebben vizionált. Látomásuk „csalóka lidércfényében” a „modern világ” maga a Rossz, az ellene való „lázadás” pedig igen sok eszközt szentesít, hogy stilszerű szóhasználatlaltal éljünk.

A legártalmatlanabbal kezdve, igazolja az életrajzírás megszépítő vázlatosságát és tendenciózus hézagait. Szemben például *Andrea Tornielli* (e sorok írója által a Klió több korábbi számában ismertetett) pápa-monográfiáinak aprólékos, pontos, minden részletre kiterjedő életkrónikáival-pályakepeivel, Sanguinetinél a „nagyvonalú”, rövid „életkép” csupán bevezetésnek vagy keretnek tűnik az 1903-ban kezdődött pontifikátus lényegét alkotó úgynevezett „antimodernista »profilaxis«” (195.) bemutatásához – és főleg apológiájához. Giuseppe Melchiorre Sarto Szent Péter trónusáig vezető útjából Sanguinetti kiemeli kivételesen alacsony, paraszti származását (32–35.), a főpásztorok között szintúgy egyedülállóan „teljes”, a hierarchia-létra minden fokát végigjáró karrierjét (135.) és – vállalt elfogultságát tekintve tiszteletreméltó őszinteséggel – „igencsak gyöngye értelmiségi kultúráját” (273.). „Sarto pápa” antiintellektualizmusa kiváltképp szembevető egyrészt annak fényében, hogy elődje, XIII. Leó és utódja, XV. Benedek is „tudós pápa” volt, másrészt annak megítélése szempontjából, hogy modernizmus-ellenessége katolikus értelmiségiéket, tudósokat, professzorokat, filozófusokat, teológusokat hurcolt meg, ítélte el, rekesztett ki, lehetetlenített el, sőt, egy kemény megállapítás szerint „a katolikus értelmiség temetője lett” (*Giancarlo Zizola: I papi del XX secolo*, Newton, Roma, 1995, 19.) – ha nem is véglegesen, mert szerencsére „volt feltámadás”. A híres szentencia, „Roma locuta, quaestio soluta” (közismertebb változatában: „Roma locuta, causa finita”) jegyében tehát a vitás kérdések legfelsőbb és végső eldöntője, bölcséleti és teológiai disputák csatározhatatlan elbírálója nem volt sem „a kultúra embere”, sem „értelmiségi”, sem olvasott, művelt személy (273–274.).

Az elátkozott és kiátkozott, „minden eretnekségek szintéziseként” megbélyegzett és ezerfejű hidraként lekaszabolni vágyott – az intranzigens újságíró, *Giuseppe Sacchetti* által elkeresztelt – „modernizmus” (187–188.) a piusi szótárban lényegében a modernségnek a szinonimája volt, vagyis mindannak, ami az idealizált középkort felváltotta: a humanizmusé, a racionalizmusé, a felvilágosodásé, a liberalizmusé, a demokratizmusé, az immanentizmusé, kivált ha mindezek „patológikus formái” az egyházban jelentkeztek (171–195., 247.). Az „antimodernizmusnak” pedig az „integrizmus” (vagy „integralizmus”) „talizmán-szava” felelt meg (240., 302.) s a prog-

ramadó mottó: „Instaurare omnia in Christo” (100.), ahol is az „instauratio” már a kortársak szemében és fülében is a restauráció „rokon-szava” volt, végső soron pedig a reakcióé, a „középkori *societas christiana*”-hoz való visszatérés utópiájáé (92–95., 105.). Képtelen vállalkozások szükségszerűen folyamodnak abszurd módszerekhez-eszközökhöz. A restaurálni áhított középkor szelleméhez jól illett az inkvizíció. X. Pius felállította. Neve Sodalitium Pianum (Sodalitium Sancti Pii V) lett, vezetője a „Torquemadának” gúnyolt Umberto Benigni, feladata a „modernista eretnekség”, a „se nem forradalmi, se nem újító, hanem tradicionalista” ortodoxiától való bármínemű elhajlás és az elhajlók, valamint a „langyosok” felkutatása, megbélyegzése, megbüntetése, betiltása, végső soron kiátkozása, módszerei pedig a „nézetek visszavonatása, cenzúra, elmozdítások, felfüggesztések, eltávolítások, kiközösítések” és főleg a megfigyelések, besúgások, feljelentések... (217., 224., 227–237.). Sanguinetti a végsőig mentegeti, apologizálja, szerezcsenmosdatja az „ellenforradalmi és antimodernista” fanatizmus „visszaéléseit, a rágalmakat, az igazságtalanságokat” – melyeket pedig még a hivatalos katolikus egyháztörténészek is kritikával illetnek –, mondván: „A sebészi beavatkozás elkerülhetetlenül – s olykor szükségszerűen – megsértheti az ép szöveget is; minden harcnak vannak »járulékos áldozatai«; minden jobbító vállalkozás óhatatlanul együtt jár »piszkos« munkával, mely beszenyezi annak kezét, aki végrehajtja.” (233., 228.) Ismerős logika: „Ahol fát vágnak, ott hullik a forgács.” Kár, hogy azok a forgácsok emberi életutakat, tudósi és papi pályákat jelentettek. A Loisy-, a Tyrrell-, a Murri-, a Minocchi-, a Buonaiuti-ügyek csak a leghírhedtebbek és legbotrányosabbak voltak (183–185., 223–224.). Vérmérséklet szerint ítéltető felháborítónak vagy nevetségesnek az ilyesfajta farizeus „mérleg az antimodernista akcióról”: „Hála X. Piusnak a modernizmus az elit betegsége maradt és nem sikerült eljutnia a néphez... Próbáljuk elképzelni, mi lett volna, ha a modernista eszmék eljutottak volna – a X. Pius által elítélt könyveken és személyeken iskolázott papok által – a mindennapi lelkipásztori gyakorlatba és a katolikus nép életébe...” (237–238.) Belegondolni is szörnyű, mi lett volna akkor!

Ha eretnekeket és elhajlókat elhallgattatni nem bűn, akkor igazságelemeket elhallgatni sem véték. Sanguinetti nem idézi, a függelék dokumentumai között sem közli a hírhedett „antimodernista eskü” szövegét, sem az „új *Syllabust*”, a *Lamentabili* dekrétumot, amely a *Pascendi* enciklikában teljesedett ki (212., 199–202.). Ehhez képest apróság, hogy kimaradt az antifeminista *bon mot*: „A nő? Legyen csinos, hallgasson és maradjon otthon!” (Zizola, 21.) Nehogy már beszélni merészeljen vagy – *horribile dictu* – dolgozni!

Az egyetlen fontos irat, melyet a Sanguinetti-kötet közzé tesz a Sodalitium Pianum „statutumai és programja” az egyház és állam szétválasztása, a modernizmus, a liberalizmus, a demokratizmus, az „individualista és felvilágosult tendenciák”, a feminizmus, az antimilitarizmus és az utópista pacifizmus elutasításával (300–305.) A militarizmus-ellenesség elítélése azért meglepő, mert X. Pius élete végén rettegett a közelgő „nagy háborútól”, ahogy ő nevezte, a „guerrone”-tól (267.), némely legendák szerint az első világháború kirobbanásának hírére szakadt meg a szíve (*Claudio Rendina: I papi. Storia e segreti*, Newton, Roma, 2011, 643.).

Az „apolitikus” pápa „politikájáról és diplomáciájáról” a részrehajló monográfus sem tagadhatja el, hogy kudarcosorozat volt, amit *Szántó Konrád* úgy fogalmazott meg, hogy „hajthatatlansága súlyos egyházpolitikai konfliktusokba keverte” (Dr. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*, Ecclesia, Budapest, 1988, II. kötet, 456.) Franciaországtól az Egyesült Államokig, Németországtól Portugáliáig, Spanyolországtól Mexikóig (252–266.). Olaszországban alig enyhített „névelődje” és példaképe, IX. Pius merev Risorgimento-ellenességén, az olasz nemzetállammal szembeni hajthatatlan ellenségességen és elszigetelődésén, s még ezt a minimális pozitív elmozdulást is sikerült elrontania a kibontakozó kereszténydemokrata mozgalom kíméletlen elfojtásával (111–124.).

1951-es boldoggá s 1954-es szentté avatása sem ellensúlyozhatta, hogy az egyház megújítása, az „aggiornamento” XXIII. Jánostól kezdve a X. Pius örökségétől való elfordulást jelentette, Sanguinetti keserű fel- és beismerése szerint „a modernizmus híveinek revánsát”, amikor is az „integrizmus” és X. Pius éveit „az obskurantizmus, a regresszió, az ártatlanok üldözése éveiként bélyegezték meg” (240–250.). Könyve végén a szerző mély szomorúsággal konstatálja: „Ha összehasonlítjuk a mai egyházzal X. Pius korának egyházát és főleg azt az egyházat, amelyet X. Pius akart, valóban úgy tűnik, mint ha az az egyház sosem létezett volna avagy csupán egy másik bolygón.” (289.) Ez ugyan korántsem biztos, de ad némi reményt.

Oscar Sanguinetti: Pio X. Un pontefice santo alle soglie dell «secolo breve» (X. Pius. Egy szent pápa a „rövid század” küszöbén), Sugarco Edizioni, Milano, 2014, 329

Madarász Imre

In memoriam Jemnitz János

Újabb szerzőtársunk távozott az élők sorából: 2014. július 20-án életének 84. évében elhunyt Jemnitz János, a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézetének nyugalmazott tanácsadója. A 2000-es évek eleje óta folyamatosan megtisztelte folyóiratunkat könyvismertető írásaival. Az általa szemlézett kiadványok elsőrendűen kutatási területéhez, a nemzetközi munkásmozgalom történetéhez kötődtek. Tudományos kutatómunkája nyomán számos könyve jelent meg többek között a II. Internacionáléről, az európai munkáspártokról. Haláláig részt vett a nemzetközi munkásmozgalmi évkönyv szerkesztésében. A Klió folyóiratban legutóbb a rá jellemző alapossággal mutatta be két részben Donald Sassoon nyugat-európai baloldal utóbbi száz évéről szóló gondolatgazdag könyvét. Jelen kötetünkben jelentetjük meg Jemnitz János utolsó recenzióját. Személyében folyóiratunk elmélyült, nagy tudású szerzőt veszített el.

A szerkesztőség